

Tutkimus & **KRITIIKKI**

1 | 2024

Jameson ja totaliteetin
estetiikka

Internetin hallinnan
valuviat

Tekoäly finanssi-
infrastruktuurina

Valvontakapitalismi

Tutkimus & KRITIIKKI

Karl Marx -seuran julkaisu
1 / 2024 | 4. vuosikerta | eISSN 2737-1603

Tutkimus & kritiikki on Karl Marx -seuran julkaisema monitieteinen aikakausjulkaisu. Lehti edistää moniäänistä keskustelua marxilaisen perinteen sisällä ja eri tieteiden kriittisten suuntausten välillä. *Tutkimus & kritiikki* tarjoaa julkaisuväylän erityisesti yhteiskuntatieteellisten ja humanististen alojen kriittiselle tutkimukselle, mutta se ottaa vastaan marxilaiseen perinteeseen kiinnittyviä tutkimuksia myös muilta aloilta. *Tutkimus & kritiikki* julkaisee vertaisarvioituja tieteellisiä artikkeleita, katsauksia, kirja-arvosteluja ja keskustelua nykypäivän ja tulevaisuuden polttavista kysymyksistä. Lehdessä julkaistavat tutkimusartikkelit läpäisevät vertaisarvioinnin ja ne valitaan tieteellisin perustein.

Lähetä käsikirjoitus!

Kirjoittajaohjeet löytyvät tämän julkaisun lopusta sekä alla olevan linkin takaa.

[JOURNAL.FI](#) →

TOIMITUS

Päätoimittaja

Jussi Silvonen
toimitus@marxseura.fi

Toimitussihteeri

Miikka Palokangas
toimitussihteeri@marxseura.fi

Toimittajat

Akseli Ekola
Sauli Havu
Saska Heino (vt. päätoimittaja)
Pertti Honkanen
Tanja Juuri
Juha Koivisto
Matti Kortesoja
Simo Pieniniemi
Paula Rauhala

Ulkoasu

Saana Nyqvist

Taitto

Miikka Palokangas

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Sisällys

- 5 **Pääkirjoitus:** Pääomallistuva totaliteetti, totalisoituva pääoma?

ARTIKKELIT

- 10 **Matti Kortesoja**
Valvontakapitalismi – uusi kasautumisen logiikka?
Työvoiman hyväksikäytöstä henkilökohtaisen kulutuksen riistoon
- 34 **Simo Pieniniemi**
Totaliteetin estetiikka ja politiikka:
Fredric Jamesonin kognitiivisen kartoituksen estetiikkaa jäljittämässä

KATSAUKSET

- 62 **Jukka Oksa**
Internetin hallinnan valuviat
- 77 **Tekoäly finanssi-infrastruktuurina**
Edemilson Paranán haastattelu
- 87 **Saska Heino**
Voitot, verot, tuloerot: taloudellisen eriarvoisuuden dynamiikkaa
Suomessa 1960–2005 (Lectio praecursoria 10.6.2023)
- 92 **Mikko Lahtinen**
Hegemonian jäljillä: Giuseppe Cospiton teoksesta *Hegemonia:
Homeroksesta sukupuolentutkimukseen*

KIRJA-ARVIOT

- 103 **Felix Jaitner:** *RUSSLAND: Ende einer Weltmacht. Vom autoritär-bürokratischen Staatssozialismus mit Ressourcenextraktivismus und Kriegswirtschaft in die Zukunft?*
Felix Jaitner: *Russlands Kapitalismus. Die Zukunft des 'System Putin'*
Sauli Havu

108 Michel Husson: *Portrait du pauvre en habit de vaurien. Eugénisme et darwinisme social*

Pertti Honkanen

111 Angela Y. Davis: *Naiset, rotu ja luokka*

Iida Pöllänen

ABSTRACTS

119 English abstracts

Pääomallistuva totaliteetti, totalisoituva pääoma?

Pääoman kehityksessä ollaan pisimmällä silloin kun yhteiskunnallisen tuotantoprosessin yleisiä ehtoja ei luoda *vähentämällä yhteiskunnallisesta tulosta*, eikä valtion veroilla ... vaan *pääomalla pääomana*. Tämä osoittaa yhtäältä, missä määrin pääoma on alistanut alaisuuteensa yhteiskunnallisen tuotannon kaikki ehdot, ja näin ollen toisaalta missä määrin yhteiskunnallinen uusintava rikkaus *on tullut pääomaksi* ja missä määrin kaikki tarpeet tyydytetään vaihdon muodossa – myös ne tarpeet, jotka *on asetettu yhteiskunnallisiksi* tarpeiksi (Marx 1857–1858/1986, 23).

Kapitalistisen järjestelmän perustavoite ... on pääoman tuotanto ja sen itsensä laajentaminen (Wood 1999/2017, 3).

Yhtenä kapitalistisen tuotantotavan aikakautta olennoivana tekijänä on pääoman levittäytyminen yhä uusille elämänalueille. Yhä uusia, aiemmin ”pääomalla pääomana” tuottamattomia elämänalueita kytetään kapitalistisen tavaratuotannon piiriin. Tämä koskee niin vanhoja kuin uusia, vasta kehkeytymässä olevia ihmisten välisen kanssakäymisen muotoja. Ilmiö levittäytyy niin kodin tai yksityisen kuin yhteiskunnallisenkin piiriin.

Uusintavasta kotityöstä, kuten lasten hoivaamisesta, ruuan, lämmön ja valon tuottamisesta, on historian saatossa tullut yhä suuremmissa määrin ”pääomalla

pääomana” tuotettuja tavaroita. Kapitalismissa tuotantovälineiden omistus on pitkälti erotettu työläisistä eli valtaosa ihmisistä ”käy töissä”. Tämä on ollut välttämätöntä, jotta työläiset ovat voineet keskittyä päätoimiseen palkkatyöläisyyteen kausiluonteisen palkkatyön, viljelyksen ja muiden toimien välillä vaihtelun sijaan. ”Mökkiläisistä” on tullut teollisuustyöläisiä (Engels 1872/1970, 271) ja muita, mitä erilaisimmissa elinkeinoissa työskenteleviä ihmisiä. Uusintavan kotityön tavaramuotoistuminen, sen tekeminen kasvavissa määrin ”pääomalla pääomana” tuotetuilla tavaroilla, on näin ollen ollut osa David Graeberin ja David Wengrown (2021, 115) hierarkioihin ”juuttumiseksi” kutsumaa prosessia.

Pääoma ei kuitenkaan ole löytänyt tietään vain kodin tai ”yksityisen” piiriin. Myös monesta aiemmin julkisesti tuotetusta palvelusta, kuten lasten kasvatuksesta ja koulutuksesta – jotka sellaisenaan ovat mahdollistaneet päätoimisen palkkatyön – sekä vanhusten hoivasta, sairaan- ja terveydenhoidosta sekä poliisitoimesta on tullut ”pääomalla pääomana” tuotettuja tavaroita. Raja julkisen ja yksityisen välillä on alituisessa muutoksessa, viitattiin yksityisellä sitten kodin ja perheen piiriin tai yksityisyrittäjyyteen ja yksityisiin pääomiin perustuvaan liiketoimintaan.

Yhteiskunnassamme on ollut ja on alueita, joita ei ole välittömästi alistettu pääomalle. Pääoman lisäarvonnälkä pakottaa sen kuitenkin tunkeutumaan yhä uusille alueille ja muuttamaan ne lisäarvon tuottamisen näyttämöiksi. Tämä toteutuu julkisen terveydenhuollon romuttamisena ja palveluiden siirtämisenä yhä laajenevassa määrin yksityisen piiriin.

Marxilaista tutkimuserinnettä haastavat kysymykset siitä, onko kapitalistisesti tuotettujen sosiaalisen median palveluiden kuluttamisesta kertyvä tieto Metan, Alphabetin (Googlen) ja Microsoftin kaltaisille teknologiajäteille eräänlaista behavioraalista lisätuotetta. Kysymys ei toisin sanoen ole vain siitä, että työläiset tuottavat lisätyöajallaan lisätuotetta ja -arvoa tuotantovälineet omistaville kapitalisteille, vaan myös siitä, että Facebookin, Instagramin ja Tiktokin kaltaisia palveluita käyttävät kuluttajat tuottavat jonkinlaista kaupallisen voitonpyynnin välineenä käytettävää ylijäämää.

Kuten James A. Clifton (1977, 144) toteaa, ei kapitalistisen tuotannon aikakausi, sen epookki, ilmaannu toisesta epookista välittömästi puhtaimmassa, kehittyneimmässä muodossaan, vaan vähitellen, kehittämällä tendenssejään ja ominaispiirteitään osana omaa historiaansa. Pääoma toisin sanoen sulkee piiriinsä yhä uusia elämänalueita. Totaliteetti eli ihmisten välisten ”sisäisten suhteiden jäsentämä rakenne” (Tieteen termipankki 2024) pääomallistuu.

Uusia, tässä *Tutkimus & kritiikki* numerossa 1/2024 käsiteltäviä ilmentymiä totaliteetin pääomallistumisesta ovat muun muassa valvonta, kamppailu alkujaan yliopistojen ja muiden tutkimuslaitosten käyttöön luodun internetin hallinnas-

ta sekä viimeistään vuonna 2023 läpimurtonsa julkiseen keskusteluun ChatGPT-ohjelmiston sekä erilaisten kuvan- ja videonluontisovellusten myötä tehnyt tekoäly. Totaliteetin pääomallistumista ilmentävät myös kamppailu Neuvostoliiton jälkeisen Venäjän kytkeytymisestä osaksi kapitalistista maailmanjärjestelmää sekä halveksivat tai avoimen rasistiset näkemykset köyhyydestä ja työttömyydestä. Tällä kaikella on vääjäämättä myös oma esteettinen ja poliittinen ulottuvuutensa.

Matti Kortesoja käsittelee artikkelissaan julkisen alueen valtaamisen näyttäytymistä uusien teknologioiden kohdalla. Ne tarjoavat lähtökohtaisesti ennennäkemättömät mahdollisuudet erilaisiin tapoihin jakaa tietoa ja informaatiota. Internet ja digitaaliset tekniikat ovat periaatteessa luoneet uuden, vapaan ”yhteismaan”, joka on ollut tarjolla kaikkien käyttöön. Tämän yhteismaan olemassaolosta ja käyttöoikeuksista on kamppailtu alusta alkaen. Kortesoja kuvaa artikkelissaan tätä prosessia, jossa pääoma on ottanut niskalenkin alun perin ”vapaana” näyttäytyneistä informaatioteknologioista.

Simo Pieniniemi tarkastelee artikkelissaan marxilaisen kulttuuriteoreetikko Frederic Jamesonin kognitiivisen kartoituksen estetiikkaa. Jamesonin mukaan postmodernin aikakauden globaali kapitalismi ja nopea teknologinen murros ovat hämärtäneet yksilöiden kyvyn ymmärtää luokkasuhteita. Vieraantumisen ja pirstaloitumisen vastapainoksi Jameson ehdottaa kognitiivisen kartoituksen estetiikkaa. Menetelmän tarkoitus on esittää todellisuus totaliteettina eli yhteiskunnallisten luokkasuhteiden muodostamana kokonaisuutena. Pieniniemi korostaa artikkelissaan menetelmän marxilaista taustaa ja välineellistä luonnetta. Kognitiivisen kartoituksen estetiikasta on keskusteltu laajasti, mutta sen merkitys politiikan ja ideologian välineenä on myös kyseenalaistettu.

Pieniniemi tunnistaa yhdeksi Jamesonin merkittävimmäksi ongelmaksi luokkareduktionismin eli toisilleen vastakkaisten yhteiskuntaluokkien intressien ja maailmankatsomuksen johtamisen suoraan kapitalistisista tuotantosuhteista. Vaikka Jamesonin lähestymistavassa on merkittäviä puutteita, Pieniniemen mukaan kognitiivisen kartoituksen estetiikka kannustaa pohtimaan, miten ”luokkatietoisuutta herättelevät” kulttuurituotteet, kuten kirjallisuus ja elokuva voisivat edistää maailman ymmärtämistä ja muuttamista.

Jukka Oksa kirjoittaa katsauksessaan globaaliksi kasvaneen ”verkkojen verkon” hallinnasta käydyistä kamppailuista. Oksa käy katsauksessaan läpi myös viimeaikaisia, marxilaiseen tai laajemmin kriittiseen tutkimusperinteeseen liittyviä teoretisointeja valtioiden, teknologia-alan jättiläisyriyten ja muiden internetin käyt-

täjien välisistä suhteista. Oksa osoittaa, miten riippuvainen internet on edelleen synnyinmaansa Yhdysvaltain taloudellisista ja poliittisista intresseistä, joiden edessä internetin sääntelyssä muutoin aloitteellinen Euroopan unioni on ollut suurissa vaikeuksissa, muista valtioista ja niiden yhteenliittymistä puhumattakaan.

Mikko Lahtinen käy katsauksessaan läpi hegemonian käsitehistoriaa Giuseppe Cospiton työssä. Lahtisen mukaan käsitteen historiassa on pitkä, antiikista aina 1800-luvulle yltävä katkos, vaikka ilmiö itsessään onkin tunnettu myös tämän katkoksen aikana. Marxilaisen tutkimusperinteen kannalta on kiintoisaa, ettei käsitettä juuri tavata Marxilla, vaikka Engels korostikin sen merkitystä poliittisessa työssään. Kuten tunnettua, hegemonian käsite tunnustetaan osaksi marxilaista perinnettä pitkälti Antonio Gramscin töiden ansiosta, mutta Cospito painottaa Lahtisen mukaan myös Leninin merkitystä sen juurtumiselle osaksi marxilaista perussanastoa.

Samalla, kun tutkitaan totaliteetin eli ihmisten välisten yhteiskunnallisten suhteiden pääomallistumista, herää kysymys tämän ilmiön dialektisesta vastinparista, pääoman totalisoitumisesta. Yhä uusia ihmisten välisiä suhteita piiriinsä sulkeva pääoma (itsessään yhteiskunnallinen suhde) ei vain muokkaa näitä suhteita, vaan tulee niiden muokkaamaksi itsekin. Tavaramuotoisesti tuotettavien asioiden leviäminen yhä uusille elämänalueille on omiaan synnyttämään vastarintaa ja pääoman sisäisiä ristiriitoja. Kapitalistien ja yhtiöiden pyrkimykset tämän vastarinnan taluttamiseksi ja ristiriitojen ylittämiseksi ovat olennainen osa kapitalismin ajanjakson tai epookin historiaa.

Ajankohtaisena esimerkkinä tästä voidaan antaa Suomessa käytävä kamppailu vanhuspalveluiden hoitajamitoituksesta. ”Pääomalla pääomana” tuotettavien hoivapalveluiden näkökulmasta poliittisesti asetetut alarajat hoitajien määrälle ovat ongelma liiketoiminnan kannattavuuden näkökulmasta. Hoitajamitoituskamppailussa voidaankin nähdä tietyllä tapaa yhtäläisyyksiä kamppailuihin tuotantoeläinten oikeuksista, jotka nekin näyttäytyvät tuottajille ennen kaikkea kysymyksinä kustannuksista ja kilpailukyvystä.

Tutkimus & kritiikki on ilmestynyt tämän numeron myötä neljänä vuotena. Lehden on tänä aikana hakenut muotoaan, käytäntöjään ja yleisöään. Lehden toimitus on vakiintunut tänä aikana toimivaksi joukoksi ja toimitusprosesseja on virtavii-

vaistettu. *Tutkimus & kritiikin* lukijamäärät ovat vakiintuneet ilahduttavasti, ja muutamat lehdessä julkaistuista artikkeleista ovat ylittäneet journal.fi-palvelun luetuimpien julkaisujen joukkoon. Lehti löytyy tällä hetkellä varsin kattavasti eri tietokannoista ja hakukoneista.

Saska Heino

DOI – <https://doi.org/10.55294/tk.145297>

Tutkimus & kritiikki on lisensoitu Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-EiMuutoksia 4.0 Kansainvälinen -lisenssillä.

LÄHTEET

- CLIFTON, J. A. (1977). Competition and the evolution of the capitalist mode of production. *Cambridge Journal of Economics*, 1(2), 137–151.
- ENGELS, F. (1872/1970). *Asuntokysymyksestä*. Teoksessa Marx – Engels: *Valitut teokset*. 2. osa. Moskova: Edistys.
- GRAEBER, D. & Wengrow, D. (2021). *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*. Dublin: Penguin Books.
- MARX, KARL (1857–1858/1986). *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset ("Grundrisse")*. Osa 2. Suom. Antero Tiusanen. Moskova: Progress.
- TIETEEN TERMIPANKKI (2024). Filosofia: totaliteetti. Noudettu 2.4.2024 osoitteesta <https://tieteentermipankki.fi/wiki/Filosofia:totaliteetti>
- WOOD, E. M. (1999/2017). *The Origin of Capitalism: A Longer View*. Lontoo & New York: Verso.

Valvontakapitalismi – uusi kasautumisen logiikka?

*Työvoiman hyväksikäytöstä
henkilökohtaisen kulutuksen riistoon*

MATTI KORTESOJA

Shoshana Zuboffin kirja *The Age of Surveillance Capitalism* (2019) keskittyy internetin ja sosiaalisen median jättiyritysten harjoittamaan verkkovalvontaan, erityisesti Googlen ja Facebookin liiketoiminnan vaikutuksiin Yhdysvalloissa. Zuboff nimittää kyseistä toimintaa valvontakapitalismiksi. Se on hänen mukaansa uusi talousjärjestelmä, joka kaupallistaa tiedostamattamme inhimillisen kokemuksen, luo vaurautta harvoille ja asettaa demokratialle uudenlaisia haasteita. Tässä artikkelissa esitetään, että valvontakapitalismin käsite on sellaisenaan liian laava ja se soveltuu paremmin aikalaisdiagnoosin kuin kriittisen tutkimuksen työvälineeksi. Artikkelissa ehdotetaan, että valvontakapitalismia tulisi tarkastella kapitalismikriittisesti, kuten marxilaiset tutkijat ovat alun perin esittäneet. Artikkelissa haastetaan Zuboffin tietokykykapitalismia korostava luenta valvontakapitalismista ja korostetaan Marxin lisäarvoteorian merkitystä tuottavan ja henkilökohtaisen kulutuksen erottamiseksi. Artikkelissa väitetään myös, että valvontakapitalismin ongelmat eivät johdu yksittäisistä yrityksistä, vaan ne ovat jossain määrin tyypillisiä kaikille kaupallisille internetin ja sosiaalisen median alustoille. Artikkelin tavoitteena on vastata kysymyksiin siitä, mitä valvontakapitalismi on, millaisia ongelmia siihen liittyy ja miten kyseistä käsitettä voitaisiin käyttää erityisesti marxilaisessa tutkimuksessa, jota Zuboff ei kommentoi.

Avainsanat: behavioraalinen ylijäämä, internet, kapitalismi, sosiaalinen media, valvonta

Teollisuuskapitalismin pioneereina toimivat yritykset kuten Ford hallitsivat massatuotantoa 1900-luvun Yhdysvalloissa. Vuonna 1990 Yhdysvaltain kolme suurinta autonvalmistajaa operoivat yli 250 miljardin dollarin liikevaihdolla. Ne työllistivät yli miljoona vahvasti järjestäytyntä työntekijää. Neljännesvuosisata myöhemmin fossiilikapitalismiin perustuva autoteollisuus oli kriisissä. Finanssikriisin seurauksena vuonna 2013 Detroitin kaupunki ajautui konkurssiin ja lukuisat työläiset jäivät kodittomiksi. Samanaikaisesti Kalifornian Piilaakson kolme suurinta kasvuyritystä saavuttivat lähes yhtä suuren liikevaihdon kuin autoteollisuuden keskus aiemmin, mutta vain kymmenesosalla aiemmasta työntekijämäärästä. Piilaakson yritykset noteerattiin tuolloin pörssissä yli tuhanen miljardin dollarin arvoiksi. (Manyaka & Chui 2014, sit. Zuboff 2015, 80.)

2000-luvun alun IT-kuplan puhkeamisen jälkeen teknologiayritysten kuten Googlen markkina-arvo on kasvanut räjähdysmäisesti. Dataistumisen myötä tavarat kuten autot ovat täyttyneet sensoreista ja muodostaneet yhteyden internetiin (ks. lisää Andrejevic & Burdon 2015; myös esim. Sadowski 2020). Autonvalmistajat ovat muuttuneet autojen sähköistyessä teknologiayrityksiksi, jotka keräävät yksityisyydensuojan piiriin kuuluvia henkilötietoja, joita ne hyödyntävät ja myyvät eteenpäin kolmansille osapuolille, muodollisen suostunnan turvin (Caltrider ym. 2023). Taloustieteilijä Cédric Durand (2022, 37) korostaa, että kyse ei ole vain dataistumisesta vaan oleellisesti myös siitä, että teknologiayritykset käyttävät hyväksien älylaitteiden käyttäjiä uutena omaisuuslajina voiton tuottamiseksi.

Harvardin kauppakorkeakoulun professori emerita Shoshana Zuboffin kirja *The Age of Surveillance Capitalism* (2019) arvostelee nykyistä valvontaan perustuvaa hyväksikäytön muotoa, joka eroaa perinteisestä työvoiman valvonnasta ja riistosta. Yli 700-sivuinen kirja perustuu laajaan ja jo vuosikymmeniä kestäneeseen tutkimukseen informaatioteknologian vaikutuksista. Zuboff on aiemmin tarkastellut samankaltaisia teemoja teoksessaan *In the Age of the Smart Machine* (1988), joka alun perin noteerattiin työelämän tutkimuksena ja vaikutti käsitteiden kuten ”tietotyö” leviämiseen yhteiskuntatieteissä. Valvontakapitalismi on ”uuden tietotekniikan ja yritystoiminnan” jälkeisen ”viisaan koneen” aikakauden seurausta. Kirjansa nimiösvulla Zuboff (2019) luonnehtii valvontakapitalismia, joka hänen mukaansa:

- 1) On uusi talousjärjestelmä, joka valtaa tiedostamattamme ja veloituksetta ihmillisen kokemuksen ja käyttää sitä kaupallisesti hyväksien tiedon louhinnan, ennakoinnin ja mainonnan raaka-aineena. 2) Perustuu loisimiseen, jossa tavaroiden ja palveluiden tuotanto alistetaan maailmanlaajuiselle käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuurille. 3) On vilpillisen kapitalismin mutaatio,

jolle on ominaista historiallisesti ennennäkemätön vaurauden, tiedon ja vallan keskittyminen harvoille. 4) Muodostaa valvontatalouden perustavan viitekehksen. 5) On yhtä merkittävä uhka ihmisluonnolle 2000-luvulla kuin teollinen kapitalismi oli luonnolle 1800- ja 1900-luvuilla. 6) On uuden ”instrumentaarisen vallan” (engl. *instrumentarian power*) alkuperä, mikä antaa käyttäytymisen ohjailulle hallitsevan aseman yhteiskunnassa ja asettaa merkittäviä haasteita markkinoihin perustuvalla demokratialle. 7) On liike, joka pyrkii luomaan uuden kollektiivisen järjestyksen totaaliselle varmuudelle. 8) On parhaiten ymmärrettävissä vallankaappauksena, joka kumoaa kansan suvereniteetin ylhäältä käsin ja pakkolunastaa ihmisoikeudet huolestuttavalla tavalla.

Tarkastelen artikkelissa edellä mainittuja Zuboffin esittämiä väitteitä valvontakapitalismista. Ehdotan, että valvontakapitalismin käsitettä ei tulisi ottaa sellaisenaan yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen työvälineeksi, sillä se on liian laava; sitä on vaikea todentaa empiirisesti, eikä se pyri myöskään käsitteellisesti selittämään yhteiskuntaa tai sosiaalista toimintaa. Kuten kirjan otsikko vihjaa, kyse on pikemmin ”tiedon arkeologiasta” tai heuristisesta menetelmästä ”ajan hengen” luonnehtimiseksi ja yhteiskunnallisen muutoksen ymmärtämiseksi.

Zuboff, joka on väitellyt sosiaalipsykologiasta tohtoriksi, käyttää valvontakapitalismin käsitettä aikalaishiagnoosin välineenä, mikä muistuttaa esimerkiksi Zygmund Baumanin ja Ulrich Beckin sosiologisia analyysejä notkeasta modernista ja riskiyhteiskunnasta. Arto Noron (2000) mukaan *Zeitdiagnose* on oma sosiologisen teorian lajityyppinsä, joka tutkii meneillään olevan aikakauden luonnetta. Aikalaishiagnoosin keskeinen tehtävä on tuoda uusia näkökulmia tieteelliseen ja julkiseen keskusteluun. *The Age of Surveillance Capitalism* on ennen kaikkea aikalaishiagnoosi, joka valottaa informaatioteknologian ja kapitalismin kehityssuuntia sekä pyrkimyksiä ohjata ihmisten käyttäytymistä.

Zuboffin kirja on saavuttanut kansainvälistä menestystä ja sen merkitystä on verrattu markkinointimielessä jopa Karl Marxin *Pääomaan*. Zuboff ei kuitenkaan arvostele poliittista taloustiedettä eikä hän kritisoi kapitalistista tuotantotapaa. Valvontakapitalismin käsite ei ole itse asiassa edes Zuboffin keksintö, vaan se juontaa juurensa marxilaisen ekososialisti John Bellamy Fosterin toimittamaan *Monthly Review* -lehden artikkeliin (Foster & McChesney 2014). Lisäksi viestinnäntutkija Vincent Mosco (2014) käytti termiä ennen Zuboffia (2015). Myöskään valvonnantutkijat eivät ole olleet vakuuttuneita Zuboffin esittämien argumenttien ainutlaatuisuudesta. Esimerkiksi Kirstie Ballin (2019) mukaan samankaltaisia argumentteja on esitetty valvonnantutkimuksessa jo yli kahden vuosikymmenen ajan.

Puutteistaan huolimatta *The Age of Surveillance Capitalism* on merkittävä 2000-luvun aikalaisdiagnoosi. Esimerkiksi Naomi Klein on nostanut esiin sen manifestiluonteen, jonka hän näkee ”digitaalisen itsepuolustuksen välineenä”. Zuboff keskittyy kirjassaan kuitenkin yhdysvaltalaisiin alustajäteihin, joiden tuotteita käytetään laajasti työssä ja vapaa-ajalla. Artikkelit laajentaa näkökulmaa tarkastelemalla paitsi valvontakapitalismin yleistä kontekstia myös tuomalla esiin ajankohtaisia esimerkkejä pohjoismaisesta hyvinvointivaltiosta. Aihe ei ole vain ajankohtainen vaan myös yhteiskunnallisesti merkittävä, sillä valvontakapitalismin ongelmat koskettavat kaikkia internetin ja älylaitteiden käyttäjiä.

Behavioraalinen ylijäämä uutena kasautumisen logiikkana

Zuboff jäljitti valvontakapitalismin syntyä jo artikkelissaan ”Big other: Surveillance Capitalism and the Prospects of an Information Civilization” (Zuboff 2015). Google perustettiin vuonna 1998 Stanfordin yliopistossa tietojenkäsittelytiedettä opiskelleiden Larry Pagen ja moskova-laissyntyisen matemaatikko Sergei Brinin toimesta. He kehittivät muutamassa vuodessa internetin tehokkaimman hakukoneen, joka järjesti verkkosivustojen sisältämän tiedon tärkeysjärjestykseen internethakujen perusteella. Googlen ongelmana oli kuitenkin se, että ilman myytävää tuotetta yritys ei tehnyt merkittävää voittoa, toisin kuin esimerkiksi Apple, joka mullisti kuluttajamarkkinat yksilökeskeisillä massatuotteillaan, kuten iPodilla.

Alun perin Google oli vain yksi lukuisista kasvuhakuisista startup-yrityksistä aikana, jolloin Rytsölän veljekset menettivät Lamborghininsa Suomessa. Kuitenkin IT-kuplan puhjettua vuonna 2002 Google käänsi kurssinsa nousuun, kun taloustieteen professori Hal Varian nimitettiin sen pääekonomistiksi. Varianin johdolla Google muutti hakukoneensa – ja sitä myöten koko internetin – kaupalliseksi mainosalustaksi. (Zuboff 2019, 67–68; ks. myös Zuboff 2015). Googlen menestys pohjautuu sen hakukoneen käyttäjien tuottamaan dataan, jota ei osattu hyödyntää kaupallisesti ennen kuin tiedonlouhinnasta kiinnostunut Stanfordin yliopiston jatko-opiskelija Amit Patel oivalsi, että internet-hakuihin liittyvien tietolokien avulla voitiin muodostaa varsin yksityiskohtaisia tietoja kunkin verkkokäyttäjän ajatuksista, tunteista ja mielenkiinnonkohteista (Zuboff 2019, 67–68). Behavioraalisen ylijäämän (engl. *behavioural surplus*) seurauksena Google alkoi käyttää dataa hakukoneen ja -tulosten ohella valvontakapitalismin raaka-aineena (emt., 97). Behavioraalisen ylijäämän käsitettä voi pitää Zuboffin kirjan merkittävimpänä käsitteellisenä antina.

Varianin johdolla Google muuttui behavioraalisen ylijäämän tuotantovälineeksi. Se ei käyttänyt hakutietoja ainoastaan palvelujensa parantamiseen vaan koh-

dentaakseen mainoksia verkkokäyttäjien kulloistenkin ajatusten, tunteiden ja mielihalujen perusteella (emt., 78). Zuboffin mukaan behavioraalisen ylijäämän löytämisen seurauksena internetin käyttäjät eivät olleet enää ”arvon realisoinnin subjekteja” vaan ”sen objekteja” tuottaessaan raaka-ainetta eli dataa käyttäytymistä koskeville ennusteille, jotka Google myi todellisille asiakkailleen eli mainostajille (emt., 94). Kun yhä useammat teknologiayritykset alkoivat jahdata Googlen tapaan mainostuloja, merkittävä osa lahjakkaimmista tietojenkäsittelijöistä palkattiin Piilaakson kasvuyrityksiin lisäämään kohdennetun mainonnan osumatarkkuutta (emt., 95). Tämä loi kysyntää uusille valvontateknologioille kuten evästeille, jotka saattavat seurata käyttäjiä verkossa jopa vuosikausia heidän tietämättään.

Zuboffin mukaan ihmisten verkkokäyttöä alettiin manipuloida siten, että se tuottaisi mahdollisimman paljon dataa, kuten klikkauksia ja tykkäyksiä. Behavioraalisen ylijäämän kasautuminen ohjasi yrityksiä laatimaan verkkosisältöjä, jotka herättäisivät käyttäjissä mitä tahansa reaktioita, jotka edistäisivät datan määrän kasvua ja saisivat ihmiset viettämään yhä enemmän aikaansa verkossa. Valvontakapitalismin seurauksena syntyi ”uusi käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuuri”, jonka tarkoituksena on ennustaa ja ennakoida verkkokäyttäjien ajatuksia, tunteita ja mielihaluja mahdollisimman tarkasti, jotta niihin voitaisiin vastata ja vaikuttaa mahdollisimman nopeasti ja tehokkaasti.

Käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuurin käsite juontaa juurensa behavioraaliseen taloustieteeseen, jossa tutkitaan ihmisten päätöksentekoa ja erityisesti inhimillisiä sekä ympäristöön liittyviä psykologisia tekijöitä, jotka ohjaavat valintoja (ks. esim. Thaler & Sunstein 2009). Käyttäytymistaloustieteestä on tullut merkittävä osa Yhdysvaltain ja Iso-Britannian sosiaalipolitiikkaa, mikä näkyy niin sanotussa nudge-politiikassa, jossa yritetään ohjata ihmisten käyttäytymistä haluttuihin suuntiin joko yksilön tai yleisen edun nimissä. Suomessa esimerkkinä tästä on ”aktiivinen sosiaalipolitiikka” (ts. työttömien aktivointi), jossa työnhaun valvonnalla pyritään ohjailemaan ihmisten käyttäytymistä, ja työnhakijoita patistetaan hakemaan työpaikkoja sanktioiden uhall.

Toisin kuin kapitalistinen tuotanto, joka perustuu palkkatyölle, valvontakapitalismi perustuu behavioraalisen ylijäämän haltuunotolle, mikä Zuboffin (2019, 9) mukaan on pohjimmiltaan *loismaista*. Zuboff viittaa tässä yhteydessä Marxin (1867/1979, 216) tunnettuun kuvaukseen pääomasta vampyyrin kaltaisena kuolleenä työnä, joka ”verenimijän tavoin pitää itseään elossa imemällä itseensä elävää työtä, ja elää sitä ehommin, kuta enemmän se itseensä imee”. Valvontakapitalismi edellyttää, että data ei ainoastaan ole ilmaiseksi saatavilla, vaan sen on oltava suojaamatonta ja sääntelemätöntä, jotta yritykset kuten Google voivat kerätä mah-

dollisimman suuren määrän dataa, jonka ”kasautunut pääoma voi omia” ja ”ottaa välittömään hyötykäyttöön” (Zuboff 2019, 148–149).

Tietokonevälitteinen ja maailmanlaajuinen käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuuri on leviämässä kodinkoneisiin, puettaviin älylaitteisiin ja itseohjautuviin autoihin, ja kaikkien näiden avulla tavoitellaan samaa päämäärää, eli datan keräämistä keinoja kaihtamatta (emt., 128). Esineiden internetin (engl. *internet of things*) myötä markkinoille on tulvinut monenlaisia älylaitteita kuten sähköhammasharjoja, jotka ovat yhteydessä verkkoon ja joiden käyttöä ohjataan verkko-sovelluksilla, jotka keräävät tavaroiden toiminnan kannalta myös täysin tarpeetonta dataa (ks. lisää Sadowski 2020). Käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuurin päämääränä on saada ihmiset käyttämään älylaitteita, jotka seuraavat, analysoivat ja muokkaavat ihmisten käyttäytymistä esimerkiksi terveyden edistämisen verukkeella.

Valvontakapitalismi edustaa Zuboffin mukaan kapitalismin kehityksessä poikkeuksellista ”mutaatiota”, joka erottuu joukosta muita yhteiskunnallisia muutoksia (emt., 47–52). Hän pitää sen kehitystä ohjaavana voimana ”uutta kasautumisen logiikkaa”. Uusi kasautumisen logiikka on ollut kuitenkin uhattuna valvontakapitalismin aikakauden alusta asti. Zuboff ammentaa vaikutteita muun muassa taloustieteilijä Joseph Schumpeterilta, jonka käsite ”luova tuho” kuvaa kapitalismin jatkuvaa kasvua kohti uusia, entistä tuottavampia alueita. Zuboffin mukaan tämä prosessi vain kiihdyttää valvontakapitalismin laajentumista uusille alueille. Siksi Google ja muut valvontakapitalismin toimijat ovat Zuboffin mukaan alkaneet etsimään uusia lähteitä behavioraalisen ylijäämän kerryttämiseksi myös verkon ulkopuolelta. Tämän tavoitteen saavuttamiseksi yritykset pyrkivät valtaamaan uusia alueita, joilla olisi verkonkäyttäjien ajatuksia ja haluja suurempi ennustettavuus (emt., 131).

Käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuurin leviäminen kohti uusia alueita

Google oli ensimmäinen yritys, jossa ymmärrettiin, että behavioraalinen ylijäämä voisi antaa mahdollisuuden käyttää käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuuria myös poliittisiin tarkoituksiin. Googlen toimitusjohtaja Eric Schmidt oli mukana tukemassa Barack Obaman vaalikampanjaa vuoden 2008 presidentinvaaleissa Yhdysvalloissa (Zuboff 2019, 122; ks. lisää Dayen 2016). Obama, joka listasi Zuboffin vuoden 2019 suosikkikirjojensa joukkoon, tunnettiin presidenttikautensa aikana paitsi ihmisoikeuksien puolustajana myös Googlen ja massavalvonnan suojelijana. Hän tuomitsi esimerkiksi tietovuotaja Edward Snowdenin, joka vuonna 2013

paljasti Yhdysvaltain kansallisen turvallisuusviraston (NSA) ja sen liittolaisten salaisia tietoja. NSA-tietovuotojen myötä paljastui muun muassa se, että kaupallisten toimijoiden keräämää dataa käytetään aktiivisesti maailman tehokkaimpien tiedusteluelimien toimesta. 9/11 terrori-iskujen jälkeiset poikkeusolot, jotka ovat jatkuneet Yhdysvalloissa tähän päivään asti, ovat vain vahvistaneet valvontakapitalismia ja osaltaan mahdollistaneet sen synnyn (Zuboff 2019, 121).

Samalla tavoin kuin Yhdysvaltain kansallinen turvallisuusvirasto, sosiaalinen media toimii lain harmaalla alueella. Esimerkiksi Francis Haugen todisti vuonna 2021 Yhdysvaltain senaatin kuulemisessa, että Mark Zuckerbergin perustama Facebook (nyk. Meta) salasi sisäiset tutkimuksensa sosiaalisen median haitallisista vaikutuksista nuorten naisten kehonkuvaan, samalla tavoin kuin tupakkayhtiöt aikanaan salasivat tutkimuksia tupakoinnin terveystahaitoista. Facebook ei ole onnistunut myöskään tehokkaasti estämään vihapuheen leviämistä, mikä on johtanut väkivaltaisiin tapahtumiin esimerkiksi Intiassa ja Myanmarissa. Muun muassa nämä tiedot uutisoitiin *The Wall Street Journalin* ”The Facebook Files” -juttusarjassa (Wells, Horwitz, ja Seetharaman 2021; Purnell ja Horwitz 2021). Ne eivät kuitenkaan ole herättäneet NSA-tietovuotojen tapaista kohua julkisuudessa.

Zuboff pitää tilannetta ongelmallisena, sillä valvontakapitalismin aikakaudella ”yksi mies Facebookissa” ja ”kaksi miestä Googlessa”, jotka ”eivät nauti kansanäänestyksen tuottamaa legitimitettä, parlamentaarista valvontaa tai noudata hyvän hallintotavan vaatimuksia, hallitsevat maailman informaation järjestämistä ja esittämistä verkossa” (Zuboff 2019, 127). Valvontakapitalismi on ajautunut jatkuvaan konfliktiin demokraattisten instituutioiden kanssa, koska valvontatalouden toimijat pyrkivät taivuttamaan demokratiaa omiin tarkoituksiinsa. Google ja Facebook, joilla on lähes rajattomat resurssit, ovat lobanneet voimakkaasti muun muassa sääntelyä vastaan, heikentäneet yksityisyyttä suojaavaa lainsäädäntöä, uhkailleet kilpailijoitaan ja pelotelleet tutkijoita oikeusjutuilla (ks. Claburn 2021). Zuboff (2019, 105) vertaa nykyistä vaurauden ja vallan keskittymistä jopa teollisen kapitalismin ryöstöparonien kulta-aikaan. Hän huomauttaa kuitenkin, että nykyiset maailman rikkaimmat yritykset louhivat dataa verkossa, öljyntuotannon sijaan.

Uutta maailmanlaajuista käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuuria ei ole asetettu kyseenalaiseksi, eikä siihen ole kiinnitetty edes erityistä huomiota. Sen sijaan se on jo arkipäivää, mikä on olennaista valvontakapitalismin mahdollisimman tehokkaalle ja huomaamattomalle toiminnalle – samalla tavoin kuin sähköverkko on monille itsestäänselvyys, johon kiinnitetään huomiota vasta, kun sähkön hinta on korkealla tai älylaitetta ei jostain syystä pääse lataamaan. Zuboffin näkemyksen mukaan käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuurin laajentumi-

nen uusille alueille tulee johtamaan siihen, että internet sulautuu erottamattomaksi osaksi arkea (emt., 199).

Behavioraalisen ylijäämän haltuunotto toteutetaan laajamittaisen digitaalisen seurannan avulla, mikä nähdään väistämättömänä osana ihmisten arkea ja teknologian käyttöä (Zuboff 2019, 15). Esimerkiksi lukuisat älykaupunkien (engl. *smart cities*) kehitysohjelmat ovat tämän kehityksen seurausta. Suomessa Tampereen kaupungin kansainvälisesti palkittu kehitysohjelma vuosille 2017–2021, nimeltään ”Älykäs Tampere”, on jatkunut nimellä ”Älykaupunki kaupunkilaisille” (Tampereen kaupunki, päivämätön). Tampereen älykaupunkihankkeessa on pyritty rakentamaan avointa ja eri toimijoita yhdistelevää ”järjestelmien järjestelmää” eli ”ekosysteemiä”, joka mahdollistaisi väestön käyttäytymisen ohjailun älykkään kaupungin viestintä- ja informaatioteknisen infrastruktuurin avulla. Tämä tavoite liittyy taloudellisten mittakaavaetujen saavuttamiseen, jotka olisivat skaalattavissa myös yksityiselle sektorille, mikä tarjoaisi yrityksille uusia liiketoimintamahdollisuuksia (Cotton 2019, 21). Vaikka Tampereen älykaupunkihankkeessa on korostettu sujuvampien digitaalisten palveluiden kehittämistä ja hiilineutraalin kaupungin rakentamista, Zuboffin näkemyksen mukaan älykäs kaupunki on valvontatalouden ilmentymä, jonka keskeisenä tarkoituksena on vallata julkisia palveluita, kuten terveys, koulutus tai julkinen liikenne valvontakapitalismin uudeksi raaka-aineeksi. Pohjoismaisissa hyvinvointivaltioissa kuten Suomessa tämä valtaaminen tapahtuu yhteistyössä valtion, kuntien ja muiden viranomaisten kanssa, ja tätä näkökulmaa Zuboffin kirja, joka keskittyy Yhdysvaltoihin, ei tavoita.

Tampereen kaupungin kehitysohjelmassa on esitetty tavoitteita muun muassa älykkään koti- ja etähoidon kehittämiseksi. Ohjelman puitteissa on pyritty integroimaan esimerkiksi erilaiset kotihoidon palvelut yhdelle alustalle, jonka avulla erilaisten älyrannekkeiden, mittareiden ja sensoreiden tuottamaa tietoa voitaisiin hyödyntää tehokkaammin. Käytännössä tämä tarkoittaa fysiologisten prosessien muuttamista behavioraaliseksi dataksi, jonka avulla ihmisten terveyttä voitaisiin mitata ja ohjailta etänä, mikä vähentäisi tarvetta fyysiselle hoidolle ja alentaisi siten työvoimakustannuksia. Nämä toimet ovat osa älykkään kaupungin kehityshanketta, jossa pyritään hyödyntämään älylaitteita julkisten palveluiden tehostamiseksi ja resurssien säästämiseksi.

Älykaupunkien yhtenä tavoitteena on saavuttaa mahdollisimman suuri enustettavuus väestön hallinnan suhteen. Tämän seurauksena uusi käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuuri leviää verkon ulkopuoliseen kaupunkitilaan, jossa ihmisiä voidaan ohjailta esimerkiksi välttämään liikenneuhkia samalla tavalla kuin Googlen karttapalvelu ohjaa nälkäisiä turisteja lähimpään pikaruokaravintolaan (Zuboff 2019, 200). Zuboffin mukaan ”kontekstitietoista dataa”, joka

mahdollistaa tilannekohtaisen ja henkilökohtaisen tiedon välittämisen käyttäjille, voitaisiin teoriassa käyttää B. F. Skinnerin, behaviorismin isän, tunnetun ehdollistumisen periaatteen mukaisesti laumakäyttäytymisen vahvistamiseen (emt., 295–296). Tämä periaate pohjautuu laboratorioissa tehtyihin eläinkokeisiin, joissa Skinner oppi käyttämään eläinten ehdollista oppimista hyväksi ja muokkaamaan koe-eläinten käyttäytymistä haluttuihin suuntiin. Tästä seuraa Zuboffin kirjan kenties jyrkin väite, jonka mukaan valvontakapitalismi yhdistettynä behaviorismin oppeihin on uhka demokratialle ja ihmisten vapaalle tahdolle, minkä seurauksena teoksen sävy muuttuu yhä hälyttävämmäksi. Zuboffin sanoin valvontakapitalismi ”on ottanut tähtäimeensä ihmisluonnon”, jota se hyväksikäyttää behavioraalisen ylijäämän raaka-aineena samaan tapaan kuin kapitalistinen tuotanto käyttää hyväkseen luontoa, minkä myötä luonto on tuhoutumassa (emt., 346).

Zuboff tekee tämän johtopäätöksen muun muassa Cambridgen yliopistossa tehtyjen psykometristen tutkimusten pohjalta (Matz ym. 2017). Tutkimukset osoittavat, että digitaalisen jalanjäljen perusteella ihmisiin on mahdollista soveltaa joukkopsykologiasta tuttuja massavaikuttamisen keinoja. Cambridgen yliopiston psykometriikan laitoksen innoittama konsulttiyhtiö Cambridge Analytica osoitti pian tutkijoiden huolenaiheen todeksi. Se käytti hyväkseen miljoonien Facebookin käyttäjien tietoja poliittisen mikrokohdentamisen välineenä vaikuttaakseen heidän äänestämiskäyttäytymiseensä niin Donald Trumpia kuin Brexitiä tukevissa vaalikampanjoissa, sillä erotuksella, että kampanjoiden tarkoitus ei ollut ostopäätöksen manipulointi, vaan vaalipropagandan ja kulttuurisodan lietsonta Facebookin uutisvirtaa hallinnoimalla (Zuboff 2019, 273–281). Vuonna 2018 *Intercept* -lehdelle vuodetun salaiseksi luokitellun asiakirjan mukaan Facebook ei ole harjoittanut niinkään perinteistä kohdennettua mainontaa, vaan käyttäjiensä seuranta sen perusteella, mistä he pitävät, mitä he ajattelevat, ja erityisesti sen perusteella, kenet he tuntevat. Sosiaalinen media on avannut poliittisille toimijoille uusia mahdollisuuksia ihmisten äänestyskäyttäytymisen ohjailemiseksi, mikä nähtiin myös Suomen presidentinvaaleissa, joissa algoritmit suosivat laitaoikeiston ehdokasta (Knuutila ym. 2024).

Facebookin profiointikyvyt perustuvat koneoppimisen mahdollistamaan tekoälyyn, joka käsittelee käyttäjien päivittäin tuottamia tuhansia miljardeja datapisteitä. Tämän pohjalta Facebookin tekoäly laatii miljoonia ennusteita sekunnissa (Zuboff 2019, 279). Facebookin liiketoimintamalli perustuu siihen, että se pakatoi nämä ennusteet yhteen ja myy ne toimijoille, jotka ovat kiinnostuneita joko vahvistamaan tai ehkäisemään haluttua käyttäytymistä tietyissä ihmisryhmissä, joista mainostajat ja muut vaikuttajat ovat kiinnostuneita. Esimerkiksi Frank Pasquale (2015) on ollut huolissaan siitä, että sosiaalisen median algoritmit laativat itseään

toteuttavia ennusteita, jotka Facebook myy toimijoille, joilla on motiivi kyseisten ennusteiden toteuttamiseksi. Näin ollen Facebookissa ei ole kyse vain käyttäjille räätälöidystä informaatiosta ja yksilöidystä verkkosisällöstä, vaan erilaisista kannustimista, joiden avulla ihmisten valintoja pyritään ohjailemaan haluttuihin suuntiin, kuten viettämään mahdollisimman paljon aikaa sosiaalisessa mediassa. Tässä yhteydessä ei liene sattumaa, että sosiaalisen median alustajatti Facebook on muuttanut emoyhtiönsä nimeksi Meta, joka on ”metaversumin” lyhenne, viitaten lisättyyn todellisuuteen sosiaalisen median ja internetin virtuaalimaailmoissa.¹

Facebookin toimitusjohtaja Zuckerbergin mukaan ihmiset jakavat omasta vapaasta tahdostaan henkilökohtaisia tietojaan verkossa, mitä Facebook pitää omaisuutenaan. Hänen mukaansa yritys ei siten loukkaa käyttäjiensä yksityisyyttä (Biddle 2018). Ongelmana eivät ole kuitenkaan yksittäiset käyttäjätiedot, vaan se, että Facebookin kaltaisella kaupallisella toimijalla on lähes rajaton määrä dataa, jonka pohjalta sen tekoäly laatii ennusteita. Nämä ennusteet myydään erilaisille toimijoille, jotka pyrkivät hyödyntämään tietoja manipuloidakseen ihmisten käyttäytymistä, millä on yhteiskunnallisia seurauksia.

Instrumentaarinen valta – uhka demokratialle?

Valvontakapitalismia luonnehtii Zuboffin sanaleikin mukaan ”Toisen näkökulma”. Tässä yhteydessä ”Toisella” ei viitata totalitaariseen yhteiskuntaan, jossa ”isoveli valvoo” (engl. *Big Brother*), vaan pikemminkin ”isoon Toiseen” (engl. *Big Other*), joka muokkaa ja seuraa ihmisten käyttäytymistä kaikkialla läsnä olevan ”digitaalisen apparaatin” kautta (Zuboff 2019, 376). Tämän apparaatin avulla ”iso Toinen” harjoittaa uutta ”instrumentaarista valtaa”, joka pyrkii ”pelkistämään inhimillisen kokemuksen mitattavissa olevaksi, havaittavaksi käyttäytymiseksi pysyen samalla järkähtämättömän välinpitämättömänä suhteessa inhimilliseen kokemukseen”. Zuboff kutsuu tällaista vallankäyttöä ”radikaaliksi välinpitämättömyydeksi”. Radikaali välinpitämättömyys ilmenee ”ison Toisen” näkökulmasta ihmisten redusoinnissa pienimmän yhteisen nimittäjän perusteella käyttäytyviksi organismeiksi.

Toisin sanoen, kaikkea verkossa tapahtuvaa toimintaa tarkkaillaan jatkuvasti, mutta ihmisten ajatuksilla, tunteilla tai tekemisillä ei nähdä olevan muuta arvoa kuin behavioraalinen ylijäämä. ”Ison toisen” näkökulmasta esimerkiksi verkossa leviävät valeutiset ovat yhtä arvokasta liiketoimintaa kuin tutkiva journalismi.

¹ Tampereen älykaupunkikehitystä ohjaa muun muassa lontoolaisen konsulttiyhtiön laatima metaversumi-strategia (The Metaverse Institute 2023).

Yleinen luottamuksen puute toisiin ihmisiin, mediaan ja valtiovaltaan on synnyttänyt erityisesti Yhdysvalloissa valtatyhjiön, jota valvontakapitalismin ”marionettien” (erityisesti *alt-right*) levittämät valeuutiset täyttävät sosiaalisessa mediassa. Vaikka Zuckerberg on kieltänyt, että valeuutisilla olisi ollut poliittista vaikutusta esimerkiksi presidentti Trumpin valtaannousuun, Yhdysvalloissa, jossa ihmisten välinen sosiaalinen luottamus on muutenkin melko vähäistä ja luottamus valtiovaltaan on heikentynyt entisestään valvontakapitalismin aikakaudella, valeuutisilla on ollut merkittävä vaikutus väestön äänestyskäyttäytymiseen (Zuboff 2019, 510).

Zuboffin esimerkit instrumentaarisen vallan ja valtiovallan kytkeytymisestä toisiinsa ovat kuitenkin rajallisia (emt., 386–394). Hän samastaa instrumentaarisen vallan ensinnäkin Yhdysvaltojen ja sen kumppaneiden harjoittamaan verkkotiedusteluun (lue: vakoiluun). Toiseksi Zuboff kuvailee valvontaan perustuvaa Kiinan sosiaalista luottoluokitussjärjestelmää, jonka tavoitteena on ohjailla ja sanktioida kansalaisia valtion ennalta toivomien käyttäytymismallien pohjalta. Zuboff puhuu myös ”soveltavan teknoutopian liikkeestä”, jonka päämääränä on ”yhteiskunnan korvaaminen varmuudella” (Zuboff 2019, 384; 416). Tämä tarve nousee niin kutsuttua ”kolmatta modernia” luonnehtivasta epävarmuudesta, jonka valvontakapitalismi on pyrkinyt korvaamaan ”sosiaalisella yhteenkuuluvuudella” (emt., 411). Esimerkiksi Google, Facebook ja Microsoft valmistavat tuotteita, joiden avulla jokainen voi olla yhteydessä kehen tahansa, missä päin maailmaa, milloin tahansa. Zuboffin mukaan kyseinen sosiaalisen yhteenkuuluvuuden utopia ei kuitenkaan kerro vielä mitään siitä empiirisestä todellisuudesta, jossa valvontakapitalismille alisteiset subjektit toimivat ja elävät.

Kun tarkastellaan ihmiselämää kokonaisuutena, epävarmuus ja ristiriidat korostuvat erityisesti nuoruudessa ja aikuistumisen kynnyksellä. Aikuisiksi on kasvanut ensimmäinen sukupolvi, joka on syntynyt valvontakapitalismin aikakaudella. Zuboff viittaa tässä yhteydessä kansainväliseen tutkimukseen, jossa lukuisia yliopisto-opiskelijoita pyydettiin pidättäytymään median käytöstä vuorokauden ajaksi (emt., 445). Nuoret aikuiset ympäri maailmaa raportoivat kokeen aiheuttamasta ahdistuksesta, masennuksesta ja riippuvuudesta. Erityisesti älypuhelimesta on tullut monille nuorille aikuisille lähes kirjaimellisesti oman itsensä jatke, jota ilman he eivät kokeneet itseään kokonaiseksi. Tämän seurauksena suurin osa nuorista aikuisista keskeytti kokeen, koska he eivät kyenneet elämään yhtä ainoaa päivää ilman älylaitteita ja jatkuvaa yhteydenpitoa muihin. Zuboff pitää nuoria aikuisia tässä kontekstissa ”kanarialintuina hiilikaivoksessa”, eli varoittavina esimerkkeinä jatkuvan yhteydenpidon sosiaalipsykologisista seurauksista.

Sosiaalinen media on suunniteltu houkuttamaan ja koukuttamaan kaikenikäisiä ihmisiä, mutta se puhuttelee erityisesti nuoria ja nuoria aikuisia, jotka suun-

nittelivat sen alun perin omaan käyttöönsä. Nuoret aikuiset ovat riippuvaisempia muiden hyväksynnästä, ryhmään kuulumisesta ja osallisuuden tunteesta kuin vanhemmat ihmiset, minkä sosiaalisen median mahdollistama vuorovaikutus muihin ihmisiin osaltaan mahdollistaa (emt., 449). Saimme samansuuntaisia tuloksia myös omassa kyselytutkimuksessamme, jonka tuloksia kuvailen seuraavassa lyhyessä ekskursiona. Tampereen yliopistossa ensimmäisen vuoden viestinnän opiskelijoille vuonna 2018 toteuttamassamme kyselyssä verkon ja sosiaalisen median käyttö ilmeni päivittäisenä rutiinina myös suomalaisille yliopisto-opiskelijoille.² Vaikka kyselystä on aikaa useampi vuosi, se kertoo Zuboffin kirjan julkaisun aikaisesta tilanteesta Suomessa, minkä tuloksia ei ole raportoitu muualla. Kyselyn alustavat tulokset eivät kerro niinkään nuorten aikuisten mediariippuvuudesta tai laumakäyttäytymisestä, vaan pikemminkin sosiaalisen median ja internetin palveluntarjoajiin kohdistuvasta epäluottamuksesta ja tarpeesta löytää niille varteentotettavia vaihtoehtoja.

Lähes kaikki opiskelijat käyttivät Facebookia ainakin muutaman kerran viikossa ja Instagramia päivittäin. Näihin palveluntarjoajiin ei kuitenkaan luotettu, sillä lähes kaikki opiskelijat ilmaisivat epäluottamuksensa siihen, että heidän tietonsa olisivat turvassa kansainvälisillä verkkopalveluilla, kuten Googlella ja Facebookilla. Verkkovalvonta herätti kaiken kaikkiaan nuorissa aikuisissa ainakin jossain määrin huolta ja epävarmuutta. Lähes kaikki (95 %) kokivat olevansa verkossa alttiina tarkkailulle vähintään ”melko usein”. Suurin osa (88 %) myös koki, että verkon käyttö ei ole yksityistä, vaan anonyymiyys on ”käytännössä mahdotonta” tai ”hyvin rajallista”. Yli puolet (60 %) oli ainakin ”kohtalaisen huolissaan” tietojensa keräämisestä verkossa, mutta suurin osa (89 %) ei kieltänyt järjestelmällisesti esimerkiksi evästeiden käyttöä. Syy tähän on se, että se on tehty liian hankalaksi: ”Joka sivustolla pitäisi paneutua asiaan uudestaan, koska kaikilla on evästeet, ja aina tulee ikkuna, joka pitäisi lukea, ja jotenkin sitä ei vain jaks. Olen kriittinen, mutta en kuitenkaan toimi ihan sen mukaan, mitä asiasta ajattelen.” Toisen opiskelijan sanoin: ”Olen kyllä tietoinen, että minua seurataan ja näin. Luen aina, jos liityn jo-

2 Vuoden 2018 ”Johdatus viestinnän tutkimukseen ja analyysiin” -kurssin opiskelijat (n=56) vastasivat kyselylomakkeeseen, jossa selvitimme heidän verkonkäyttöään sekä suhtautumista digitaalisen tiedon keräämiseen. Määrällinen aineisto koodattiin SPSS-ohjelmalla. Kurssin puolivälissä keskustelimme opiskelijoiden kanssa lomakekyselyssä esiin nousseista teemoista pienryhmähaastattelussa. Laadullinen haastatteluaineisto anonymisoitiin, litteroitiin ja luokiteltiin jatkoanalyysiä varten. Aineisto kerättiin yhdessä professori Risto Kuneliuksen ja Heikki Heikkilän kanssa ja siihen osallistuivat myös tutkijat Esa Sirkkunen ja Mikko Poutanen, allekirjoittaneen ohella.

honkin nettisivulle tietosuojakäytännöt, mutta lopulta olen vain ajatellut, että ok, ja antanut vaan mennä.” Monet opiskelijat näyttävät potevan syyllisyyttä, koska he tuntevat käyttäytyvänsä typerästi ja syyllistävät siitä itseään. Kyse ei kuitenkaan ole nuorten aikuisten välinpitämättömyydestä, laumakäyttäytymisestä tai riippuvuudesta sinänsä, vaan pikemmin siitä, että kaupalliset verkkoalustat on suunniteltu siten, että ihmiset käyttäytyisivät mahdollisimman välinpitämättömästi.

Viestinnän opiskelijoiden vastauksissa korostui ennen kaikkea vaihtoehtojen puute palveluidentarjoajille. Googlelle ja Facebookille ei nähdä varteenotettavia vaihtoehtoja, sillä kaikki muutkin käyttävät kyseisiä palveluita. Erään opiskelijan mukaan: ”Ei ole hirveästi jätetty valinnanvaraa siihen, että on vähän pakko käyttää ainakin jotain WhatsAppia [joka on Metan omistama pikaviestintäpalvelu] tai Googlea.” Toisen mielestä: ”Nyky-yhteiskunnassa on pakko päästä käyttämään näitä palveluita, on pakko päästä Facebookiin, että näkee uudet tapahtumat ja muut.” Tiettyjä palveluita on toisin sanoen käytettävä, koska ne ovat välttämättömiä tiedon hankkimiseksi ja yhteyden pitämiseksi muihin. Kolmas opiskelija nosti esiin ”paitsi jäämisen pelon” (engl. *fear of missing out*). Tämä johtuu siitä, että ”internet on niin olennainen osa arkea, että on pakko periaatteessa alistua käyttäjäehtoihin, muuten jää erittäin paljon kokematta ja voi jäädä pahimmillaan ulkopuoliseksi”. Yhteydenpito toisiin ihmisiin vaatii internetiä ja sosiaalisen median käyttöä, jotka voivat sanella käyttäjilleen käyttöehdot. Oletettavasti tilanne on vain pahentunut etäopiskelun ja koronapandemian jälkeisellä aikakaudella, jolloin verkkoalustat saattoivat olla monelle ainoa keino pitää yhteyttä muihin opiskelijoihin opintojen aikana.

Nuorten aikuisten yhteisöllisyyden tarve ja pelko ulkopuolisuudesta saavat heidät hyväksymään käyttöehdot, vaikka he suhtautuisivatkin valvontaan kriittisesti. Tietojen keräämiseen suostuminen nähdään usein ainoana vaihtoehtona välttämässä yhteisöstä ulkopuolelle jäämistä, mikä koetaan nuorten keskuudessa ahdistavana. Samalla nuoret eivät luota alustajätteihin, sillä ne eivät tarjoa täydellistä avoimuutta siitä, mitä kerätyillä tiedoilla tarkalleen ottaen tehdään. Tämä herättää epäluottamusta opiskelijoissa, kuten eräs huomautti ryhmähaastattelussa: ”Jos kysytään, luottaako hän Facebookiin, ja hän vastaa ei, hän tarkoittaa sitä, että se ei välttämättä paljasta kaikkea keräämistään tiedoista.” Toinen opiskelija ilmaisi huolensa tietojensa keräämisestä, ”mutta toisaalta ei häiritse, jos Google tietää, että olen käynyt Citymarketissa (...) useinkin se on edellytys sovelluksen käyttöön, että hyväksyy ne ehdot”. Tämä kommentti perustuu ”ei ole mitään salattavaa” -argumenttiin, jonka mukaan kaupallinen valvonta ei loukkaa käyttäjän yksityisyyttä, kunhan pysytään sovituissa rajoissa. Useat opiskelijat myös totesivat, etteivät anna huolien vaikuttaa heidän arkeensa, ja näkevät verkkoalvonnan hyödyllisenä: ”Ne-

tissä on valtavasti tietoa, ja jos se esitetään hieman sulavammin, vastaten samalla sitä, mitä itse haluaa kuluttaa, se on kätevää ja säästää aikaa”.

Maailmanlaajuista ilmiötä, joka liittyy omien käsitysten ja toiminnan väliseen ristiriitaan, on viestinnän tutkimuksessa kuvattu yksityisyysparadoksin käsitteellä (Barnes 2006). Yksityisyysparadoksin mukaan suuri osa ihmisistä on valmis jakamaan verkossa henkilökohtaisia tietoja kaupallisille toimijoille, joihin he eivät luota. Zuboffin mukaan tilanne on karannut hallinnasta ja vaatii vastatoimia, sillä hänestä valvontakapitalismia voidaan parhaiten kuvata markkinavetoisena vallankaappauksena ”ylhäältä käsin” (Zuboff 2019, 513). Kyse ei ole valtiovallan kaappauksesta, vaan ”ihmiselämän kaappauksesta”, joka tapahtuu kaikkialla läsnä olevan teknologian avulla huomaamatta. Zuboff on syventynyt tähän vallankaappaukseen tarkemmin puheenvuorossaan, jonka hän kirjoitti *The New York Times* -lehteen (Zuboff 2021). Zuboffin mukaan valvontakapitalismin, eli ”uuden informaatioyhteiskunnan”, kolmas vuosikymmen alkoi Yhdysvalloissa ”episteemisellä kaaoksella”, joka oli seurausta presidentti Trumpin aiheuttamasta poliittisesta kaaoksesta, systemaattisesta valheiden levittämisestä sekä disinformaatiokampanjoista. Tämä kaikki näkyi esimerkiksi sosiaalisessa mediassa rokotevastaisuutena koronapandemian aikana.

Zuboffin mukaan käynnissä oleva episteeminen kaaos on osoitus siitä, että ”demokratia ja valvontayhteiskunta ovat toisensa poissulkevia vaihtoehtoja”. Hän ehdottaa myös muutamia ratkaisuja, jotka sivuuttavat kapitalistisen tuotantotavan ongelmat. Ensinnäkin hän ehdottaa tiukempaa lainsäädäntöä, joka kieltäisi ”laajamittaisen inhimillisen kokemuksen riistämisen” ja behavioraalisen ylijäämän tuottamisen. Vaikka Euroopan yleinen tietosuoja-asetus (GDPR) on asettanut tiukempia vaatimuksia henkilötietojen kaupalliselle käytölle ja rajoittanut tietojenluovutusta Euroopan ulkopuolisille toimijoille, se ei estänyt esimerkiksi Vastaamon tietomurtoa (ks. Kortesoja 2022). Zuboff ehdottaa lisäksi valvontatalouden kannustimien hankaloittamista kieltämällä käytännöt, jotka lisäävät kysyntää datan hyväksikäytölle. Tämä johtaisi siihen, että sosiaalisen median alustat muuttuisivat ainakin osittain maksullisiksi palveluiksi, mitä on jo alettu kokeilemaan (esim. Facebook). Lopuksi Zuboff korostaa hyvinvointivaltion roolia datan keräämisen rajoittamiseksi siten, että tietoa käytettäisiin vain kansalaisten ja yhteisöjen hyväksi, vaikka hyvinvointivaltio on tosiasiaassa eräs merkittävimmistä valvontakapitalismin mahdollistajista, mihin palaan artikkelin lopuksi.

Aikalaisdiagnoosista kapitalismikriittiseen tutkimukseen

Zuboff ei osallistu marxilaiseen keskusteluun valvontakapitalismista, vaan hän sivuuttaa sen. Marxilaisesta näkökulmasta on kuitenkin kiinnostavaa, että hän näkee valvontakapitalismin edustavan paitsi ”uutta aikakautta” myös pääoman kasautumisen ”uutta logiikkaa”. Hänen mukaansa tämä uusi logiikka toistaa ”kapitalismin alkuperäisen synnin eli alkuperäisen kasautumisen”, mutta ilman väkivaltaa ja pakkoa. Pääoman kasautumisen uusi logiikka perustuu hänen mukaansa behavioraalisen ylijäämän hyväksikäyttöön ihmisten käyttäytymisen muokkaamiseksi, kun taas kapitalistisen tuotantotavan perustana on tuottajien ja tuotantovälineiden historiallinen erottamisprosessi, jota Zuboff ei tarkastele kirjassaan.

Marxilaisessa kontekstissa on olennaista huomata, että datan riistäminen kaupallisiin tarkoituksiin eroaa työvoiman riistosta, jonka historiallinen alkuperä liittyy niin kutsuttuun alkuperäiseen kasautumiseen, jossa tuottajat ja tuotantovälineet erotettiin väkivalloin toisistaan. Marxille alkuperäinen kasautuminen merkitsi ”maataloustuottajan, talonpojan, maaomaisuuden pakkoluovutusta” feodaaliherroille. Maanomistajat anastivat ihmisten toimeentulon lähteen, maan, yksityisomaisuudekseen ja pakottivat heidät palkkatyöhön, mikä on ikuistettu ”ihmiskunnan aikakirjoihin veri- ja tulikirjaimin” (Marx 1867/1979, 641–642).

Valvontakapitalismi ei perustu niinkään lisäarvon riistoon palkkatyön kautta kuten kapitalistinen tuotantotapa, vaan sen uusi logiikka on enemmänkin ”haltuunoton kautta toteutuva kasautuminen” (engl. *accumulation by dispossession*, Harvey 2003). Vaikka datan haltuunotto muistuttaa pääpiirteiltään alkuperäistä kasautumista, se ei perustu väkivaltaan tai pakkoon vaan pikemminkin suostuntaan. Tässä yhteydessä ”teknofeodalismi” voi olla harhaanjohtava käsite, mikäli se vie huomion pois kapitalistisesta tuotantotavasta ja työvoiman riistosta (ks. lisää Morozov 2022, vrt. Durand 2022). Viestinnäntutkijoiden käyttämä ”datakolonialismin” käsite (ks. Thatcher ym. 2016; Couldry & Mejias 2018) on myös ongelmallinen, koska se rinnastaa datan haltuunoton kolonialismiin, joka perustuu siirtomaiden väkivaltaiseen, kulttuuriseen ja taloudelliseen alistamiseen suurvaltojen toimesta. Kolonialismin ja feodalismin sijaan valvontakapitalismia olisi mielekkäämpää tarkastella imperialismien näkökulmasta, mitä kommunistit pitivät aikanaan ”kapitalismin korkeimpana kehitysasteena” (Lenin 1917/1967).

Zuboff (2019) kuvailee kirjassaan, miten Google ja Facebook dominoivat digitaalisen mainosmarkkinoita yksinvaltaisesti. Nämä alustat hyödyntävät käyttäjiensä behavioraalista ylijäämää keräämällä dataa ja luomalla algoritmiensa avulla ennusteita. Näitä ennusteita myydään mainostajille ja muille toimijoille, jotka pyrkivät vaikuttamaan ihmisten käyttäytymiseen. Zuboffin mukaan valvonta-

kapitalismin ongelmat juontavat juurensa pääasiassa edellä mainituista syistä, erityisesti Googlesta ja Facebookista. Amazon (ennen ääniohjausteknologia Alexaa) ja Apple eivät olisi sen sijaan täysin valvontakapitalismin pauloissa. Zuboff näkee Applen älylaitteiden valmistajana ja Amazonin internet-verkkokaupan uudistajana pikemminkin varteenotettavina vaihtoehtoina Googlen ja Facebookin harjoittamalle valvontakapitalismille.

Työelämäntutkija Zuboffin tekemät rajaukset valvontakapitalismiin herättävät lukuisia vastakysymyksiä, sillä esimerkiksi maailman rikkaimman ihmisen tittelistä kilpailevan Jeff Bezosin johtama Amazon-verkkokauppa on yksi pahamainisimmista suuryrityksistä, joka on systemaattisesti polkenut työntekijöidensä oikeuksia ja vienyt valvonnan äärimmilleen (ks. esim. Alihomed-Wilson & Reese 2020). Organize-verkoston teettämän kyselyn mukaan jopa lähes kolme neljässtä Amazonin varastotyöntekijästä ei ehdi pitää työpäivänsä aikana edes vessataukoja, koska Amazon valvoo jatkuvasti työntekijöidensä ajankäyttöä. Amazon hallinnoi myös Mechanical Turk -alustaa, joka välittää verkon välityksellä uudenlaista mikrotyötä eli yksittäisiä työtehtäviä, jotka vaativat ihmistyötä, kuten väkivalta-videoiden seulomista. Nämä työtehtävät koulivat tekoälyä, mistä maksetaan muuttaman sentin korvaus, mitä Zuboff ei myöskään käsittele kirjassaan.

Apple, joka nojaa edesmenneen Steve Jobsin tähtikuluttiin, on valvontakapitalismin kiistaton suunnannäyttävä ja älylaitteiden markkinajohtaja. Apple valmistaa älylaitteita riistämällä verrattain halpaa työvoimaa esimerkiksi Kiinan ”Piilaaksossa” Shenzhenin alueella samalla tavalla kuin Yhdysvalloissa tehtiin yli sata vuotta sitten (Greene 2018). Älylaitteiden valmistuksessa käytetään paitsi ehtyviä luonnonvaroja (Cubitt 2017) myös lapsityövoimaa (Moore 2010). Se ei tee Applen tuotteista eettisempiä kuin esimerkiksi Yhdysvaltain kauppasodan kohteena vakoilusta syytetyn kiinalaisvalmistaja Huaweiin älylaitteista.

Valvontakapitalismi tarvitsee toimiakseen fossiilisia polttoaineita, mikrosiruja ja muita teollisuuskapitalistien tuottamia tavaroita sekä halpatyövoimaa, erityisesti kehittyvistä maista, minkä Zuboff rajaa tarkastelunsa ulkopuolelle. Luonnonvarojen ja ”ihmisluonnon” hyväksikäytössä on kuitenkin merkittävä ero, jota Zuboff ei myöskään käsittele kirjassaan. Toisin kuin luonnonvarat, jotka perustuvat niukkuuteen, ihmisluontoa voi käytännössä riistää loputtomiin. Mikäli digitaalisten alustojen kautta kulkevien datavirtojen ajatellaan rinnastuvan niukkoihin luonnonvaroihin kuten öljyyn, valtaviin pääomaresursseihin turvin operoivat digitaaliset alustat ovat verrattavissa öljylähteen kaltaisen luonnonvoiman valtaamiseen ja valjastamiseen voitontavoittelun välineiksi.

Luonnonvoiman hallinta merkitsee haltijansa käsissä monopolia, ts. sijoitetun pääoman korkean tuotantovoiman sellaista ehtoa, jota ei voida saada aikaan pääoman tuotantoprosessin avulla (...). Näin ollen tästä (...) hyväksikäytöstä lähtöisin oleva ylimääräinen voitto ei synny pääomasta, vaan siitä, että pääoma käyttää tätä monopolisoitavissa olevaa ja itse asiassa monopolisoitua luonnonvoimaa [hyväksi]. Näissä olosuhteissa ylimääräinen voitto (...) tulee (...) omistajan osalle. (Marx 1894/1976, 634–635.)

Tällä hetkellä kaikki Yhdysvaltain markkina-arvoltaan suurimmat yritykset ovat käytännössä monopoleja. Kuusi yritystä – Google, Netflix, Facebook, Microsoft, Apple ja Amazon – hallitsevat yhteensä lähes puolta maailman verkkoliikenteestä (Tarnoff 2022). Lisäksi Googlen ja Facebookin osuus digitaalisista mainosmarkkinoista ylittää yli puolet kaikkien muiden yritysten yhteenlasketusta markkinaosuudesta (emt.). Zuboffin mukaan monopolilainsäädäntö ei riitä hillitsemään Googlen ja Facebookin kaltaisia luonnonvoimia. Hänen näkemyksensä mukaan se avaisi vain tilaa näiden yritysten kilpailijoille. Zuboff ei ota kuitenkaan huomioon internetin syntyhistoriaa Yhdysvaltain puolustusministeriön valvomana monopolina. Internet oli alun perin suljettu tietoverkko, joka yhdisti yhdysvaltalaisia tietojenkäsittelytieteiden laitoksia. Vasta sääntelyn purkamisen seurauksena se levisi yksityisten palveluntarjoajien kautta kaupalliseen käyttöön, mikä johti siihen, että 2000-luvulla

internet oli noussut keskeiseen asemaan pääoman kasautumisen näkökulmasta, ja lähes kaikki markkinoita hallitsevat yritykset olivat käytännössä ”monopoleja” taloustieteilijöiden käyttämässä merkityksessä. Tämä ei tarkoita sitä, että nämä yritykset olisivat myyneet 100 prosenttia toimialansa tuotteista, vaan pikemminkin sitä, että ne myivät riittävän suuren osuuden hallitakseen markkinoita, hintoja ja kilpailutilannettaan. (Esimerkiksi John D. Rockefellerin Standard Oil -öljytrusti hallitsi korkeimmillaan vain yli 80 prosenttia markkinoista.) (Foster & McChesney 2014, 22.)

Marxilaiset taloustieteilijät Paul Baran ja Paul Sweezy tarkastelivat aikanaan kriittisesti Yhdysvaltain sotien jälkeistä taloudellista kasvua teoksessaan *Monopoly Capital* (1966). Kirjassaan he nostivat esille marxilaisten taloustieteilijöiden ”unohtaman” lähestymistavan, joka on keskeinen *Monthly Review* -lehden sivuilla käydyn marxilaisen valvontakapitalismi -keskustelun innoittaja (Foster & McChesney 2014). Monopolikapitalismin käsite juontaa juurensa alun perin V. I. Leninin vuonna 1917 julkaistuun pamflettiin *Imperialismi kapitalismin korkeimpana vai-*

heena (Lenin 1917/1967), jossa kuvattiin finanssi- ja teollisuuspääoman yhdistymistä monopolipääomaksi erityisesti Saksassa ja Yhdysvalloissa. Lenin sai vaikutteita tutkielmaansa muun muassa taloustieteilijä Rudolf Hilferdingin vuonna 1910 julkaistusta teoksesta *Das Finanzkapital* (ks. lisää Gronow 1976).

Monopolikapitalismin näkökulmasta väestöä valvotaan paitsi ”sotateollisen kompleksin” myös erityisesti mainontaan ja markkinointiin keskittyvien media- ja internetmonopolioiden sekä finanssilaitoksen toimesta (Foster & McChesney 2014). Nämä monopolit muodostavat Yhdysvalloissa merkittävimmät ”lisäarvon absorptiomekanismit” sotien jälkeisen taloudellisen kasvun aikana ja ne liittyvät olennaisesti ”tietokoneiden, internetin ja digitalisaation tuottamaan viestinnän vallankumoukseen” (emt., 2, 18). Digitaalisen murroksen vähentäessä teollisuuden työpaikkoja valvontakapitalismi laajenee ottamalla haltuunsa uusia, aiemmin ei-kapitalistisia ”inhimillisen kokemuksen” osa-alueita kuten koulutuksen ja sosiaali- ja terveyspalvelut, joihin pääomasuhde ei ole vielä tunkeutunut. Tämä kehitys muistuttaa Rosa Luxemburgin yli sata vuotta sitten esittämää näkemystä *Die Akkumulation des Kapitals* -teoksessaan, mikä asettaa kyseenalaiseksi Zuboffin väitteen, jonka mukaan valvontakapitalismi on *uusi* kasautumisen logiikka.

Pohjoismaisen hyvinvointivaltion kontekstissa erityisen merkittävä lisäarvoa absorboiva mekanismi koostuu julkisilla varoilla rahoitetuista sosiaali- ja terveyspalveluista sekä koulutuksesta. Julkisiin infrastruktuuri-investointeihin liittyen on havaittu, että ne eivät ainoastaan paranna väestön elämänlaatua ja hyvinvointia vaan myös tarjoavat jatkuvia tuloja ja kasvumahdollisuuksia yksityiselle pääomalle. Kriittiset tutkijat ovat ilmaisseet huolensa siitä, että tämä saattaa muuttaa pohjoismaiset hyvinvointivaltiot ”pääoman lypsylehmiksi” (Therborn 2018, 62). Pohjoismaisissa hyvinvointivaltioissa on toteutettu lukuisia verkkovalvontaa lisääviä uudistuksia, joita Zuboffin kirjan esimerkit eivät kata. Kyse ei ole ainoastaan kansalaisten yksityisyyttä loukkaavasta verkkovalvonnasta tai luottoluokituksesta, vaan hienovireisemmästä väestön valvonnasta kuten siitä, kuinka päätöksentekoprosessit muuttuvat algoritmipohjaisiksi kaikkialla Euroopassa (ks. lisää Chiusi ym. 2020).

Zuboff näyttää omaksuvan kritiikkiä myös niin kutsuttujen ”autonomimarkkinalaisten” esittämät väitteet ”tietokykykapitalismista” (esim. Vähämäki 2009), jossa työn ja vapaa-ajan erot hämärtyvät. Tämä ei kuitenkaan poista tuottavan ja henkilökohtaisen kulutuksen välistä eroa, mikä on edelleen olennainen näkökulma Marxin lisäarvoteorian kannalta. Marx korosti kapitalistisen tuotantotavan ”yksinkertaista uusintamista” hahmotellessaan *Pääoman* ensimmäisen osan kasautumisprosessia käsittelevässä osassa, että:

Työläisen kulutus on kahdenlaista. Tuottaessaan hän kuluttaa työllään tuotantovälineitä ja muuttaa ne tuotteiksi, joilla on suurempi arvo kuin sijoitetulla pääomalla. Tämä on hänen *tuottava kulutuksensa*. Se on samalla hänen työvoimansa kulutusta, jonka suorittaa tämän työvoiman ostanut kapitalisti. Toisaalta työläinen käyttää työvoiman ostossa maksetun rahan elinhyödykkeisiin. Tämä on hänen *henkilökohtainen kulutuksensa*. Työläisen tuottava ja henkilökohtainen kulutus ovat siis kokonaan eri asioita. Tuottavassa kulutuksessa työläinen toimii pääoman liikkeelle panevana voimana ja on kapitalistin vallassa; henkilökohtaisessa kulutuksessa hän on oma herransa ja suorittaa elämän toimia tuotantoprosessin ulkopuolella. Edellisen kulutuslajin lopputuloksena on kapitalistin elämä, jälkimmäisen tuloksena työläisen oma elämä. (Marx 1867/1979, 513; kursivointi MK.)

Mikäli pääoman kasautumista tarkastellaan yksinkertaisen uusintamisen näkökulmasta, ylijäävä työläisen henkilökohtainen kulutus on tuottamatonta vain hänelle itselleen (emt., 514–515). Erityisesti tämä pätee informaatio- ja viestintäteknologian käyttöön, joka tuottaa behavioraalista ylijäämää. Vaikka on totta, että ”työläisen tuottava ja henkilökohtainen kulutus ovat kokonaan eri asioita” (emt., 513), myös henkilökohtaisessa kulutuksessa työläiset käyttävät tuotantovälineitä, kuten informaatio- ja viestintäteknologiaa, jotka puolestaan tuottavat ”kapitalistin elämää” (emt.). On kuitenkin syytä huomata, että informaatio- ja viestintäteknologian kulutus kuten vaikkapa pelaaminen ei ole työvoiman kuluttamista, ellei se ole palkkatyötä (vrt. Fuchs 2016; ks. lisää Torssonen 2018). Viestintä- ja informaatioteknologian henkilökohtainen kulutus ei siten synnytä lisäarvoa samalla tavalla kuin työvoiman kuluttaminen, josta maksetaan palkkaa. Informaatio- ja viestintäteknologia ei ole kumonnut palkkatyöhön perustuvaa lisäarvon tuotantoa, toisin kuin tietokyykapitalismia korostava luenta pyrkii osoittamaan.

Kun pääoman kasautumista tarkastelee ”haltuunoton kautta toteutuvana kasautumisena”, behavioraalista ylijäämää voi arvioida uutena ja suhteellisen itsenäisenä lisäarvon muotona, joka vertautuu maankoroon (ks. esim. Birch 2020; myös Sadowski 2020). Marx tarkasteli maankorkoa differentiaalikorona *Pääoman* kolmannessa osassa (Kabata 2022). Maankorko perustuu maahan, jonka maanomistaja omistaa mutta ei itse käytä, mahdollistaen maan vuokraamisen toisen käyttöön ja siten tulojen saamisen pelkän omistamisen perusteella. Marx piti maankorkoa differentiaalikorona ensimmäisenä muotona, jossa tuoton määräsivät muun muassa maaperän hedelmällisyys ja sijainti (Marx 1894/1976, 639). Uudet alustatalouden toimijat, kuten Uber, joka välittää taksikyytejä, ja Airbnb, joka välittää huoneistoja, saavat tuloja samankaltaisella tavalla kuin maanomistajat, mutta palvelut toteu-

tetaan digitaalisten alustojen välityksellä palkkatyösuhteen ulkopuolella (Sadowski 2020, 567). Tällaiset yritykset eivät itsessään tuota lisäarvoa tai hyödykkeitä, vaan niiden markkina-arvo perustuu odotuksiin tulevista voitoista, mihin esimerkiksi behavioraalisen ylijäämän tuotanto perustuu. Kyse on fiktiivisestä pääomasta, joka edustaa yrityksille potentiaalista tuottoa tulevaisuudessa, kuten voidaan havaita esimerkiksi tappiollisen lähetti- ja kuljetusyritys Woltin miljardiarvoisesta yritys-kaupasta yhdysvaltalaisen alustatalousyhtiö DoorDashin kanssa.

Yhteenveto

The Age of Surveillance Capitalism -teoksessa Zuboff (2019) kuvailee valvontakapitalismia aluksi behavioraalisenä ylijäämänä ja kasautumisen uutena logiikkana. Tämän jälkeen hän tarkastelee sitä uutena käyttäytymisen muokkaamisen arkkitehtuurina, joka on laajentunut verkon ulkopuolelle uusille alueille, ja lopulta uutena ”instrumentaarisenä” vallankäyttönä, joka muodostaa uhan demokratialle. Hänen mukaansa valvontakapitalismi vaatii paitsi välittömiä poliittisia toimia myös uusia selityksiä ja käsitteitä aikansa eläneiden kategorioiden sijaan (emt., 14). Hän huomauttaa myös, että olemassa olevat ja vakiintuneet käsitteet eivät riitä kuvastamaan uuden aikakauden luonnetta ja sen ongelmia, mikä on tyyppillistä aikalaisdiagnooseille, jollaisena Zuboffin teosta tulisi tämän artikkelin perusteella arvioida.

Zuboffin aikalaisdiagnoosia voi pitää onnistuneena siinä mielessä, että se kuvaa ajan henkeä kriittisesti ja osuvasti. Zuboffin kirja on nostanut esiin useita valvontakapitalismin ongelmia luoden tilaa valvontakriittiselle puheelle niin Yhdysvalloissa kuin monissa muissa maissa kuten Saksassa, jossa hän on keskustellut aiheesta säännöllisesti esimerkiksi *Frankfurter Allgemeine Zeitung* -lehdessä. Zuboff keskittyy kritiikissään kuitenkin liiaksi muutamiin yhdysvaltalaisiin alustajätteihin ja niiden toimintaan ihmisten käyttäytymisen muokkaamiseksi, mikä antaa liian yksipuolisen kuvan valvontakapitalismista. Hän ei myöskään huomioi valtion aktiivista roolia valvontakapitalismin mahdollistajana ja suojelijana muutoin kuin yhdysvaltalaisen ”yövärtijavaltion” roolissa.

Kaiken kaikkiaan Zuboffin lähestymistapa eroaa kapitalismikriittisestä tutkimuksesta, sillä hän tukeutuu ennemminkin perinteisen markkinaliberalismin eettiseen ja moraaliseen puolustukseen kuin sen kritiikkiin. Hänen näkemyksensä mukaan vapaita markkinoita ja liberaalia demokratiaa on suojeltava valvontakapitalismilta, jossa toimitaan lainsäädännön rajamailla tai rikotaan tietoisesti lakeja. Teknologian lumon alta piirtyy esiin kirjailija Mary Shelley'n jo 1800-luvun alussa kirjoittama Frankenstein-kertomus (Shelley 1818/2017; ks. lisää Winner 1977). Sii-

nä tohtori Frankensteinin luoma ”hirviö” saavuttaa ihmisyyden ja itsenäisen toimijuuden, mikä on hänen luojansa hallinnan ulkopuolella. Ihmiskasvoinen hirviö alkaa kylvää tuhoa tohtori Frankensteinille ja hänen läheisilleen esittäen samalla luojalleen vaikeita, eksistentiaalisia kysymyksiä olemassaolostaan. Osa nykyajan tohtori frankensteineista on pyrkinyt julkisesti tunnustamaan tekonsa. Toiset ovat joutuneet oikeuteen väärinkäytösten takia, kiistäen syyllistyneensä rikoksiin.

Valvontakriittisen julkisen keskustelun rinnalla olisi tarve kapitalismikriittiselle tutkimukselle erityisesti Yhdysvaltojen ulkopuolella, mikä ottaisi huomioon pohjoismaisten hyvinvointivaltioiden julkisten palveluiden digitalisaation sekä EU:n lainsäädännön. Suomi tarjoaisi lukuisia mahdollisuuksia empiirisille tapaustutkimuksille, joissa voitaisiin hyödyntää artikkelissa hahmottelemiani näkökulmia, mikä edistäisi kapitalismikriittistä tutkimusta sekä kansallisesti että kansainvälisesti. Mikäli valvontakapitalismia tarkasteltaisiin monopolikapitalismina kuten marxilaiset tutkijat ehdottavat, ajankohtaisin uhka pohjoismaisille hyvinvointivaltioille ei olisi niinkään ”ison Toisen” harjoittama uusi instrumentaarinen valta, jonka Zuboff rinnastaa totalitarismiin ja terrorisminvastaiseen sotaan. Ajankohtaisempi uhka piilee suuryritysten ”valvontamonopolistisessa kapitalismissa”, joka valtaa julkiset palvelut, ja jota tulisi tarkastella kapitalismikriittisesti.

Loppuviite

Kiitän kaikkia kollegoitani, T&K -lehden toimitusta ja vertaisarvioijia käsikirjoitusta koskevista keskusteluista ja kommentteista.

DOI – <https://doi.org/10.55294/tk.112215>

Tutkimus & kritiikki on lisensoitu Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-EiMuutoksia 4.0 Kansainvälinen -lisenssillä.

LÄHTEET

- ALIMAHOMED-WILSON, J. & REESE, E. (toim.) (2020). *The Cost of Free Shipping: Amazon in the Global Economy*. Lontoo: Pluto Press. <https://doi.org/10.2307/1.ctv16zjhj>.
- ANDREJEVIC, M. & BURDON, M. (2015). Defining the Sensor Society. *Television & New Media*, 16(1), 19–36. <https://doi.org/10.1177/15274764>.

- BALL, K. (2019). Review of Zuboff's *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. *Surveillance & Society*, 17(1/2), 252–256.
<https://doi.org/10.24908/ss.v17i1/2.13126>.
- BARNES, S. (2006). A privacy paradox: Social networking in the United States. *First Monday*, 11(9). <https://doi.org/10.5210/fm.v11i9.1394>.
- BARAN, P. & SWEEZY, P. (1966). *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*. New York & Lontoo: Monthly Review Press.
- BIDDLE, S. (2018). “Facebook Uses Artificial Intelligence to Predict Your Future Actions for Advertisers, Says Confidential Document”. *The Intercept*, 13.4.2018. Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://theintercept.com/2018/04/13/facebook-advertising-data-artificial-intelligence-ai/>.
- BIRCH, K. (2020). Technoscience Rent: Toward a Theory of Rentiership for Technoscientific Capitalism. *Science, Technology, & Human Values*, 45(1), 3–33.
<https://doi.org/10.1177/0162243919829567>
- CALTRIDER, J., RYKOV, M. & MACDONALD, Z. (2023). “It’s Official: Cars Are the Worst Product Category We Have Ever Reviewed for Privacy”. Mozilla Foundation, 6.9.2023. Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://foundation.mozilla.org/en/privacynotincluded/articles/its-official-cars-are-the-worst-product-category-we-have-ever-reviewed-for-privacy/>.
- CHIUSI, F., FISCHER, S., KAYSER-BRIL, N. & SPIELKAMP, M. (toim.) (2020). *Automating Society Report*. Berliini: Algorithm Watch.
- CLABURN, T. (2021). “Once again, Facebook champions privacy ... of its algorithms: Independent probe into Instagram shut down”. *The Register*, 13.8.2021. Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: https://www.theregister.com/2021/08/13/algorithmwatch_shut_down/.
- COTTON, N. (2019). *The Smart City Cookbook. A Recipe for Successful Smart City Programs*. Tampere: Tampereen kaupunki & Business Tampere.
- COULDRY, N. & MEJIAS, U. (2019). Data Colonialism: Rethinking Big Data’s Relation to the Contemporary Subject. *Television & New Media*, 20(4), 336–349.
<https://doi.org/10.1177/1527476418796632>.
- CUBITT, S. (2017). *Finite Media. Environmental Implications of Digital Technologies*. Durham: Duke University Press.
- DAYEN, D. (2016). “The Android Administration”. *The Intercept*, 22.4.2016. Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://theintercept.com/2016/04/22/googles-remarkably-close-relationship-with-the-obama-white-house-in-two-charts/>.
- DURAND, C. (2022). Scouting Capital’s Frontiers. *New Left Review*, 2022, 136 (July/Aug).
 Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://newleftreview.org/issues/ii136/articles/cedric-durand-scouting-capital-s-frontiers>.
- FOSTER, J. B. & MCCHESENEY R. (2014). Surveillance Capitalism. Monopoly-Finance Capital, the Military-Industrial Complex, and the Digital Age. *Monthly Review*, 66(3), 1–31.
https://doi.org/10.14452/MR-066-03-2014-07_1.
- FOSTER, J. B., YATES, M., VANDERBURG, C. & JAMIL JONNA, R. (2016). Notes from the Editors. *Monthly Review*, 68(1). https://doi.org/10.14452/MR-068-01-2016-05_0.
- FUCHS, C. (2016). *Reading Marx in the Information Age: A Media and Communication Studies Perspective on Capital Volume I*. New York: Routledge.
- GREENE, J. (2018) “The Condition of the Working Class in Shenzhen”. *Dissident* (Fall 2018).
 Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://www.dissentmagazine.org/article/condition-working-class-shenzhen-peasant-workers-authoritarian-consumerism>.
- GRONOW, J. (1976). Leninin Imperialismi-teoksen syntyhistoriaa. *Tiede & edistys*, 1(1), 26–33.
- HARVEY, D. (2004). The ‘New’ Imperialism: Accumulation by Dispossession. *Socialist Register*, 40(1), 63–87.

- KNUUTILA, A., HAVULA, P., KUSTER, G. & LESPLINGART, A. (2024). "Up Next", biased politics YouTube Recommendations and Political Bias in the Finnish Presidential Election 2024. Helsinki: Faktabaari.
- LENIN, V. I. (1917/1967). Imperialismi kapitalismin korkeimpana voimana. Teoksessa: *Valitut teokset. Toinen osa*, 329–429. Moskova: Edistys.
- MANYIKA, J. & CHUI, M. (2014). "Digital era brings hyperscale challenges". *FT.Com*, 13.8.2014. Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://www.ft.com/content/f30051b2-1e36-11e4-bb68-00144feabdco>.
- MARX, K. (1867/1979). *Pääoma: Kansantaloustieteen arvostelua. Ensimmäinen osa. Pääoman tuotantoprosessi*. Suom. O. V. Louhivuori, Mauri Ryömä & Tuure Lehén. Moskova: Edistys.
- MARX, K. (1894/1976). *Pääoma: Kansantaloustieteen arvostelua. Kolmas osa. Kapitalistisen tuotannon kokonaisprosessi*. Suom. Antero Tiusanen. Moskova: Edistys.
- MATZ, S. C., KOSINSKI, M., NAVEC, G. & STILLWELL, D. (2017). Psychological targeting as an effective approach to digital mass persuasion. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114(48), 12714–12719. <https://doi.org/10.1073/pnas.1710966114>.
- MOORE, M. (2010). "Apple admits child labour used at its assembly plants". *Telegraph*, 27.2.2010. Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/mediatechnologyandtelecoms/7332405/Apple-admits-child-labour-used-at-its-assembly-plants.html>.
- MOROZOV, E. (2019). Capitalism's New Clothes. *The Baffler*, 4.2.2019. Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://thebaffler.com/latest/capitalisms-new-clothes-morozov>.
- MOROZOV, E. (2022). Critique of Techno-Feudal Reason. *New Left Review*, 2022, 133/134 (Jan-Apr). Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://newleftreview.org/issues/iii133/articles/evgeny-morozov-critique-of-techno-feudal-reason>.
- NORO, A. (2000). Aikalaisdiagnoosi sosiologisen teorian kolmantena lajityyppinä. *Sosiologia* 37(4), 321–329.
- PASQUALE, F. (2015). *The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information*. Cambridge, MA: The Harvard University Press.
- SADOWSKI, J. (2020). *Too Smart: How Digital Capitalism Is Extracting Data, Controlling Our Lives, and Taking Over the World*. Cambridge, MA: The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/12240.001.0001>.
- SADOWSKI, J. (2020) The Internet of Landlords: Digital Platforms and New Mechanisms of Rentier Capitalism. *Antipode*, 52(2), 562–580. <https://doi.org/10.1111/anti.12595>.
- SHELLEY, M. (1818/2017). *Frankenstein: Annotated for Scientists, Engineers, and Creators of All Kinds* (toim. D. Guston, E. Finn & S. C. Robert). Cambridge, MA: The MIT Press.
- TAMPEREEN KAUPUNKI (päiväämätön): Älykäs Tampere. Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://www.tampere.fi/alykas-tampere>.
- TARNOFF, B. (2022). *Internet for the People: The Fight for Our Digital Future*. Lontoo: Verso.
- THALER, R. & SUNSTEIN, C. (2009). *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Lontoo: Penguin Books.
- THE METAVERSE INSITUTE (2023). Tampere Metaverse Vision 2040. The World's First People Centred Metaverse Strategy. Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://www.tampere.fi/alykas-tampere/mika-alykaupunki>.
- THERBORN, G. (2019). *Kadotettu kansankoti. Kuinka pääoma kaappasi Ruotsin*. Suom. Kaisa Sivenius. Tampere: Vastapaino.
- TORSSONEN, S. (2018). Arvotonta infomarxismia. *Media & viestintä*, 41(4), 338–341.
- VÄHÄMÄKI, J. (2009). *Itsen alistus: Työ, tuotanto ja valta tietokykykapitalismissa*. Helsinki: Like.

- WINNER, L. (1977). *Autonomous Technology: Technics-out-of-Control as a Theme in Political Thought*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- YOUYOU, W., Kosinski, M. & Stillwell, D. (2015). Computer-based personality judgments are more accurate than those made by humans. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112(4), 1036–1040; <https://doi.org/10.1073/pnas.1418680112>.
- ZUBOFF, S. (1988). *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power*. New York: Basic Books.
- ZUBOFF, S. (2015). Big other: Surveillance Capitalism and the Prospects of an Information Civilization. *Journal of Information Technology*, 30(1), 75–89. <https://doi.org/10.1057/jit.2015.5>.
- ZUBOFF, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.
- ZUBOFF, S. (2021). “The Coup We Are Not Talking About”. *The New York Times*, 29.1.2021. Noudettu 3.4.2024 osoitteesta: <https://www.nytimes.com/2021/01/29/opinion/sunday/facebook-surveillance-society-technology.html>.

Totaliteetin estetiikka ja politiikka

Fredric Jamesonin kognitiivisen kartoituksen estetiikkaa jäljittämässä

SIMO PIENINIEMI

Millainen poliittinen taide voisi tukea kapitalismin ylittämiseen tähtäviä poliittisia hankkeita? Tässä artikkelissa pureudun Fredric Jamesonin hahmottelemaan kognitiivisen kartoituksen estetiikkaan, joka tarjoaa yhden näkökulman kysymykseen. Aluksi selvitän, millaista kognitiivisen kartoituksen estetiikka on ja missä määrin se rakentuu Jamesonin myöhäiskapitalismia koskevan diagnoosin varaan. Esitykseni poikkeaa jokseenkin yleisestä tulkintalinjasta, sillä painotan, että kognitiivisen kartoituksen tarkoituksena on herätellä luokkatietoisuutta eikä niinkään etsiä keinoja hahmottomaksi muuttuneen kapitalistisen järjestelmän representointiin. Osoitan myös, että Georg Lukácsin realismia käsittelevät kirjoitukset vaikuttivat oletettua enemmän Jamesonin linjauksiin. Lopuksi arvioin kriittisesti kognitiivisen kartoituksen hanketta. Arvioni mukaan Jameson tukeutuu sen verran moniin teoreettisesti kiistanalaisiin painotuksiin, kuten luokkareduktionismiin, ettei hanke ainakaan sellaisenaan toimi tarkoituksessaan parhaalla mahdollisella tavalla.

Fredric Jameson (s. 1934) on pitkän linjan marxilainen kulttuuriteoreetikko, joka tunnetaan parhaiten postmodernin kulttuurin ja aikakauden diagnostikkona sekä kirjallisuudentutkijana. Lähes kolmekymmentä teosta julkaisut Jameson on kirjoittanut myös elokuvasta, televisiosta, kuvataiteista, arkkitehtuurista sekä useista teoreetikoista ja filosofeista. Vaikka aiheet ovat vaihdelleet, useimmilla kirjoituksillaan Jameson on pyrkinyt samaan tavoitteeseen: tarjoamaan

marxilaisen näkökulman nykykulttuuria ja -yhteiskuntaa käsittelevään keskusteluun ja varmistamaan, että myös meidän aikanamme marxilaisella tutkimustraditiolla on paikka akateemisessa maailmassa.

Tässä artikkelissa keskityn tarkemmin Jamesonin hahmottelemaan poliittisen taiteen muotoon, ”kognitiivisen kartoituksen estetiikkaan” (the aesthetic of cognitive mapping), joka edustaa jossain määrin poikkeusta Jamesonin marxilaisuudessa. Jameson on työskennellyt pääosin marxilaisen teorian parissa ja raivannut tilaa marxilaiselle tutkimukselle niin omalla panoksellaan kuin esittelemällä Adornon kaltaisia teoreetikoita englanninkieliselle yleisölle. Kognitiivisen kartoituksen estetiikka on puolestaan interventio poliittisen käytännön kentälle. Sen avulla Jameson yritti tukea marxilaista käytännön toimintaa ja kapitalismin ylittämiseen tähtääviä poliittisia hankkeita, ei niinkään parantaa marxilaisen tutkimuksen asemaa.

Jameson käsitteli kognitiivisen kartoituksen estetiikkaa ensimmäisen kerran vuonna 1983, jolloin vasemmistolainen ja marxilainen politiikka olivat kieltämättä suurien haasteiden edessä. 1970- ja 80-lukujen talouskriisi oli avannut oven entistä oikeistolaisemmalle politiikalle ja uskolle, että markkinat ja kilpailu ovat avain yhteiskuntien kukoistukseen. Samoihin aikoihin vasemmistopolitiikan kivijalan muodostanut teollinen työväenluokka kutistui länsimaissa dramaattisesti, mikä synnytti tyhjiön, jota ei ole vielä onnistuttu täysin täyttämään. Myös marxilaisten liikkeiden sisällä kuohui. Esimerkiksi Ranskassa moni aiemmin Marxiin luottanut kääntyi julkisesti aiempien näkemyksiensä kriitikoksi.

Jamesonin näkemykset kognitiivisesta kartoituksesta ovat herättäneet keskustelua vielä vuosikymmeniä idean esittämisen jälkeen. Itse asiassa kiinnostus Jamesonin ideoita kohtaan näyttää ajan kuluessa vain kasvaneen, sillä merkittävä osa kognitiivista kartoitusta käsittelevästä kirjallisuudesta on julkaistu 2000- ja 2010-luvuilla. Esimerkiksi Alberto Toscanon ja Jeff Kinklen kirja *Cartographies of the Absolute*, mittavin Jamesonin innoittama teos, julkaistiin vuonna 2014. Kaikkiaan teos on kattava esitys aiheestaan sekä esimerkki siitä, miten Jamesonin hanketta on yleensä käsitelty. Kirjassa selvitetään, mistä kognitiivisessa kartoituksessa on kyse (ks. myös Buchanan 2008, 106–113; Tally 2014, 100–111). Lisäksi siinä osoitetaan teosanalyysien välityksellä, miten esimerkiksi tv-sarja *The Wire* kaltaiset kulttuurituotteet toteuttavat Jamesonin peräänkuulluttamia poliittisen taiteen keinoja (ks. myös Simons 2000, 211–213; Sauri 2011). Myös Suomessa Jamesonin idea on herättänyt jonkin verran keskustelua. Muun muassa Erkki Vainikkala (1991, 288–289) sivuaa kognitiivista kartoitusta Jamesonin tuotantoa ja ajattelua käsittelevässä artikkelissaan. Heikki Sirviö (2015, 36, 38–39) puolestaan hyödyntää Jamesonin ideoita yhtenä osatekijänä kirjallisuudentutkimuksen alaan kuuluvassa väitöskirjassaan. Yksityiskohtaisimmin aihetta

on käsitellyt Jussi Ojajärvi. Laajassa kirjoituksessaan Ojajärvi (2018) osoittaa, että kognitiivisen kartoituksen estetiikka liittyy tiiviisti paitsi totalisoivan ajattelun ja kirjallisuuden poliittisen tulkinnan vaatimuksiin myös muihin Jamesonin tuotannon läpäiseviin teemoihin.

Tässä artikkelissa esittämäni tulkinta kognitiivisesta kartoituksesta eroaa painotuksiltaan monin osin tavanomaisesta tulkinnasta. Yleensä kognitiivista kartoitusta pidetään keinona, jolla taide ja kulttuurituotteet voivat auttaa kokijoitaan ymmärtämään, miten yhä hahmottomammaksi muuttunut kapitalistinen järjestelmä on läsnä heidän elämässään. Tulkintani mukaan Jameson ei kuitenkaan esittänyt kognitiivista kartoitusta ratkaisuksi kapitalismin kasvavaan hahmottomuuteen, vaan siihen, etteivät ihmiset koe enää edustavansa mitään yhteiskuntaluokkaa tai ole luokkatietoisia. Osoitan myös, että Georg Lukács ja varsinkin hänen 1930-luvun realismikirjoituksensa vaikuttivat oletettua enemmän Jamesonin kognitiivista kartoitusta koskeviin linjauksiin. Jameson omaksui Lukácsilta muun muassa ajatuksen, jonka mukaan nimenomaan sellainen taide, joka esittää todellisuuden totaliteettina, kykenee herättelemään luokkatietoisuutta. Artikkelin loppupuolella otan kantaa kysymykseen kognitiivisen kartoituksen asemasta Jamesonin tuotannossa. Usein kognitiivisen kartoituksen hanke samastetaan ongelmaan, jota Jameson käsittelee toistuvasti: miten taide ja populaarikulttuuri vastaavat tilanteeseen, jossa kapitalismin kehitys yhä mittavammaksi ja hahmottomammaksi systeemiksi on tehnyt käsittelyn kohteena olevan maailman uskollisesta kuvaamisesta käytännössä mahdotonta. En ole täysin eri linjalla, mutta painotan, että vastauksessa tulisi olla tarkempi, jottei kognitiivisen kartoituksen erityisluonne häviäisi näkyvistä. Myötemielisen ja ymmärtämään pyrkivän artikkelin lopuksi vaihdan tarkastelutapaa ja pohdin, miksi kognitiivinen kartoitus ei välttämättä ole niin keskeinen osa kapitalismin ylittämiseen pyrkivää poliittista toimintaa kuin Jameson olettaa.

Taide ja kulttuuri luokka-aseman tiedostamisen apuna

Ensi silmäyksellä on vaikea sanoa, millaista kognitiivisen kartoituksen estetiikka on ja millaisen teoreettisen perustan varaan Jameson ideansa rakensi. Syy tähän on mitä ilmeisin. Jamesonin (1984, 89) omienkin sanojen mukaan kognitiivisen kartoituksen estetiikka on pitkälti ”hypoteesi”, piirteiltään hyvin avoin poliittisen taiteen muoto eikä viimeistelty esteettinen ohjelma tarkkoine muutosääntöinen. Myös Jamesonin kommentaattorit vahvistavat viestin. Esimerkiksi Colin McCabe (1992, xiv), joka toisaalta pitää kognitiivista kartoitusta Jamesonin ehkä tärkeimpänä ideana, on todennut että ”kognitiivinen kartoitus on alikehiteltyin [– –]

jamesonilaisista kategorioista”. Sean Homer (1998, 148) puolestaan sivuuttaa kognitiivisen kartoituksen pelkällä maininnalla perustellen ratkaisuaan sillä, että idea on ”poliittisesti epämääräinen”.

Ensivaikutelma on kuitenkin osin pettävä, sillä kognitiivista kartoitusta käsittelevien kirjoitusten sisältämistä melko hajanaisista aineksista on mahdollista rekonstruoida suhteellisen johdonmukainen ja koherentti marxilaisesti orientoituneen poliittisen taiteen idea, jos ei sentään varsinaista ohjelmaa (ks. esim. Buchanan 2006, 107–113; Tally 2014, 100–111; Toscano & Kinkle 2015, 6–25; Oja-järvi 2018). Jo ”Cognitive Mapping” -esseen ensisivuilta käy ilmi, että teoreettisesti hanke kiinnittyy Jamesonille ja hänen edustamalleen dialektiselle tai hegeliläis-marxilaiselle perinteelle keskeiseen totaliteetin käsitteeseen (Jameson 1988, 448; ks. myös Jay 1984; Pawling 2004, 28; Kouvelakis 2008). Juuri tämä käsite mielesään Jameson on korostanut käytännössä läpi uransa, että tutkimuksen tulee niin Hegeliä, Lukácsia kuin Adornoa seuraten paikantaa tarkastelemansa ilmiöt osaksi laajempaa kokonaisuutta tai totaliteettia – jolla Jameson yleensä tarkoittaa alati kehittyvää kapitalistista järjestelmää. Jameson ei kuitenkaan ole tyytynyt muistuttamaan vain siitä, ettei ilmiöitä voi täysin ymmärtää, ellei ymmärrä sitä totaliteettia, johon ne kuuluvat. Hän on myös painottanut, että tämä perinteinen dialektinen ratkaisu on muuttunut ajan kuluessa ongelmaksi, sillä selityksiä etsivä ei voi enää noin vain ottaa haltuun kapitalistista järjestelmää totaliteettina. Päinvastoin kapitalismi on Jamesonin (mm. 1991/1992, 410–412; 1990/2007, 156–158) mukaan saavuttanut 1900-luvun kuluessa sellaisen mutkikkuuden asteen ja mittasuhteet, että sen tavoittamisesta ajattelun keinoin on tullut omanlaisensa haaste, ellei jopa mahdottomuus.

Kognitiivisen kartoituksen varsinaisen lähtökohdan muodostaa muistakin yhteyksistä tuttu myöhäiskapitalismia koskeva Jamesonin diagnoosi, jossa edellä mainitulla totaliteetin haasteella on selvä roolinsa. Jamesonin diagnoosin mukaan myöhäiskapitalismin vaiheessa kapitalismi on paitsi laajentunut koko maapallon kattavaksi järjestelmäksi myös muuttunut laajentumisensa myötä yhä hahmottomammaksi, abstraktimmaksi ja läpinäkymättömämmäksi – seurauksin, jotka ovat melko arvattavia. Myöhäiskapitalismin oloissa ihmisten on entistä hankalampi ymmärtää, millä tavalla kapitalismi ehdollistaa ja puitteistaa heidän elämänsä, saati toimia näiden ehtojen muuttamiseksi.

Jamesonin diagnoosi perustuu ennen kaikkea Ernest Mandelin (1972/1976) myöhäiskapitalismia käsittelevään analyysiin, mutta siinä on läsnä aineksia myös muilta Jamesonille tärkeiltä ajattelijoilta. Siinä voi aistia esimerkiksi Hegelin (1801/1979, 20) diagnoosin kahtiajakautumisten riivaamasta modernista maa-

ilmasta, jonka osatekijät, kuten subjekti ja objekti tai yksilö ja yhteiskunta, eivät kohtaa toisiaan, vaan ovat ajautuneet toisistaan erilleen (ks. myös Jameson 1971/1974, xix). Analyysissä voi tunnistaa myös Lukácsin (1923/1977, 258, 263–264.) kuvauksen kapitalismille ominaisesta esineellistymisestä, jonka seurauksena ihmisten toiminnan tuotteet ikään kuin karkaavat luojiensa hallinnasta ja itsenäistyvät. Niin ikään Jamesonille esimerkillinen Adorno (2007/2019, 65–66) painotti yhteiskunnallisen todellisuuden muuttuneen 1900-luvulle tultaessa paitsi elämälle vieraaksi myös sen verran monimutkaiseksi, että ajatus mahdollisuudesta tavoittaa todellisuus totaliteettina ajattelun keinoin – mikä oli vielä Hegelin mielestä paitsi mahdollista myös keskeinen filosofian tavoite – oli nyt pelkkää harhaa.

Diagnoosissaan myöhäiskapitalismista Jameson tukeutuu kuitenkin nimenomaan Mandelin analyysiin, jotta pystyisi kuvaamaan tarkemmin, miten yllä hahmoteltu tilanne on kehittynyt.¹ Analyysissään Mandel erottaa kapitalismin kehityksessä kolme eri vaihetta, joissa kussakin hahmottoman totaliteetin ongelma asettuu Jamesonin mukaan hieman eri tavoin. Ensimmäisessä niin sanotun klassisen kapitalismin vaiheessa ongelmaa ei vielä juuri ollut, sillä pitkälti kaupunkeihin rajoittuneen kapitalismin toimintamekanismit ja vaikutukset olivat tuolloin kuta-kuinkin hahmotettavissa (Jameson 1988, 349; 2007, 141). Ongelma alkoi muodostua imperialismin vaiheessa, jolloin kapitalismi laajentui voimakkaasti kaupunkikeskuksista kohti periferioita ja alkoi operoida lähes koko maailman mittakaavassa (Mandel 1972/1976, 54–62; Jameson 1988, 349; 1990/2007, 154, 157). Akuutti ongelma tuli vasta, kun pääomien vapautuminen sääntelystä ja teknologian kehitys loivat perustan monikansallisten yhtiöiden hallitsemalle kapitalistiselle maailmanjärjestelmälle, myöhäiskapitalismille (Mandel 1972/1976, 62–66; Jameson 1988, 350; 1991/1992b, xvii–xix).

Kognitiivisen kartoituksen tehtävää määriteltäessä on kuitenkin oltava tarkkana, sillä kapitalismin kehitys muodostaa vasta ongelman taustan (vrt. Tally 1996, 399–496; Sauri 2011; Toscano 2012, 68–70; Wong 2022, 133). Hankkeen varsinaisen haasteen muodostaa se, miten tämä kehitys on vaikuttanut luokkatietoisuuteen ja sitä kautta Marxiin sitoutuneeseen kapitalismikriittiseen luokkapoliittikkaan. Ku-

1 Diagnoosissa Jameson ei seuraa kaikilta osin uskollisesti Mandelin teosta. Jamesonista poiketen Mandel esimerkiksi painottaa Marxia seuraten, että kapitalismi oli jo varhaisvaiheessaan lähes koko maailman mittakaavassa toimiva järjestelmä, jossa kapitalistisen Euroopan ja Yhdysvaltojen toiminta kytkeytyi monin tavoin esikapitalistisiin ja kapitalisoituviin maailmankolkkiin. (Mandel 1972/1976, 49–50.) Myös Jamesonin periodisointi poikkeaa jokseenkin Mandelin vastaavasta (ks. Davis 1985, 107–108; Anderson 1998/1999, 78–80).

ten Jameson huomauttaa, kehitykselle on ollut leimallista, että mitä laajemmaksi kapitalismi on kehittynyt, sitä vaikeammaksi luokka-aseman hahmottaminen on tullut. Vielä klassisen kapitalismin aikana ”ihmiset kykenivät hahmottamaan, miten yhteiskunta oli organisoitunut”. He ymmärsivät, ”kuka oli vihollinen, ketkä olivat yhteiskuntaluokkien ylä- ja alakerroksissa ja niin edelleen”. Imperialismin aikana oman aseman hahmottaminen ei enää onnistunut ilman suurta vaivaa, sillä ”yhteiskunta laajeni kansallisten rajojen ulkopuolelle” siirtomaihin. (Jameson 2007, 141.) Myöhäiskapitalismissa tehtävästä on tullut jo liki mahdottomuus. Käytännössä enää juuri kukaan ei pysty hahmottamaan omaa asemaansa tai käsittelemään, millä tavalla hänen kohtalonsa, työnsä tai työttömyytensä liittyvät kansainväliseen työnjakoon ja pääomien liikkeeseen. Myöskään sellaisia ”luokkatietoisuuden muotoja ei ole kehittynyt, jotka vastaisivat globaalia työnjaon järjestelmää ja uutta globaalia tilannetta” (emt., 148).

Sikäli kuin ongelma on tämä, kognitiivisen kartoituksen tehtävä on lopultaikin määriteltävissä. Sen tarkoitus on voimistaa, kasvattaa tai vähintäänkin herätellä luokkatietoisuutta sekä luoda perustaa sellaiselle luokkatietoisuuden muodolle, joka vastaa uutta globaalia tilannetta (Jameson 1989, 44). Jamesonin kaksi kiteytystä valaisevat asiaa hieman lisää. Niistä ensimmäisen mukaan kognitiivisen kartoituksen estetiikka on ”pedagogisen poliittisen kulttuurin muoto, joka” niin elokuvien, tv-sarjojen kuin kirjallisuuden välityksellä ”pyrkii voimistamaan yksittäisen subjektin käsitystä omasta [luokka-]asemastaan globaalissa järjestelmässä” (Jameson 1984, 92). Toisessa Jameson kuvaa, miten eri kulttuurituotteiden tulee toimia tämän tavoitteen eteen: niiden tulee ”representaation keinoin auttaa yksittäistä subjektia paikantamaan itsensä siihen laajempaan ja aukottoman representaation ulottumattomissa olevaan totaliteettiin, jonka yhteiskunnan rakenteet yhdessä muodostavat” (Jameson 1991/1992, 51).

Vaikka Jameson on vaitonainen kognitiivisen kartoituksen estetiikan mahdollisista muodoista ja tarkemmista keinoista, hän on varsin hyvin selvillä siitä, mitä hän siltä odottaa. Esimerkiksi juuri siteeratun määritelmän määre *pedagoginen* on tässä suhteessa valaiseva, sillä se viittaa periaatteeseen, joka erottaa kognitiivista kartoitusta harjoittavat teokset monista muista kulttuurituotteista. Niiden ei tule tarjota kokijoilleen vain esteettistä nautintoa tai mielihyvää vaan myös opettaa heitä ja auttaa heitä ymmärtämään ympäröivää todellisuutta muun muassa Brechtin esimerkkiä seuraten (Jameson 1988, 344–345; ks. myös Brecht 1967/1991, 81–89; Lewis 2009, 444–445). Lisäksi kognitiivisen kartoituksen tulee Jamesonin mukaan olla totalisoivaa: sen tulee tavalla tai toisella antaa hahmo sille totaliteetil-

le eli myöhäiskapitalistiselle järjestelmälle, jonka hahmottomuus on tehnyt myös luokkajärjestelmästä hahmottoman (Jameson 1988, 356; ks. myös Mirrlees 2005, 79).

Jameson tarkentaa edelleen tätä vielä melko yleistä määritelmää kaupunkitutkija Kevin Lynchin ja Louis Althusserin ideoilla. Varsinkin Lynch on Jamesonille tärkeä, sillä kognitiivisten karttojen käsite on peräisin hänen tutkimuksistaan. Lynchin käsite ei kuitenkaan sellaisenaan sovi Jamesonin tarkoituksiin. Kaupunkitutkijana Lynch kuvasi käsitteellään mielensisäisiä malleja, joita ihmiset muodostavat kaupungeista hahmottaakseen, missä mikäkin sijaitsee heidän tämänhetkisestä olinpaikastaan katsottuna (Jameson 1988, 353). Althusserin tai tarkalleen ottaen Althusserin ideologiakäsityksen puoleen Jameson kääntyykin siksi, että saisi kuvattua täsmällisemmin, mitä hän kognitiivisen kartoituksen estetiikalla tarkoittaa. Jameson ei kuitenkaan hyödynnä Althusserin ideologiakäsitystä kokonaisuudessaan. Sen sijaan hän tukeutuu painotukseen, jonka mukaan ideologia ei ole harhaa, vaan keino, jonka välityksellä teemme yhteiskunnasta itsellemme ymmärrettävän: ”[i]deologia esittää yksilöiden imaginaarista suhdetta heidän olemassaolonsa todellisiin ehtoihin” (Althusser 1976/1984, 118; käännöstä muokannut S. P.).

Vaikka Jamesonin luonnehdinta ei ole vieläkään kaikenkattava, paljastaa edellä sanottu jotain oleellista kognitiivisen kartoituksen estetiikasta ja sen periaatteista. Selvästikin Jameson ajaa muotoilullaan takaa taidetta tai kulttuuria, joka toimii siten kuin Althusser kuvaa ideologian toimivan. Se ensinnäkin esittää yksilön suhteen ”representaatiota karttavaan totaliteettiin” eli luokkasuhteiden kokonaisuuteen, joka suurkaupungin tavoin ei hahmottomuutensa ja massiivisuutensa vuoksi voi olla täysin läsnä yksilön välittömässä kokemuksessa (Jameson 1984, 89; 1988, 353). Esittäessään yksilön suhteen luokkasuhteiden kokonaisuuteen se lisäksi herättelee luokkatietoisuutta ja auttaa kokijoitaan ymmärtämään paitsi oman luokka-asemansa myös sen, miten tämä asema paikantuu osaksi laajempaa luokkarakennetta. Toisin sanoen, se kertoo kokijalleen, missä minä olen luokkasuhteita kuvaavalla kartalla, missä viholliseni sijaitsee, ketkä ovat kanssani samalla puolella ja ketkä ovat meidän vastustajiemme.

Jameson ei kuvaa tarkemmin myöskään sitä, millaisia kulttuurituotteita tämän päämäärän tavoitteluun tarvitaan, vaan jättää asian etupäässä kulttuurin ja taiteen tekijöiden ratkaistavaksi. Taiteilijoiden ohjailuun liittyvät ongelmat tiedotaen Jameson (2007, 97) jättää tutkijoille silti mahdollisuuden ehdotuksiin sekä yhteistyöhön taiteilijoiden kanssa. Omalta osaltaan Jameson (1988, 356) esimerkiksi vihjaa, että onnistuneessa kognitiivisessa kartoituksessa on kyse muodosta,

ei niinkään sisällöstä. Muodon merkitykseen viittaa myös Jamesonin perinpohjaisin kognitiiviseen kartoitukseen pureutuva teosanalyysi. Analyysissään Jameson tarkastelee Sydney Lumet'n elokuvaa *Hikinen iltapäivä* (*Dog Day Afternoon*, 1975), joka tunnetaan niin sanotun ”uuden Hollywoodin” edustajana. Huomionsa Jameson kiinnittää erityisesti elokuvan ristiriitaiseen tapaan tukeutua samanaikaisesti vanhentuneisiin ja ajanmukaisiin muotoratkaisuihin. Jameson ei kuitenkaan pidä tätä heikkoutena, vaan painottaa, että nimenomaan tämä uuden ja vanhan kitka tekee elokuvasta erinomaisen allegorian globalisoituvan kapitalismin aiheuttamista muutoksista luokkasuhteissa. (Jameson 1977/2007a, 50–74; ks. myös Burnham 2016, 29–33.)

Kannanottoja poliittisen taiteen ongelmiin ja marxilaiseen luokkakeskusteluun

Edellä kognitiivisen kartoituksen estetiikka on kytketty ongelmiin ja motiiveihin, jotka ovat selvästi hankkeen keskeisimpiä. Kognitiivista kartoitusta käsitteleviä tai sivuavia kirjoituksia lukiessa on kuitenkin mahdollista huomata, ettei Jamesonin hankkeessa ole kyse vain pyrkimyksestä hahmotella uudenlaista poliittista taidetta Althusserin ja Lynchin ajatuksiin tukeutuen. Jameson nimittäin kytkee kognitiivisen kartoituksen useissa eri yhteyksissä toisistaan poikkeaviin ongelmiin ja kysymyksiin, ei pelkästään tarpeeseen herätellä luokkatietoisuutta.

Näiden eri motiivien kannalta huomionarvoinen on varsinkin essee ”Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism”, jonka sivuilta yleisö sai ensi kertaa lukea kognitiivisen kartoituksen estetiikasta. Lähtökohtaisesti postmodernismi-esseen kuvaus kognitiivisesta kartoituksesta noudattaa edeltä tuttuja linjoja, sillä esseen mukaan kyse on uudenlaisesta pedagogian voimaan luottavasta poliittisesta taiteesta tai kulttuurista, jonka tarkoituksena on saada kokijansa ymmärtämään oma luokka-asemansa globaalissa kapitalismissa (Jameson 1984, 91–92). Uudenlaisen taiteen tarve pohjustetaan kuitenkin tavalla, joka poikkeaa totutusta. Pohjustuksessa on läsnä myös kapitalismin viimeisimmän vaiheen aiheuttamat haasteet niin taiteelle (kuinka kuvata todellisuutta, jota liikuttavat voimat eivät mahdu kokemuksen piiriin) kuin ihmisillekin (kuinka paikantaa itsensä globaalin kapitalismin rakenteisiin). Niitä enemmän huomio kiinnittyy ongelmaan, jonka poliittinen ja yhteiskuntakriittinen taide kohtasivat postmodernissa tilanteessa. Taiteella ei ollut enää ”kriittistä etäisyyttä” siihen todellisuuteen, jota

sen tuli arvostella, sillä myöhäiskapitalismissa kaikki inhimillinen toiminta, taide mukaan lukien, oli lähtökohtaisesti kapitalismin logiikoille alisteista (emt., 87).²

Postmodernismi-esseessä Jameson muotoilee kognitiivisen kartoituksen vastaukseksi pitkälti juuri näihin ongelmiin. Esimerkiksi pedagogisen ja didaktisen otteen Jameson perustelee sillä, että nimenomaan taide, josta voi oppia ja joka voi kohentaa yleisöjen tietoisuutta globaalin kapitalismin luonteesta, voi olla yhteiskuntakriittistä tilanteessa, jossa mahdollisuutta kriittiseen etäisyydenottoon ei ole enää tarjolla (Jameson 1984, 88–89; ks. myös Mirrlees 2005, 10–12.) Kognitiivisen kartoituksen tavoitteenasettelun Jameson perustelee puolestaan toteamalla, ettei pedagoginen taide voi myöhäiskapitalismin oloissa vain toistaa aiemmasta pedagogisesta taiteesta – kuten Brechtin teatterista – tuttuja ratkaisuja, mikäli se haluaa olla kriittistä. Sen sijaan sen tulee reagoida myöhäiskapitalismin ominaisiin ongelmiin: ennen muuta sen tulee auttaa yleisöjä tiedostamaan asemansa luokkasuhteiden kokonaisuudessa. (1984, 89, 91–92)

Vuonna 1988 julkaistu ”Cognitive Mapping” -essee hahmottaa ongelmakentän jokseenkin toisin. Essee perustuu Jamesonin vuonna 1983 pitämään esitelmään marxilaista kulttuuriteoriaa ja kulttuurintutkimusta käsittelevässä konferenssissa. Kirjoitusajankohta ja yleisö, jolle esitelmä oli suunnattu, myös näkyvät esseessä. Sitä luonnehtii selvä tarve ottaa kantaa 1980-luvun marxilaisen keskustelun painoituksiin, jotka eivät Jamesonin mielestä olleet marxismille eduksi.

Ennen kaikkea Jamesonin kirjoitus tarttuu tuolloin joidenkin marxilaisten ja varsinkin entisten marxilaisten keskuudessa yhä yleisempään tapaan kiistää yhteiskuntaluokkien olemassaolo tai vähintäänkin painottaa, etteivät luokat ole merkittäviä poliittisten kamppailujen kiinnekohtia (Jameson 1988, 353; ks. myös Therborn 2008/2018, 140–145; Wood 1995/2016, 264, 279). Luokkien sivuuttaminen tai tietoinen kieltäminen liittyy esseessä tiiviisti toiseen, vähintään yhtä huomattavaan ongelmaan. Marxilaisten keskuudessa oltiin osin jälkistrukturalismin hengessä yhä kriittisempiä sellaista ajattelua kohtaan, joka pyrki käsitteellistämään yhteiskunnan tai kapitalistisen järjestelmän totaliteettina. Tällaisen ajattelun

2 Jameson esittää väitteensä taiteen aseman muutoksesta sellaisella yleisyystasolla, että siitä on helppo löytää aukkoja. Esimerkiksi ”kriittisen etäisyyden” mahdollistanut taiteen autonomia ei tehnyt taiteesta lähtökohtaisesti kriittistä, kuten Jameson esittää Herbert Marcusen ”Über den affirmativen Charakter der Kultur” -esseeseen viitaten. Marcusen mukaan asia on pikemminkin päinvastoin. Taiteen rajaaminen arjen ja yhteiskunnallisen olemisen ulkopuolelle on ollut keskeinen keino, jolla taiteen edustamien usein yhteiskuntakriittisten ihanteiden tavoittelusta ja ylläpidosta on tehty asia, joka kuuluu vain taiteeseen ja kulttuuriin, mutta ei muuhun elämään. (Ks. esim. Marcuse 1937/1968, 84–86.)

ongelmana pidettiin sitä, että suurieleisyydessään se miltei väistämättä menettää kykynsä selittää kokonaisuuden logiikkaan palautumattomia yksilöllisiä, erityisiä ja sellaisina usein emansipatorisia ilmiöitä. (Jameson 1988, 353–354; ks. myös Dowling 1984, 38–56; Best 1989; Wood 1998, xi–xii; Wood 1995/2016, 259–260.)

”Cognitive Mapping” -esseessä Jameson esittää kognitiivisen kartoituksen osin reaktionaan näihin kehityskuluihin, joiden merkitystä ja arvoa hän ei toki täysin kiistä (Jameson 2007, 42–43). Päinvastoin hän tunnustaa, etteivät uudet painotukset kummunneet tyhjästä. Varsinkin läntisissä kehittyneen kapitalismin maissa entistä harvempi koki edustavansa mitään luokkaa ja yhä useampi määritteli itsensä jonkin muun tekijän, kuten sukupuolen, etnisyyden tai seksuaalisen suuntautumisen kautta. Näihin tekijöihin liittyvistä alistussuhteista oltiin myös aiempaa tietoisempia.

Vaikka sukupuolen tai etnisyyden korostuminen niin teoreettisissa kuin käytännöllisissä kamppailuissa oli ymmärrettävää ja perusteltua, Jamesonin mukaan marxismi ei voinut täysin antautua tämän tilanteen edessä. Varsinkin jos se halusi edelleen kamppailla kapitalismia vastaan, se ei voinut sivuuttaa sitä, että kapitalismille ominainen luokkadynamiikka vaikuttaa edelleen. Sen tuli pikemminkin edistää tietoisuutta luokkien ja luokkien välisen kamppailun olemassaolosta – ja juuri tähän tarpeeseen kognitiivinen kartoitus omalla tavallaan vastasi. Yhtä lailla marxilaisten ei kannattanut kiistää kapitalismin kaikenkattavaa luonnetta, sillä ilman ”isoon kuvaan” perustuvaa ”totalisoivaa” tilannehahmotusta – johon kognitiivinen kartoitus niin ikään pyrki – poliittiset kamppailut menettävät helposti tehoaan. Pahimmillaan ne typistyvät kamppailuiksi, joissa tavoitteena on lähinnä sosiaalidemokratian hengessä tämän tai tuon ryhmän aseman parantaminen vallitsevassa järjestelmässä eikä kokonaisvaltaisempi järjestelmän muutos, johon marxilaisten tuli Jamesonin (1988, 354–355) mielestä tähdätä.

Myös *Geopolitical Aesthetics* -kirja vuodelta 1992 tarjoaa omanlaisena näkökulman kognitiivisen kartoitukseen. Kirja sisältää joukon elokuva-analysejä, joiden keskeisenä tavoitteena on kuvata keinoja, joilla tarkastellut elokuvat tekevät hahmottoman kapitalistisen järjestelmän läsnäolevaksi. Kognitiivisen kartoituksen Jameson mainitsee kirjassaan useita kertoja, mutta ei juuri avaa siihen liittyviä ajatuksiaan. Poikkeuksen muodostaa Kidlat Tahimikin elokuvia käsittelevä luku. Siinä Jameson kertoo, että kognitiivisen kartoituksen hankkeeseen kuuluu olennaisesti myös ”uudellinen muotoanalyysin ohjelma” (Jameson 1992, 189). Linjaus ei vaikuta järin radikaalilta, mutta se tuo kognitiiviseen kartoitukseen selvästi aiemmasta poikkeavan painostuksen. Muissa hahmotelmissa kognitiivinen kartoitus on jotain, jota marxilainen poliittiselta taiteelta tai kulttuurilta odotti: tietynlaisia poliittisia vaikutuksia tuottavaa muotokieltä. Nyt se on myös kulttuu-

rin ja taiteen tutkijoiden väline, joka tarjoaa keinon arvioida, miten jokin teos toteuttaa kognitiiviselle kartoitukselle asetettuja tavoitteita.

Lukács, totaliteetti ja realismi

Kun edellä kuvatut motiivit otetaan huomioon, kognitiivisen kartoituksen projekti näyttyy jokseenkin alustavasta määritelmästä poikkeavassa valossa. Se ei ole enää ainakaan niin selvästi vain hanke, jonka puitteissa Jameson hahmotteli myöhäiskapitalismin vaiheeseen soveltuvaa poliittisen taiteen muotoa. Se on myös käsite, joka palveli tarvetta ottaa kantaa keskusteluihin niin poliittisen taiteen kohtalosta kuin marxilaisen teorian uusista painotuksista. Näiden eri motiivien tiedostaminen on oleellista, mutta Jamesonin hankkeen ja sen painotusten ymmärtämiseksi vielä tärkeämpää on huomata, millaisten vaiheiden kautta Jameson päätyi muotoilemaan kognitiivista kartoitusta koskevat näkemyksensä.

Jamesonin voi sanoa ennakoineen kognitiivista kartoitusta kahdella 1970-luvun puolella julkaistulla kirjoituksellaan. Niistä ensimmäinen on vuonna 1977 julkaistu essee ”Class and Allegory in Contemporary Mass Culture”, jossa Jameson (1977/2007a) selvittää, miten Sydney Lumet’n elokuva *Hikinen iltapäivä* rakentaa kognitiivisen kartan luokkasuhteista globaalissa kapitalismissa – esseen kirjoitushetkellä Jamesonin ei tosin käyttänyt kognitiivisen kartan käsitettä. Kirjoituksista toinen ja tärkeämpi on niin ikään vuonna 1977 julkaistu ”Reflections in Conclusion” (Jameson 1977/2007b). Tämä sittemmin myös uudelleen julkaistu kirjoitus oli alun perin jälkikirjoitus *Aesthetics and Politics* -kokoelmaan, joka sisältää niin Adornon, Lukácsin, Brechtin, Benjaminin kuin Blochin kirjoituksia poliittisen taiteen muodoista ja mahdollisuuksista.

”Reflections in Conclusion” -esseessä Jameson sekä arvioi kokoelman tekstejä että esittää näkemyksensä siitä, millaista poliittista taidetta tarvitaan 1970-luvun lopulla. Nämä ajatukset, jotka koskevat Jamesonin ”uudeksi realismiksi” kutsunmaa tyyliisuuntaa, ovat tässä yhteydessä kiinnostavia ensinnäkin siitä syystä, että ne sisältävät useita kognitiiviselle kartoitukselle ominaisia painotuksia. Toinen merkille pantava seikka on se, että esseen perustella on mahdollista ymmärtää, missä määrin Georg Lukács vaikutti paitsi Jamesonin poliittista taidetta koskeviin linjauksiin myös totaliteetin käsitteen keskeiseen asemaan näissä linjauksissa.³

3 Lukácsia voidaan myös pitää keskeisenä Jamesonin teoreettisena esikuvana, jonka vaikutus ulottuu huomattavasti laajemmalle kuin kognitiivisen kartoituksen hankkeeseen (ks. mm. Eagleton 1984, 60; Pawling 2004).

Jamesonin hahmotteleman uuden realismin yhteydet kognitiivisen kartoituksen hankkeeseen on huomattu aiemminkin. Esimerkiksi Carolyn Lesjak (2006, 30–41; ks. myös Ojajärvi 2018, 354–358) on osoittanut, että kognitiivisen kartoituksen estetiikka on monin tavoin suoraa jatkoa Reflections-esseessä mainitulle uudelle realismille. Lesjak on myös painottanut aivan oikein, että kognitiivisen kartoituksen juuret ovat Jamesonin erityisessä tavassa ymmärtää realismi. Jamesonille realismi ei ole vain tiettyjen realistisiksi ymmärrettyjen muodonantotapojen määrittämää tyylisuuntaa. Realismilla on myös vahva ”kognitiivinen funktio”, sillä sen ominaispiirteisiin kuulu kyky paitsi kuvata todellisuutta myös välittää esteettisin keinoin tuota todellisuutta koskevaa tietoa.

Lesjak ei kuitenkaan tunnista täysin Jamesonin realismikonseptin juuria ja sivuuttaa siksi Lukácsin vaikutuksen. Selvitellessään yksityiskohtaisemmin Reflections-esseen realismikäsitystä Lesjak (2006, 31, 36) painottaa, että sen muotoiluissa Jameson seuraa ennen muuta Brechtä, joka määritteli realismin pitkälti kognitiivisen funktion eikä niinkään muotokeinojen perusteella. Tähän määritelmään tukeutuen Brecht (1967/2007, 71–72) saattoi esimerkiksi todeta, että hänen ”kokeellisemmatkin” näytelmänsä ovat realistisia, sillä ne kuvaavat ja kommentoivat todellisuutta omalla tavallaan. Selvistä yhteyksistä huolimatta Brechtin rooli ei kuitenkaan ole aivan niin vahva kuin Lesjak olettaa. Jamesonille ajatus realismin tiedollisesta ulottuvuudesta oli tuttu jo hänen opettajaltaan ja väitöskirjanohjaajaltaan Erich Auerbachilta. Varsinkin *Mimesis*-teoksessaan Auerbach (1946/2003) painotti, ettei realismi ole vain tyylisuunta, vaan pohjimmiltaan todellisuuden esittämisen tapa, jonka konventiot ovat muuttuneet ja eläneet ajan mukana. Niin ikään Jamesonin edustamassa hegeliläis-marxilaisessa perinteessä on ollut tavanomaista ajatella Hegeliä seuraten, että taide on omanlaisensa tiedon ja tietämisen muoto (ks. Adorno 1958/1961, 167–168). Reflections-esseessä Jamesonin ei silti tarvinnut hakea innoitusta Lukácsia (mm. 1914–1915/1971, 11) kauempaa, sillä ajatus realismin kognitiivisesta funktiosta oli keskeinen myös hänelle – seikka, jota Jameson (1971/1974, 171) korostaa jo vuonna 1971 julkaistussa teoksessaan *Marxism and Form*.

Realismikonseptionsa lisäksi Jameson sai Lukácsilta aineksia sen yhteiskunnallisen tilanteen kuvaamiseen, johon uusi realismi poliittisen taiteen muotona vastaa. Jamesonin diagnosoille on tärkeä varsinkin *Historia ja luokkatietoisuus* (*Geschichte und Klassenbewußtsein*) -teoksen kuvaus siitä, miten kapitalismille ominainen ”esineellistyminen” on tuhonnut kykymme käsittää yhteiskunta ”totaliteettina” (Lukács 1923/1977, 179–180, 285–286). Tiivistetysti Lukács esitti, että vielä esikapitalismissa ihmiset saattoivat ymmärtää, miten yhteiskunnallinen totaliteetti oli rakentunut. Ennen kaikkea heidän oli mahdollista tiedostaa, että yhteiskunta

oli heidän toimintansa tuote. Kapitalismin kehittyessä tilanne kuitenkin muuttui. Yhteiskunnalliset mekanismit ikään kuin karkasivat tekijöidensä hallinnasta ja kehittivät itsenäisiksi ”esineellisiksi” voimiksi. Samalla yhteiskunta alkoi näyttäytyä tarkkailijoille yhä suurempana mysteerinä, jonka perimmäinen luonne jäi selvitysyrityksistä huolimatta hämärän peittoon. (Emt., 158, 259–261; Jameson 1988/2009, 204–205.)

”Reflections in Conclusions” -esseessä esitetyn diagnoosin velka Lukácsille käy ilmi paitsi Jamesonin tavasta tukeutua Lukácsin havaintoihin myös hänen käsitevalinnoistaan. Varsinkin käsitteet ”totaliteetti” ja ”esineellistyminen” toistuvat usein. Jameson (1977/2007b, 212) painottaa Lukácsin tavoin esimerkiksi sitä, että nimenomaan esineellistyminen horjuttaa kykyämme ymmärtää yhteiskuntaa: ”esineellistyminen prosessina vaikuttaa siihen, millainen on kognitiivinen suhteemme yhteiskunnalliseen totaliteettiin”. Lukácsin hengessä Jameson (emt.) kuitenkin korostaa, että vika ei ole meissä, sillä esineellistymisen vuoksi yhteiskunta on kehittymässä käsittämättömäksi: ”myöhäiskapitalismille ominainen esineellistyminen tekee yhteiskunnasta läpinäkymättömän”.

Tässä yhteydessä huomionarvoisinta on se, että Lukácsia seuraten Jameson asettaa poliittiselle taiteelle käytännössä saman ongelman kuin muutamaa vuotta myöhemmin kognitiivisen kartoituksen hankkeessaan. Jameson painottaa, ettei poliittisen taiteen haastetta muodosta esineellistyminen yleensä, vaan se, että esineellistyminen estää meitä hahmottamasta luokka-asemaamme ja paikkaamme luokkasuhteiden kokonaisuudessa:

Koska luokkasuhteet muodostavat yhteiskunnallisen ”totaliteetin” perustavimman rakenteen [–] esineellistyminen väistämättä hämärtää tuolle rakenteelle ominaisen luokkaluonteen sekä aiheuttaa luokkien luonteeseen ja olemassaoloon liittyviä epäselvyyksiä. (Jameson 1977/2007b, 212.)

Niin Reflections-esseessä kuin kognitiivisen kartoituksen hankkeessa Jameson siis asettaa poliittisen taiteen ongelman käytännössä samalla tavalla: poliittista taidetta tarvitaan, koska emme enää kykene käsittämään omaa luokka-asemaamme. Kognitiivista kartoitusta käsittelevissä kirjoituksissa Jameson tosin vaikuttaa päätyvän tähän johtopäätöksen jokseenkin eri tietä. Niissä Jameson seuraa Lukácsin sijaan Mandelia ja osoittaa, että luokkatietoisuuden heikentyminen on yhteydessä kapitalismin laajentumiseen. Näin esittäessään Jameson ei kuitenkaan pyri kumoamaan Lukácsin ajatuksia tai edes irrottautumaan niistä. Pikemminkin Jameson käyttää Mandelia aiemmin Lukácsin äänellä esitetyn diagnoosin vahvistamiseen ja kuvataksaan tarkemmin sen kehityskulun, jonka tuloksena emme

enää kykene hahmottamaan yhteiskunnallista olemassaoloamme määrittäviä luokkasuhteita.

Reflections-esseessä ongelman ratkaisuksi esitetyn uuden realismin kuvauksessa Jameson nojaa niin ikään Lukácsiin. Lukács ajatteli, että esineellistymisen ylittäminen ja poliittinen aktivoituminen edellyttävät sellaisen ajattelu- tai tietoisuustyypin kehittämistä, joka kykenee käsittämään todellisuuden totaliteettina. *Historiassa ja luokkatietoisuudessa* Lukács näki tähän kaksi mahdollista reittiä. Ensimmäisen niistä tarjoaa tiede tai lähinnä Marxin tuotannon antama esimerkki (Lukács 1923/1977, 199–201). Toisen tarjoaa proletariaatti, jonka yhteiskunnallisesti alisteinen asema tarjoaa sille ainakin periaatteessa mahdollisuuden hahmottaa todellisuus totaliteettina (emt., 348–353).

Jameson ei tartu kumpaankaan näistä vaihtoehdoista. Niiden sijaan hän löytää ratkaisun avaimet Lukácsin 1930-luvun realismikirjoituksista.⁴ Niissä Lukács esitti, että nimenomaan realismi ja erityisesti realistinen kirjallisuus on tehokkain poliittisen taiteen muoto. Kirjallisuudessa realismi tuottaa näet saman lopputuloksen kuin totaliteetin näkökulma tieteessä: realismi ylittää välittömän kokemuksen, jonka näkökulmasta maailma on epäyhtenäinen sattumanvaraisten tapahtumien kokoelma, ja osoittaa, että näennäisestä itsenäisyydestään huolimatta nämä tapahtumat ja kokemukset liittyvät pohjimmiltaan toisiinsa ja ovat osa samaa totaliteettia – kapitalistista järjestelmää (Lukács 1938/2007, 30–31, 38–39, 43; ks. myös Jameson 1988/2009, 204). Lukács ei kuitenkaan ajatellut, että realismin tehtävänä on välittää se varsin epäanalyttinen viesti, että kaikessa on pohjimmiltaan kyse kapitalismista. Olennaisempaa ja Jamesonin hankkeen kannalta esimerkellisempää oli se, että esittämällä todellisuuden totaliteettina realismi saattoi omalla tavallaan kumota esineellisyyden ja paljastaa esineellisen pinnan alla vaikuttavat luokkasuhteet:

[H]ahmottamalla yhteiskunnallisen kokonaisprosessin [realistinen kirjallisuus] voi purkaa kapitalistisen yhteiskunnan taloudellisille ja sosiaalisille muodoille ominaisen fetismin, jolloin nämä muodot paljastuvat siksi, mitä ne todella ovat: ihmisten väliseksi luokkasuhteiksi (Lukács 1932/1980, 53).

4 Taustan Lukácsin pohdinnoille ja realismikonseptiolle muodostivat avantgardeliik ehdinnän nousu sekä *Linkskurve*-lehdessä käydyt keskustelut fasisminvastaista kansanrintamapolitiikkaa edistävästä taiteen muodoista. Realismia kannattaneen Lukácsin vastapoolina keskusteluissa toimivat modernistisempää taidekäsitystä edustaneet Bertolt Brecht ja Ernst Bloch. (Ks. Bürger 1979, 31; Karkama 1991, 31–34).

”Reflections”-esseessä nämä Lukácsin linjaukset toistuvat varsin selvästi. Lukácsin tavoin Jameson (1977/2007b, 212) painottaa, että ollakseen tehokasta poliittisen taiteen tulee elvyttää tietoisuus totaliteetista: ”uuden realismin tehtävänä on vastustaa esineellistymisen valtaa kulutusyhteiskunnissa ja keksiä uudelleen totaliteetin kategoria, jota kaikilla elämän ja yhteiskunnallisten järjestyksen tasoilla taapahtuva fragmentoituminen on systemaattisesti horjuttanut”. Edelleen Lukácsia seuraten Jameson täsmentää, ettei totaliteetin kategorian elvyttäminen ole päämäärä sinänsä. Olennaisempaa on se, mitä totaliteetin kategorialla operoiva uusi realismi voi saada aikaiseksi. Nimenomaan totalisoiva taide kykenee ”voimistamaan luokkatietoisuutta”, ravistelemaan luutuneita havainnointitapoja ja osoittamaan, että nämä ja nuo epäpoliittisilta vaikuttavat ”yhteiskunnalliset ilmiöt” ovat tosiasiaa ”momentteja luokkien *välisessä* kamppailussa” (emt.).

Näiden linjauksien valossa on myös mahdollista havaita, missä määrin Lukács vaikuttaa kognitiivista kartoitusta koskevien muotoilujen taustalla. Vaikka Lukácsin nimeä ei mainita kognitiivisen kartoituksen yhteydessä, sen ratkaisut ovat käytännössä samat, jotka Jameson esitti uutta realismia kuvaillessaan. Myös kognitiivinen kartoitus nojaa ajatukseen, jonka mukaan poliittisen taiteen tavoitteena on luoda esteettisin keinoin ”kartta” hahmottomaksi muuttuneesta ”globaalista yhteiskunnallisesta totaliteetista” (Jameson 1988, 358). Niin ikään uuden realismin idean mukaisesti totaliteetin kartoittaminen ei ole varsinainen päämäärä. Se on pikemminkin keino, jonka tarkoituksena on auttaa ihmisiä ymmärtämään oma luokka-asemansa ”globaalien mittakaavan luokkasuhteissa” ja tällä tavalla parantaa jokseenkin hyytyneen luokkataistelun edellytyksiä (emt., 353).

Kognitiivisen kartoituksen erityisyydestä ja asemasta Jamesonin tuotannossa

Vaikka Jamesonille keskeisen Lukácsin vaikutusta kognitiivisen kartoituksen esteetiikkaan ei ole täysin tunnistettu, hankkeen yhteyksistä muihin Jamesonin tuotannon läpäiseviin teemoihin on kirjoitettu runsaastikin. Pääosin näissä kirjoituksissa on esitetty kahdentyyppisiä näkemyksiä. Ensinnäkin niissä on painotettu, että kysymys kognitiivisesta kartoituksesta kytkeytyy tiiviisti johonkin toiseen Jamesonin hankkeeseen. Esimerkiksi Jussi Ojajärvi (2018, 345–350) on osoittanut, että kognitiivisen kartoituksen hanke rinnastuu vuonna 1981 julkaistussa *The Political Unconscious* -kirjassa kehitettyyn kirjallisuuden tulkintamenetelmään. Toista linjaa edustavien mukaan Jamesonin hanke on tavoitteenasettelultaan sellainen, että lähes koko Jamesonin tuotannon voi sanoa edustavan kognitiivista kartoitusta. Tätä linjaa edustaa muun muassa Robert Tally jr. (2014, 100; ks. myös MacCabe 1992, xiv–

xv; Buchanan 2008, 106), jonka mielestä kognitiivisen kartoituksen käsite on ollut ”avaintekijä” Jamesonin kulttuurikritiikissä ”läpi koko hänen uransa”.

Kysymys kognitiivisen kartoituksen paikasta Jamesonin tuotannossa palautuu pohjimmiltaan siihen, miten kyseinen projekti ymmärretään. Esimerkiksi Tallyn linjauksen taustalta löytyvä tulkinta poikkeaa hieman edellä esitetystä, mutta sellaisena se edustaa tavanomaisinta Jameson-tulkintaa. Tämän tulkinnan mukaan väliintuloa vaativan ongelman muodostaa ”katkos yksilösubjektin elävän kokemuksen” ja tuolle kokemukselle merkityksen antavan ”rakenteellisen totaliteetin” eli kapitalistisen järjestelmän välillä (Tally 2014, 101). Tällä melko tiiviillä muotoilullaan Tally (emt., 110) tarkoittaa sitä, etteivät ihmiset enää tavoita kokemuksensa tasolla sitä, mikä heidän elämässään on kapitalismin vaikutusta. Mitä taas kognitiivisen kartoituksen tavoitteeseen tulee, tämän tulkinnan näkökulmasta sen tehtävänä on kasvattaa ihmisten ymmärrystä siitä, millä tavalla kapitalismi puitteistaa heidän elämäänsä, ja tällä tavalla auttaa heitä ”paikantamaan itsensä ja muut merkitykselliseksi osaksi järjestelmää” (emt., 110). Mitään selviä keinoja tavoitteen saavuttamisen ei ole, mutta esimerkiksi Tallyn (emt., 111) mukaan tavoitteeseen pyrkiminen edellyttää taiteen ja kulttuurin tekijöiltä ”ponnistelua representaation tavoittamattomissa olevan systeemin representoimiseksi”. Alberto Toscano ja Jeff Kinkle puolestaan painottavat, että tehtävä vaatii taiteilijoilta ”totalisoivaa visiota” (Toscano & Kinkle 2015, 14), käytännössä siis sitä, että he tuottavat ”visuaalisia ja kerronallisia teoksia, jotka tarjoavat tavalla tai toisella vilahduksen tai etäisen heijastuksen globaalin talousjärjestelmän toiminnasta” (emt., 20).

Kognitiivisen kartoituksen yhteys Jamesonin muuhun tuotantoon on kielitämättä ilmeinen, mikäli ratkaisua vaativaksi ongelmaksi nähdään yksilön kyvyttömyys paikantaa itsensä osaksi hahmottomaksi muuttunutta järjestelmää – kapitalismia tai yhteiskuntaa – ja ratkaisuksi hahmon antaminen tuolle järjestelmälle taiteen keinoin. Esimerkiksi jo *Marxism and Form* -teoksen läpäisevä kirjallisuudentutkimuksen ongelma asetetaan käytännössä samalla tavalla. Jamesonin (1971/1974, xvii–xviii) sanoin ongelma on se, että jälkiteollisessa kapitalismissa

kokemuksemme ei ole kokonainen: emme enää kykene ymmärtämään, miten vauraiden yhteiskuntien rajojen sisällä omaa rataansa kulkevien yksityiselämiemme huolenaiheet liittyvät uuskolonialismin, alistamisen ja vastavallankumouksellisen sodankäynnin kaltaisiin systeemin rakenteellisiin projektioihin muualla maailmassa.

Myös kirjan ratkaisu tuo kognitiivisen kartoituksen vahvasti mieleen. Teoksessa hahmotellun tulkintamenetelmän yhtenä tavoitteena on osoittaa, että kirjoissa

meille puhuu henkilöiden, tapahtumien ja muodon välityksellä aina myös laajempi yhteiskunnallinen tilanne ja historia, jotka eivät muutoin ole läsnä välittömässä kokemuksessamme (emt., 400, 402). Pitkälti saman ongelman äärellä on Jamesonin kirjallisuudentutkimuksellisenä pääteoksena pidetty *The Political Unconscious*. Teoksen tulkinnallinen lähtökohta on, ettei kirjallisuutta voi täysin ymmärtää, ellei sitä nähdä laajemman totaliteetin, käytännössä yhteiskuntakehityksen ja historian osana. Lisäksi Jameson (1981/2009, 67) osoittaa teoksessaan, että usein kirjallisuus myös omalla tavallaan antaa hahmon tuolle totaliteetille ja auttaa meitä näin koskettamaan niitä historiallisia voimainjoja, joita ei ole mahdollista kohdata sellaisenaan.

Hahmottoman totaliteetin ongelma on läsnä myös Jamesonin myöhemmässä tuotannossa (mm. Jameson 1990/2007; 2008, 70; 2015a, 237; 2015b; 2019, 36–37). Esimerkiksi *Geopolitical Aesthetics* vuodelta 1992 sisältää joukon elokuva-analyyssejä, joiden keskeisenä tavoitteena on kuvata niitä keinoja, joilla analysoidut elokuvat tekevät hahmottoman kapitalistisen järjestelmän läsnäolevaksi (Jameson 1992). *Valences of the Dialectic* -teoksessa Jameson käsittelee ongelmaa piirun verran metodologisemmasta näkökulmasta. Kirjan eräänä tavoitteena on selvittää, miten dialektinen ajattelu voi tavoittaa olemassaolon kokonaisuuden aikana, jolloin tuo kohde ei ole enää samalla tavalla tavoitettavissa kuin se oli vielä esimerkiksi Hegelin eläessä (ks. mm. Jameson 2009; 1993/2009). Marxin *Pääoman* ensimmäistä osaa käsittelevässä *Representing Capital* -kirjassa Jameson puolestaan kysyy, miten Marx onnistui tässä tehtävässä: miten Marx loi esityksen tai representaation ”kapitalistisesta totaliteetista”, jota ”kukaan ei ole koskaan nähnyt”, joka ei ”ole koskaan nähtävissä sellaisenaan, vaan ainoastaan oireissaan” (Jameson 2011, 7) ja ”joka on myös täynnä liikettä, laajenee koko ajan ja imee sisäänsä kaiken vastaan tulevan” (Jameson 2010, 5; ks. myös Jameson 2011, 3–7).

Jo näiden esimerkkien perusteella voidaan nähdä, missä mielessä Tallyn ja muiden määritelmä on hedelmällinen. Se osoittaa, ettei kognitiivisen kartoituksen hanke ole pelkkä sivupolku Jamesonin laajassa tuotannossa, vaan se liittyy monin tavoin Jamesonin tuotannon läpäiseviin teemoihin ja kysymyksiin. Toisaalta myös tähän määritelmään sisältyvä ongelma on yhtä lailla havaittavissa. Liian vahvojen yhtäläisyysmerkkien vetäminen kognitiivisen kartoituksen ja Jamesonin tuotannon keskeisten teemojen välille johtaa siihen, että kognitiivisen kartoituksen erityisyys häviää näkyvistä. Esimerkiksi *Marxism and Form* ja *The Political Unconscious* näyttäisivät jakavan saman lähtökohdan kuin kognitiivisen kartoituksen estetiikka. Myös näkemys taiteen kognitiivisesta ulottuvuudesta, siitä että kulttuurituotteisiin on kirjautunut yhteiskunnallista totaliteettia koskevaa tietoa, on teoksille keskeinen. Näistä yhteyksistä huolimatta teokset eroavat kognitiivisen

kartoituksen hankkeesta ratkaisevalla tavalla. Kuten Jameson on itsekin todennut, *The Political Unconscious* on etupäässä metodologinen ja tulkinnallinen hanke. Siinä kehitetään marxilaista kirjallisuuden tutkimuksen ja tulkinnan menetelmää sekä osoitetaan analyysien välityksellä, mihin marxilainen kirjallisuudentutkimus kykenee. Kognitiivisessa kartoituksessa on puolestaan kyse ”kulttuurin politiikasta” ja ”pedagogisesta poliittisesta estetiikasta”. (Jameson 2007, 157.)

Kognitiivisen kartoituksen hanke eroaa samassa suhteessa Jamesonin tuotannosta laajemminkin. Vaikka Jamesonin voi sanoa olevan marxisminsa vuoksi lähtökohtaisesti jokseenkin poliittinen ja kriittinen tutkija, kognitiivinen kartoitus on poliittisten tavoitteidensa osalta poikkeus Jamesonin tuotannossa. Yleensä Jameson harjoittaa eräänlaista tulkinnan politiikkaa, jonka keinoin hän osoittaa, miten yhteiskunnalliset konfliktit ja kamppailut ovat kirjautuneet analysoitaviin teoksiin. Kognitiivinen kartoitus on puolestaan suuntautunut poliittiseen käytäntöön (Jameson 1988, 353). Siinä ei ole enää kyse pelkästä kulttuurin tulkinnasta, vaan perustan rakentamisesta marxilaisesti sitoutuneelle poliittiselle toiminnalle.

Kognitiivisen kartoituksen projekti eroaa myös sikäli Jamesonin tuotannon päälinjoista, ettei sen ongelmaa muodosta yksilön kyvyttömyys ymmärtää paikkaansa hahmottamaksi muuttuneessa kapitalistisessa järjestelmässä. Kapitalismin kehitys liittyy kyllä kognitiivisen kartoituksen problematiikkaan, mutta itse ongelma on huomattavasti tarkkarajaisempi. Ongelman muodostaa luokkasuhteiden muuttuminen hahmottomiksi, ja siitä johtuva varsinkin länsimaiden asukkaita vaivaava luokkatietoisuuden puute.⁵ Ongelman ollessa tämä, on myös ymmärrettävää, etteivät ratkaisuksi riitä elokuvat tai kirjat, jotka Tallyn sanoin yrittävät löytää keinoja ”representaation tavoittamattomissa olevan systeemin representoi-

5 Jamesonin (2018) myöhäisempään tuotantoon kuuluvan ”Representaation ongelmia” -esseen perusteella luokkia painottava määritelmä saattaa tosin vaikuttaa kyseenalaiselta. Jameson käsittelee esseessään kognitiivista kartoitusta, mutta käytännössä sivuuttaa kysymyksen luokista ja luokkatietoisuudesta. Luokat kyllä mainitaan ohimennen (emt., 321), mutta niiden sijaan Jameson keskittyy analysoimansa ”kertomuksen käytännöllisiin vaikeuksiin” sen totaliteetin representoinnissa, jota ”nykyisessä globalisaation maailmassa [– –] voidaan kutsua yksinkertaisesti kapitalismiksi” (emt., 316). Vaikka essee vaikuttaisi haastavan tässä artikkelissa esitetyn tulkinnan, sen perusteella ei ole välttämätöntä tehdä kovinkaan pitkälle meneviä johtopäätöksiä kognitiivisen kartoituksen tavoitteista. Esseelinjatukset kertovat enemmän Jamesonin ajattelussa tapahtuneista painopisteiden muutoksista kuin kognitiivisen kartoituksen luonteesta. 1990-luvun jälkeen Jameson ei nimittäin ole käsitellyt juurikaan luokkia vaan lähinnä yleisempää kapitalismin problematiikkaa ja varsinkin kysymystä kapitalismin representoinnista – joka on myös ”Representaation ongelmia” -esseen keskiössä.

miseksi” (Tally 2014, III). Ongelman ratkaisuun tarvitaan teoksia, jotka auttavat kokijoitaan hahmottamaan oman luokka-asemansa.

Mikäli nämä kaksi toisiinsa liittyvää tarkennusta – politiikka ja kysymys luokka-asemasta – pidetään mielessä, kognitiivisen kartoituksen asema Jamesonin tuotannossa näyttäytyy jokseenkin toisessa valossa kuin Tallyn ja kumppanien esityksissä. Kognitiivinen kartoitus ei ole niinkään Jamesonin tuotannon läpäisevä motiivi, vaan huomattavasti tarkkarajaisempi projekti, jota edellä mainitut teokset eivät ainakaan missään itsestään selvässä mielessä edusta. Esimerkiksi *Geopolitical Aesthetics* -kirja, jota (Tally 2014, 103) pitää kattavimpana kognitiivisen kartoituksen esityksenä, ei tarkemmin katsoen istu kovin hyvin kognitiivisen kartoituksen määritelmään. Vaikka sanapari mainitaan kirjassa useita kertoja, kirjassa ei käsitellä luokkia eikä varsinkaan sitä kognitiiviselle kartoitukselle keskeistä kysymystä, miten elokuvat voisivat herätellä luokkatietoisuutta. Kirjan luonnehtiminen kognitiiviseksi kartoitukseksi ei myöskään tee täysin oikeutta Jamesonin analyyseille. Analyyseissään Jameson ei nimittäin käsittele vain tapoja, joilla elokuvat representoivat kapitalismia. Niissä on läsnä myös kirjan nimessä mainittu geopolitiikka sekä siihen liittyvä kysymys kapitalistisen järjestelmän keskuksen ja periferiasta suhteista. Esimerkiksi Kidlat Tahimikin elokuvien avulla Jameson selvittää, millaisena kapitalistisen järjestelmän dynamiikka näyttäytyy periferian näkökulmasta. (Ks. Jameson 1992.)

Kognitiivisen kartoituksen haasteista

Edellä kognitiivisen kartoituksen estetiikkaa on lähestytty varsin ymmärtävällä asenteella. Tavoitteena on ollut osoittaa, että tämä melko epämääräiseltä vaikuttava hanke on vakavamman punninnan ja pidempiaikaisen teoreettisen kehittelyn tuote kuin miltä se ensisilmäyksellä vaikuttaa. Tarkoituksena ei silti ole ollut väittää, ettei Jamesonin projektissa ole mitään ongelmallista tai epäselvää. Epäselvyyksiä löytyy kyllä, ja niistä vihjaa omallaan tavallaan jo se tapa, jolla kognitiivisen kartoituksen hanke on otettu tutkimuskentällä vastaan. Pääosin kognitiivisen kartoituksen ideaa on pidetty tervetulleena ja tarpeellisena interventiona, mutta sitä on hyödynnetty jokseenkin valikoivasti. Se on otettu ensi sijassa vastaan kulttuurin tulkinnan välineenä eli keinona selvittää, miten eri teokset kognitiivista kartoitusta harjoittavat. Jamesonin keskeinen motiivi hankkeen taustalla – politiikka – on puolestaan sivuutettu vähin äänin, vaikka kognitiivisessa kartoituksessa piti nimenomaan olla kyse uudenlaisesta pedagogisesta poliittisen taiteen muodosta (vrt. Wark 2015).

Hiljaisuutta tämän aiheen ympärillä voi osaltaan pitää merkkienä siitä, ettei Jameson ole tarjonnut ainakaan riittäviä perusteluja näkemykselleen, jonka mu-

kaan nimenomaan poliittisella taiteella on keskeinen asema luokkatietoisuuden rakentamisessa ja marxilaisittain orientoituneen politiikan elvyttämisessä. Painottaessaan kulttuurin merkitystä Jameson on kyllä sikäli oikeilla jäljillä, että kapitalismin ylittämistä tavoitteleva poliittinen toiminta ei voi keskittyä vain kapeasti ymmärrettyihin politiikan kysymyksiin, vaan sen on rakennettava tavoitteilleen otollista maaperää kaikilla yhteiskunnallisen elämän areenoilla. Silti Jameson ei onnistu ainakaan riittävässä määrin osoittamaan, miksi juuri kognitiivisella kartoituksella olisi tärkeä rooli luokkatietoisuuden herättelijänä. Perusteluissaan Jameson on lähinnä vedonnut siihen, että taide ja kulttuuri puhuttelevat kokemuksen tasolla elävämmin kuin esimerkiksi tiede. Tämän hän puolestaan perustelee sillä, että pitää Althusseria seuraten tiedettä ”diskurssina ilman subjektia” eli diskurssina, joka on abstraktiotasonsa vuoksi yhteensopimaton ihmisen kokemusmaailman kanssa. (Jameson 1988, 358.)

Mikäli sivuutetaan se, että Althusser luonnehti ilmauksellaan tiedettä kokonaisprossina eikä vaikkapa yksittäisiä yhteiskuntateoreettisia esityksiä – jotka saataisivat hyvinkin auttaa lukijaansa hahmottamaan luokka-asemansa – Jamesonin esitys jättää silti toivomisen varaa. Jameson ei pohdi juurikaan esimerkiksi sitä, mikä kognitiivisessa kartoituksessa erityisesti herättelee luokkatietoisuutta. Hän kyllä painottaa, että keskeistä kognitiiviselle kartoitukselle on sen kyky vetää yhteiskunnallinen totaliteetti luokkasuhteineen tavalla tai toisella kokemuksen piiriin. Hän ei kuitenkaan kerro, miksi juuri totaliteetin tavoittaminen on avain luokkaseman hahmottamiseen. Kysymyksiä herättää myös se rivien välissä oleva linjaus, jonka mukaan kognitiiviset kartat eivät kuulu teosten ilmisältyöön, vaan ovat tavoitettavissa vain tulkinnan välityksellä. Painotus on mielekäs, mikäli kognitiivisen kartoituksen estetiikka ymmärretään vain tulkinnalliseksi hankkeeksi. Poliittisessa ja pedagogisessa mielessä linjaus sen sijaan on todennäköisesti varsin tehoton. Jos luokkatietoisuutta herättelevä ja poliittisesti painava sisältö on piilossa, on luultavaa, ettei kovinkaan moni sitä tavoita.

Jamesonia lukemalla ei myöskään selviä, millaiseen pedagogiseen periaatteeseen kognitiivinen kartoitus nojaa. Väite, jonka mukaan taide välittää omilla muotokeinoillaan tietoa todellisuudesta, on jonkinasteinen vihjaus, mutta jättää turhan paljon hämärän peittoon. Se ei esimerkiksi kerro, miten kognitiivisia karttoja piirtävät teokset saavat kokijansa oppimaan ja ymmärtämään todellisuutta. Jameson ei myöskään kiinnitä huomiota siihen, ettei myöhäiskapitalismia ja sille ominaisia luokkasuhteita koskeva tieto välttämättä johda toivottuun lopputulokseen. Edistyksellisen kapitalismin vastaisen kamppailun sijaan täsmällisempi tieto omasta asemasta voi myös kannustaa reaktionariseen toimintaan tai lamaannuttaa. Voi myös kysyä, onko tiedolla ja siihen perustuvalla luokkatietoisuudella niin merkit-

tävä rooli vasemmiston ongelmien ratkaisussa kuin Jameson (ks. esim. 1988, 353) näyttäisi oletavan. Ainakaan vasemmiston haastajat eivät ole menestyneet vain siksi, että niiden kannattajat ovat olleet tietoisempia omasta luokka-asetmastaan. Niiden menestystä selittävät pikemminkin luonteeltaan strategiset seikat: esimerkiksi taito puhutella ja organisoida ihmisjoukkoja sekä kyky ajaa omaa agenda yhteiskunnan eri instituutioissa.

Taiteen ja kulttuurin roolia käsittelevien linjausten ohella Jamesonin tapa käsitellä hankkeelleen keskeistä kysymystä luokista ja luokkatietoisuudesta on jokseenkin pulmallinen. Myös niiden osalta Jamesonin lähtökohtana on kieltämättä oikeansuuntainen havainto siitä, että meistä yhä harvempi kokee kuuluvansa johonkin yhteiskuntaluokkaan tai ymmärtää yhteiskunnallisten kamppailujen luokaluonteen. Niin ikään hän on oikeilla jäljillä painottaessaan, että kapitalismikriittinen marxilainen politiikka ei voi onnistua täysin, mikäli kysymys luokasta sivuutetaan. Pulmallisempaan suuntaan Jameson päätyy sen sijaan ongelmanasettelullaan, joka on aivan kognitiivisen kartoituksen ytimessä: miksi tiettyyn luokkaan kuuluvat ihmiset eivät ajattele oman luokka-asetmansa mukaisesti tai tunnista omia intressejään, vaan toimivat jopa niiden vastaisesti.

Jamesonin ongelmanasettelu on sikäli pulmallinen, että se sisältää oletuksia, jotka on totuttu liittämään ”luokkareduktionistiseksi” kutsuttuun paljon kritiikkiä kohdanneeseen ajattelutapaan (Rehmann 2013, 4; Hall 2016, 83). Luokkareduktionismin perusajatuksen mukaan kullakin luokalla on sille ominaiset objektiivisesta luokka-asetmasta juontuvat ajattelutapansa, maailmankatsomuksensa ja intressinsä. Kriitikoiden mukaan asetelma on kuitenkin huomattavasti mutkikkaampi. Ensinnäkään luokka-asetmasta ei voi suoraan johtaa kyseisen luokan intressejä ja maailmankatsomusta, sillä niihin vaikuttavat myös muut tekijät kuin luokka-asetma (ks. Hall 1988/1992, 337). Toisekseen luokilla ei ole edes objektiivisen taloudellisen rakenteen tasolla yksittäistä kaikkien jakamaa intressiä, vaan useita keskenään ristiriitaisia intressejä. Esimerkiksi työväenluokka ei ole tämän vuoksi homogeeninen voima, vaan useista myös keskenään kilpailevista luokkafraktioista muodostunut kokonaisuus. (Hall 1977/1992, 126–128.)

Luokkareduktionismiin kallellaan olevat ovat lisäksi taipuvaisia tekemään kaksi edellä mainittuun perusajatuksen liittyvää poliittis-ideologista oletusta. Ensimmäisen mukaan ne, jotka eivät ajattele ja toimi luokka-asetmansa mukaisesti, ovat syystä tai toisesta ”väärän tietoisuuden” vallassa (Hall 2016, 83). Toisen linjauksen mukaan toiminta omien intressien mukaisesti ja niiden puolustaminen esimerkiksi politiikan keinon käynnistyy lähes itsestään, kun väärä tietoisuus saadaan korvattua luokka-asetmaa vastaavalla tiedolla (Hall 1988/1992, 333). Kriitikoiden mielestä myös näissä oletuksissa on ongelmansa. Jälkimmäinen oletus on ennen

muuta poliittisesti naiivi.⁶ Ensimmäinen perustuu puolestaan epäuskottavaan ajatukseen, jonka mukaan periaatteessa kenen tahansa ajatteluun voidaan vaikuttaa siten, ettei hän enää tunnista omia etujaan (Hall 1988/1992, 335; Eagleton 2007, 12)

Jamesonin tapauksessa luokkareduktionistiset painotukset nousevat selvimmin näkyviin haastattelussa, jossa hän selvittää kognitiiviseen kartoitukseen liittyvää luokkaproblematiikkaa. Kommenteissaan Jameson esimerkiksi linjaa – luokkarakenteen moninaisuuden sivuuttavalla tavalla – että kapitalistisia yhteiskuntia määrittää rakenteellisella tasolla ”dikotominen luokkajärjestelmä”, joka jakaa ihmiset ”luokka-asemiin”. Lisäksi hän perustelee kognitiivisen kartoituksen tarpeen sillä, ettei useiden ihmisten tietoisuus syystä tai toisesta vastaa heidän luokkapositiotaan: ”ihmiset, jotka asettuvat näihin asemiin, eivät välttämättä tiedosta itseään luokkanäkökulmasta”. (Jameson 2007, 147.)

Luokkareduktionismi ei kuitenkaan jää vain ongelmanmäärittelyn tasolle, vaan se on läsnä myös Jamesonin ratkaisuehdotuksessa eli kognitiivisissa kartoissa. Kuten edellä on esitetty, kognitiivisen kartoituksen tavoitteena on auttaa ihmisiä pedagogisen taiteen keinoin tiedostamaan oma todellinen luokka-asemansa. Vaikka Jamesonin hyödyntämä karttametaforiikka saa ratkaisun kuulostamaan hienostuneelta, käytännössä tavoite ja keinot ovat yhtä yksioikoiset kuin luokkareduktionistisessa ajattelussa: saada ihmiset valistuksen keinoin korjaamaan ajatteluaan, ymmärtämään omat etunsa ja kenties jopa puolustamaan niitä.

Myöskään diagnoosi, jolla Jameson kuvaa luokkatietoisuuden ja luokkiin nojaavan politiikan hiipumista, ei ole täysin aukoton marxilaisen kapitalismianalyysin näkökulmasta. Tiivistetysti Jameson selittää luokkatietoisuuden heikkenemisen sillä, että alkuaan paikallisesti toiminut kapitalismi on ajan mittaan laajentunut koko maapallon kattavaksi ja muuttunut sen myötä yhä hahmottomammaksi järjestelmäksi myös luokkasuhteiden osalta. Marx kuitenkin painottaa Jamesonista poiketen, että kapitalismi on ollut jo alusta alkaen mysteeri – seikka, jonka vuoksi taloustieteilijät eivät olleet täysin onnistuneet kapitalismin käsittämisessä. Esimerkiksi *Pääomassa* Marx (MEW 23, 93–94) kirjoittaa, että kapitalismissa aineellinen tuotantoprosessi on ”salaperäisen sumuverhon” peittävä toisin kuin sitä edeltävissä

6 Stuart Hall on tavoittanut hyvin tähän oletukseen sisältyvät ongelmat ironisella kommentillaan. Sen mukaan ”tähän [luokkareduktionistiseen] näkemykseen perustuva perinteinen vasemmistolainen kanta on, että kun todelliset aineelliset tekijät alkaisivat jälleen vaikuttaa, niin illuusoiden verkko hajoaisi, ’todellisuus’ välittyisi suoraan työväenluokan päähän, suomut putoaisivat työläisten silmiltä ja Minervan pöllö – *Kommunistisen manifestin* lupaama lopullinen ratkaisu [– –] – nousisi vihdoinkin lentoon”. (Hall 1988/1992, 333.)

”läpinäkyvämmissä” yhteiskuntamuodostelmissa. Toisekseen, mikäli Jamesonin selitys pitäisi täysin paikkansa, luokkapolitiikan olisi pitänyt ollut vahvimmiltaan 1800-luvulla läpinäkyvän kapitalismin vaiheessa. Siitä se olisi hiipunut pikkuhiljaa ja kadonnut lopulta miltei tyystin nykyhetken tultaessa. Görän Therborn on kuitenkin osoittanut, ettei kehitys ole ollut näin suoraviivaista. Kehityksessä on ollut ylä- ja alamäkiä erilaisista yhteiskunnallisista suhdanteista johtuen. Mikä huomionarvoisinta, luokkaperustainen vasemmistolainen politiikka itse asiassa koki yhden vahvimista hetkistään 1970-luvulla, eli juuri ennen kuin Jameson esitti diagnoosinsa. (Therborn 2012, 11; 2022, 27–37.)

Tämänkaltaiset suhdannevaihtelut eivät toisaalta täysin kiistä sitä havaintoa, että 1980-luvulle tultaessa itsestään tietoisien työväenluokan radikalismiin nojaava vasemmistolainen politiikka todellakin hiipui. Muutokselle on kuitenkin tarjottu Jamesonin diagnoosin kanssa samalla yleisyystasolla liikkuvia mutta sen haastavia selityksiä. Esimerkiksi Therborn korostaa sitä, että 1800- ja 1900-luvun alkupuolen länsimaista kapitalismia luonnehti dialektiikka, jossa kapitalismi vahvasti kehittyessään myös omia vastavoimiaan. Varsinkin kapitalismille keskeinen teollistuminen oli tärkeä tekijä mittavan ja suhteellisen yhtenäisen sekä omia etujaan puolustamaan kykenevän työväenluokan kehityksessä. (Therborn 2022, 27–28.) 1900-luvun loppupuolella tämä kapitalismin vastavoimia ja luokka-antagonismia ruokkiva dialektiikka kuitenkin lakkasi vaikuttamasta, mutta ei siksi, että kapitalismin laajentuminen saavutti ennennäkemättömät mittasuhteet. Syynä oli joukko kapitalismin rakenteelliseen muutokseen liittyviä tekijöitä. Esimerkiksi teollisen tuotannon alasajo länsimaissa vei pohjan perinteisen työväenluokan olemassaololta. Teollisen tuotannon korvanneet finanssi- ja teknologia-alat eivät puolestaan synnyttäneet teollisuustyöläisten kaltaista vastapoolia. Toki myös näillä aloilla on työoloihinsa tyytymättömiä ja oikeuksistaan kiinni pitäviä työntekijöitä, mutta mistään laajan mittakaavan poliittisesta vastarinnasta ei heidän protestinsa kohdalla voida puhua. Hankalimmassa tilanteessa olevat ja sikäli potentiaalisesti radikaaleimmat työntekijät toimivat taas pääsääntöisesti näiden kapitalismin ydinalojen ulkopuolella – kuka milläkin alalla – eivätkä heidän protestinsa siksi muodosta niin suurta uhkaa pääoman arvonlisäyspyrkimyksille kuin aiemmat teollisuustyöläisten kamppailut. (Ks. emt., 35, 37.)

Lopuksi

Kognitiivisen kartoituksen estetiikka on Jamesonin vastaus marxilaisesti painottuneen politiikan haasteisiin. Sen periaatteita noudattavan taiteen avulla on Jamesonin mielestä mahdollista herätellä luokkatietoisuutta, saada ihmiset ymmärtämään

asemansa ja kamppailemaan eriarvoisuutta tuottavan järjestelmän muuttamiseksi. Kriittisessä tarkastelussa kognitiivisen kartoituksen hankkeesta paljastuu kuitenkin sen verran huomattavia puutteita, että sen kykyä edistää kapitalismikriittistä politiikkaa voi perustellusti epäillä.

Puutteistaan huolimatta kognitiivisen kartoituksen hanke ei ole ollut täysin vailla vaikutuksia. Tutkijoita se on selvästikin muistuttanut muiden Jamesonin interventioiden tavoin siitä, etteivät kirjallisuus ja kulttuuri ole juuri koskaan pelkkää kirjallisuutta tai kulttuuria, siis sanoja, kertomuksia ja kuvia. Ne ovat myös toimintaa, jonka välityksellä ihmiset työstävät yhteiskunnallisia ongelmia ja historian kipupisteitä sekä tekevät todellisuutta ymmärrettäväksi. Kognitiivisen kartoituksen hankkeellaan Jameson on myös herättänyt pohtimaan, missä määrin ja millä tavalla yhteiskunnalliset ja poliittiset kysymykset ovat läsnä esteettisessä muodonannossa.

Jamesonin hankkeen painavin anti ei kuitenkaan piile sen saavutuksissa, vaan ongelmassa, jonka se asettaa, ja haasteessa, jonka se esittää kulttuurille ja taiteille. Jameson kysyi, millainen taide voi auttaa meitä ymmärtämään elämämme ehtoja ja mahdollisesti myös toimimaan niiden muuttamiseksi. Kysymys on mitä oleellisin, eivätkä Jamesonin vastaukseen liittyvät pulmat tee siitä vähemmän polttavaa. Pikemminkin ne haastavat pohtimaan, mistä suunnasta vastausta tulisi etsiä, jos kysymys ei ratkea Jamesonin kaavailemalla tavalla. Samoin ne herättävät kysymään, miten luokkakysymystä tulisi kulttuurin keinoin käsitellä, jos haluaa välttyä edellä mainituilta yksinkertaisuksilta ja ongelmilta. Tarjoaisivatko vaikkapa Ken Loachin modernia ja perinteisempää työväenluokkaa käsittelevät elokuvat yhden mahdollisen esimerkin? Tai ranskalaiskirjailija Édouard Louis'n romaanit, jotka omalla karulla tavullaan muistuttavat siitä, että yhteiskuntaluokat ovat yhä olemassa? Entä pitäisikö taiteen ottaa tästä vielä askel eteenpäin ja hahmotella myös mahdollisia organisoitumisen ja kamppailun keinoja? Oli vastaus mikä tahansa, selvää on, että kognitiivisen kartoituksen estetiikkaa ei tule unohtaa. Sen painotuksia pitää vain hieman tarkistaa.

DOI – <https://doi.org/10.55294/tk.112112>

Tutkimus & kritiikki on lisensoitu Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-EiMuutoksia 4.0 Kansainvälinen -lisenssillä.

LÄHTEET

- ADORNO, THEODOR W. (1958/1961). Erpreßte Versöhnung. Teoksessa Theodor W. Adorno, *Noten zur Literatur II*. 152–187. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- ADORNO, THEODOR W. (2007/2019). *Vorlesung über Negative Dialektik. Fragmente zur Vorlesung 1965/66*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- ALTHUSSER, LOUIS (1970/1984). Ideologia ja ideologiset valtiokoneistot. Teoksessa Louis Althusser, *Ideologiset valtiokoneistot* (suom. Leevi Lehto & Hannu Sivenius), 86–143. Helsinki & Tampere: Kansankulttuuri & Vastapaino.
- ANDERSON, PERRY (1998/1999). *The Origins of Postmodernity*. Lontoo: Verso.
- AUERBACH, ERICH (1946/2003). *Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature* (engl. Willard R. Trask). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- BEST, STEVEN (1989). Jameson, Totality, and the Poststructuralist Critique. Teoksessa Douglas Kellner (toim.), *Postmodernism/Jameson/Critique*, 333–368. Washington: Mazonneuve Press.
- BRECHT, BERTOLT (1967/1991). *Kirjoituksia teatterista* (suom. Anja Kolehmainen, Rauni Paalanen & Outi Valle). Teatterikorkeakoulun julkaisusarja, nro 14. Helsinki: VAPK-Kustannus.
- BRECHT, BERTOLT (1967/2007). Against Georg Lukács (engl. Stuart Hood). Teoksessa Theodor Adorno ym., *Aesthetics and Politics*, 68–85. Lontoo: Verso.
- BUCHANAN, IAN (2006). *Fredric Jameson: Live Theory*. Lontoo: Continuum.
<https://doi.org/10.5040/9781472546487>
- BURNHAM, CLINT (2016). *Fredric Jameson and the Wolf of Wall Street*. New York: Bloomsbury.
<https://doi.org/10.5040/9781501308376>
- BÜRGER, PETER (1979). *Vermittlung–Rezeption–Funktion: Ästhetische Theorie und Methodologie der Literaturwissenschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- DAVIS, MIKE (1985). Urban Renaissance and the Spirit of Postmodernism. *New Left Review* 1/151, May–June, 106–113.
- DOWLING, WILLIAM C. (1984). *Jameson, Althusser, Marx: An Introduction to The Political Unconscious*. Ithaca, NY: Cornell University Press. <https://doi.org/10.4324/9781003074625>
- EAGLETON, TERRY (1981). The Idealism of American Criticism. *New Left Review* 1/127, May/June, 53–65.
- EAGLETON, TERRY (2007). *Ideology. An Introduction*. Uusittu painos. Lontoo: Routledge.
- HALL, STUART (1977/1992). 'Poliittinen' ja 'taloudellinen' Marxin luokkateoriassa. Teoksessa Stuart Hall, *Kulttuurin ja politiikan murroksia* (toim. Juha Koivisto, Mikko Lehtonen, Timo Uusitupa & Lawrence Grossberg), 88–132. Tampere: Vastapaino.
- HALL, STUART (1988/1992). Thatcherismi ja teoreetikot. Teoksessa Stuart Hall, *Kulttuurin ja politiikan murroksia* (toim. Juha Koivisto, Mikko Lehtonen, Timo Uusitupa & Lawrence Grossberg), 322–354. Tampere: Vastapaino.
- HALL, STUART (2016). *Cultural Studies 1983. A Theoretical History*. Durham: Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9780822373650>
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH (1801/1986). *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*. Teoksessa G. W. F. Hegel, *Werke* 2, 7–165. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HOMER, SEAN (1998). *Fredric Jameson: Marxism, Hermeneutics, Postmodernism*. New York: Routledge.
- JAMESON, FREDRIC (1971/1974). *Marxism and Form: Twentieth-century Dialectical Theories of Literature*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- JAMESON, FREDRIC (1977/2007a). Class and Allegory in Contemporary Mass Culture. Teoksessa Fredric Jameson, *Signatures of the Visible*, 47–74. Lontoo: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203700150-8>
- JAMESON, FREDRIC (1977/2007b). Reflections in Conclusion. Teoksessa Theodor W. Adorno ym., *Aesthetics and Politics*, 196–213. Lontoo: Verso.
- JAMESON, FREDRIC (1981/2009). *The Political Unconscious. Narrative as Socially Symbolic Act*. Lontoo: Routledge.
- JAMESON, FREDRIC (1984). Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism. *New Left Review* I/146 July–August, 53–92.
- JAMESON, FREDRIC (1988). Cognitive Mapping. Teoksessa Cary Nelson & Lawrence Grossberg (toim.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, 347–357. Basingstoke: Macmillan Education.
- JAMESON, FREDRIC (1989). Marxism and Postmodernism. *New Left Review* I/179, July–August, 31–45.
- JAMESON, FREDRIC (1990/2007). Modernism and Imperialism. Teoksessa Fredric Jameson, *The Modernist Papers*, 152–169. Lontoo: Verso.
- JAMESON, FREDRIC (1991/1992). *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Lontoo: Verso.
- JAMESON, FREDRIC (1992). *The Geopolitical Aesthetic. Cinema and Space in the World System*. Bloomington: Indiana University Press.
- JAMESON, FREDRIC (1993/2009). Persistencies of the Dialectic: Three Sites. Teoksessa Fredric Jameson, *Valences of the Dialectic*, 279–290. Lontoo: Verso.
- JAMESON, FREDRIC (1998/2009). *History and Class Consciousness* as Unfinished Project. Teoksessa Fredric Jameson, *Valences of the Dialectic*, 201–222. Lontoo: Verso.
- JAMESON, FREDRIC (2007). *Jameson on Jameson: Conversations on Cultural Marxism*. Durham: Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822390176>
- JAMESON, FREDRIC (2009). The Three Names of the Dialectic. Teoksessa Fredric Jameson, *Valences of the Dialectic*, 3–70. Lontoo: Verso.
- JAMESON, FREDRIC (2010). A New Reading of *Capital*. *Mediations*, 25(2), 5–14.
- JAMESON, FREDRIC (2011). *Representing Capital. A Reading of Volume One*. Lontoo: Verso.
- JAMESON, FREDRIC (2015a). A Global Neuromancer. Teoksessa Fredric Jameson, *The Ancients and the Postmoderns*, 221–237. Lontoo: Verso.
- JAMESON, FREDRIC (2015b). Altman and the National-Popular, or, Misery and Totality? Teoksessa Fredric Jameson, *The Ancients and the Postmoderns*, 205–220. Lontoo: Verso.
- JAMESON, FREDRIC (2018). Representaation ongelmia. Hannu Raittilan *Pamisoksen purkauksesta ja kognitiivisen kartoituksen mahdollisuuksista*. Teoksessa Jussi Ojajarvi, Erkki Sevänen & Liisa Steinby (toim.), *Kirjallisuus nykykapitalismissa. Suomalaisen kirjallisuuden ja kulttuurin näkökulma*, 315–324. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- JAMESON, FREDRIC (2019). *Allegory and Ideology*. Lontoo: Verso.
- JAY, MARTIN (1984). *Marxism and Totality. The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas*. Berkeley: University of California Press.
- KARKAMA, PERTTI (1991). Subjektin ongelma Georg Lukácsin kirjallisuusteoriassa. Teoksessa Erkki Sevänen, Liisa Saariluoma & Risto Turunen (toim.), *Taide modernissa maailmassa. Taiteensosiologiset teorit Georg Lukácsista Fredric Jamesoniin*, 20–40. Helsinki: Gaudeamus.
- KOUVELAKIS, STATHIS (2008). Fredric Jameson: An Unslaked Thirst for Totalisation. Teoksessa Jacques Bidet & Stathis Kouvelakis (toim.), *Critical Companion to Contemporary Marxism*, 697–709. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004145986.i-813.195>

- LESJAK, CAROLYN (2006). History, Narrative, and Realism. Jameson's Search for a Method. Teoksessa Caren Irr & Ian Buchanan (toim.), *On Jameson. From Postmodernism to Globalization*, 27–50. Albany: State University of New York Press.
- LEWIS, TYSON E. (2009). Too Little, Too Late: Reflections on Fredric Jameson's Pedagogy of Form. *Rethinking Marxism*, 21(3), 438–452. <https://doi.org/10.1080/08935690902955146>
- LUKÁCS, GEORG (1914–1915/1971). *Die Theorie des Romans: Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der großen Epik*. Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag.
- LUKÁCS, GEORG (1923/1977). *Geschichte und Klassenbewußtsein*. Teoksessa Georg Lukács, *Werke. Band 2: Frühschriften II*, 161–517. Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag.
- LUKÁCS, GEORG (1932/1980). Reportage or Portrayal (engl. David Fernbach). Teoksessa Georg Lukács, *Essays on Realism* (toim. Rodney Livingstone), 45–75. Lontoo: Lawrence and Wishart.
- LUKÁCS, GEORG (1938/2007). Realism in the Balance (engl. Rodney Livingstone). Teoksessa Theodor W. Adorno ym. *Aesthetics and Politics*, 28–59. Lontoo: Verso.
- MACCABE, COLIN (1992). Preface. Teoksessa Fredric Jameson, *Geopolitical Aesthetics. Cinema and Space in the World System*, ix–xvi. Bloomington: Indiana University Press.
- MANDEL, ERNEST (1972/1976). *Late Capitalism* (engl. Joris De Bres). Lontoo: New Left Books.
- MARCUSE, HERBERT (1937/1968). Über den affirmativen Charakter der Kultur. Teoksessa Herbert Marcuse, *Kultur und Gesellschaft*, 175–137. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- MARX, KARL (1867/1962). *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Marx-Engels-Werke 23*. Berliini: Dietz.
- MASON, FRAN (2002). A Poor Person's Cognitive Mapping. Teoksessa Peter Knight (toim.), *Conspiracy Nation: The Politics of Paranoia in Postwar America*, 40–56. New York: New York University Press.
- MIRRELES, TANNER (2005). Cognitive Mapping or, the Resistant Element in the Work of Fredric Jameson: A Response to Jason Berger. *Cultural Logic: A Journal of Marxist Theory & Practice*, 12(1), 1–16. <https://doi.org/10.14288/cllogic.v12i0.191865>
- OJAJÄRVI, JUSSI (2018). Poliittista poetiikkaa kapitalismin globaalissa tilassa. Teoksessa Jussi Ojajärvi, Erkki Sevänen & Liisa Steinby (toim.), *Kirjallisuus nykykapitalismissa. Suomalaisen kirjallisuuden ja kulttuurin näkökulma*, 325–364. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- PAWLING, CHRISTOPHER (2004). The American Lukács? Fredric Jameson and Dialectical Thought. Teoksessa Douglas Kellner & Sean Homer (toim.), *Fredric Jameson: A Critical Reader*, 22–41. Houndmills: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230523524_2
- REHMANN, JAN (2013). *Theories of Ideology. The Powers of Alienation and Subjection*. Lontoo: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004252318>
- SAURI, EMILIO (2011). Cognitive Mapping, Then and Now: Postmodernism, *Indecision*, and American Literary Globalism. *Twentieth-Century Literature*, 57(3) & 57(4), 472–491. <https://doi.org/10.1215/0041462X-2011-4002>
- SIMONS, JON (2000). Postmodern Paranoia? Pynchon and Jameson. *Paragraph*, 23(2), 207–221. <https://doi.org/10.3366/para.2000.23.2.207>
- SIRVIÖ, HEIKKI (2015). *Valtiomuutos ja satiirin pohjoinen ulottuvuus. Alueellinen ero ja kirjallisuuden politiikka Haanpään, Huovisen ja Heikkisen tuotannossa*. [Väitöskirja.] Nordia Geographical Publications, Volume 44:1. Oulu: Oulun yliopisto.
- TALLY JR, ROBERT T. (1996). Jameson's Project of Cognitive Mapping. A Critical Engagement. Teoksessa Rolland G. Paulston (toim.), *Social Cartography: Mapping Ways of Seeing Social and Educational Change*, 399–416. New York: Garland.

- TALLY JR, ROBERT T. (2014). *Fredric Jameson. The Project of Dialectical Criticism*. Lontoo: Pluto Press.
- THERBORN, GÖRAN (2008/2018). *From Marxism to Post-Marxism?* Lontoo: Verso.
- THERBORN, GÖRAN (2012). Class in the 21st Century. *New Left Review II* /78, November–December, 5–29.
- THERBORN, GÖRAN (2022). The World and the Left. *New Left Review III*/137, September–October, 23–73.
- TOSCANO, ALBERTO (2012). Seeing it Whole: Staging Totality in Social Theory and Art. *The Sociological Review*, 60(1), 64–83. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2012.02117.x>
- TOSCANO, ALBERTO & KINKLE, JEFF (2015). *Cartographies of the Absolute*. Alresford: Zero Books.
- VAINIKKALA, ERKKI (1991). Marxismin paradoksi ja Fredric Jameson. Teoksessa Erkki Sevänen, Liisa Saariluoma & Risto Turunen (toim.), *Taide modernissa maailmassa. Taiteensosiologiset teoriat Georg Lukácsista Fredric Jamesoniin*, 255–293. Helsinki: Gaudeamus.
- WARK, MCKENZIE (2015). Cognitive Mapping. *Public Seminar* 1.5.2005. Noudettu 31.10.2023 osoitteesta <https://publicseminar.org/2015/05/cognitive-mapping/>
- WONG, ALVIN K. (2022). Where Jameson Meets Queer Theory: Queer Cognitive Mapping in 1990s Sinophone Cinema. Teoksessa Keith B. Wagner, Jeremi Szaniawski & Michael Cramer (toim.), *Fredric Jameson and Film Theory. Marxism, Allegory, and Geopolitics in World Cinema*, 131–145. New Brunswick: Rutgers University Press. <https://doi.org/10.36019/9781978808904-007>
- WOOD, ELLEN MEIKSINS (1995/2016). *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism*. Lontoo: Verso.
- WOOD, ELLEN MEIKSINS (1998). *The Retreat from Class: A New 'True' Socialism*. Lontoo: Verso.

Internetin hallinnan valuviat

JUKKA OKSA

Internetin alkuaikoina sen leviämistä tervehdittiin innostuksella, sillä usko sen mahdollisuuksiin lisätä tasa-arvoa ja ilmaisunvapautta oli laajalti jaettava. Suurin huolenaihe tuolloin oli digitaalinen kuilu eli internetin epätasa-arvoinen saavutettavuus sekä globaalisti että eri maiden sisällä. Erilaisilla hankkeilla rakennettiin uusia verkkoja ja tasa-arvoistettiin internetiin pääsyä (ks. esim. Kasvio ym. 2001; Antikainen 2005/2007). Sittemmin internetin ”koodattuihin ja voittoa tuottaviin ympäristöihin” (ks. Saariketo 2020) alkoi kuitenkin ilmestyä yhä huolestuttavampia ilmiöitä, kuten huijauksia, kiristyksiä, väärän informaation levittämistä sekä identiteettien ja tavaramerkkien varkauksia. Internetin toimijat näyttivät olevan niiden suhteen neuvottomia, voimattomia tai haluttomia. Vastuu niiden kohtaamisesta jäi pääosin käyttäjille.

Nykyisin internetiä kritisoidaan monesta suunnasta. Siitä on tullut ongelmien lähde ja esimerkki markkinatalouden epäonnistumisesta. Yksimielisyyttä näyttää olevan siitä, että vauraus ja valta ovat keskittyneet suurille globaaleille palveluyrityksille. Vaatimukset niiden toiminnan sääntelystä ovat voimistuneet. Vallitsee kuitenkin suuri epäsuhta informaatiojättien toimintakentän ja sääntelyn mahdollisten puitteiden välillä. Informaatiojätit toimivat kansainvälisesti ja yli valtioiden rajojen. Sääntelyn puitteet taas ovat valtiollisia. Kun joukko Yhdysvaltojen osavaltioita haastaa Googlen oikeuteen markkina-aseman väärinkäytöstä, niin Googlen näkökulmasta kyseessä ei ole kummoinkaan haaste, sillä Google ei ole sidottu valtioiden rajoihin (Junttila 2023).

Myös marxilaisesta teoriaperinteestä on ammennettu tulkintoja kapitalismin uudesta vaiheesta. Koska palvelujen markkinat ja kilpailun ehdot näyttävät olevan

jättien kontrollissa, tilannetta on usein tulkittu feodalistisen tuotantotavan herättämien mielikuvien avulla. Yanis Varoufakis käyttää videoillaan, haastatteluissaan ja kirjassaan (2023) termiä ”teknofeodalismi”. Hän perustelee termin käyttöä sillä, että tuotannon lisäarvon kasaaminen ei hänen mukaansa enää perustu arvonnäkökulman haltuunottoon työprosessissa vaan asiakkaiden tuottaman informaation hallintaan poliittisen valtakoneiston kautta. Samantapaiseen vaurauden kasaamisen mekanismiin viittaa myös Shoshana Zuboffin käsite ”valvontakapitalismi” (2019; 2022) sekä sen suomalainen versio ”datakapitalismi” (Harakka 2023). Nämä termit viittaavat siihen, että yritykset käyttävät rikastumiseen internetin käyttäjien kokemuksista kertyvää digitaalista dataa ja sen analysointia. Tämän vuoksi asiakkaiden tuottaman datan omistusoikeus muuttuu poliittiseksi kysymykseksi. Käyttäjille vaaditaan oikeutta ratkaista itse, miten heidän tuottamaansa dataa käytetään. Tämä yksittäisten käyttäjien oikeuksiin keskittyvä vaatimus kuitenkin vahvistaa yksilökeskeistä ihmiskuvaa, jossa vapaa yksilö myy ensin työvoimansa ja sitten kulutuksestaan ja toiminnastaan syntyvän informaation. Jokainen, joka on hyväksynyt verkkosivujen tai sovellutusten sopimusehdot ja samalla yrittänyt ymmärtää, mitä niissä sanotaan, tietää, ettei yksilön päätös informaationsa luovuttamisesta tosiasiaa ole vapaa ja tasaveroisin.

Nykytilanteen vertaamista feodalismiin on myös kritisoitu. Jevgeni Morozov (2022) väittää kärkevästi, ettei tällainen vertaus juuri vie eteenpäin marxilaista teoriaa vaan ilmentää pikemminkin kyvyttömyyttä ymmärtää digitaalista taloutta. Hän toteaa että, jos kerran Google tuottaa tuotteita, jotka perustuvat hakutuloksiin ja joiden analyysiin tarvitaan mittavia investointeja, niin ei ole kovin vaikeaa nähdä sitä kapitalistista tuotantoa harjoittavana yrityksenä, joka turvaa omaa markkina-asemaansa. Tämä ei tietenkään sulje pois sitä, että digijätkit turvautuvat monenlaisiin taktisiin keinoihin lujittaakseen valtaansa. Kilpailu on ”rumaa”, ja se voi olla rumaa erityisillä tavoilla, kun on kyse digitaalisista tuotteista. Morozovin mielestä tämän vuoksi ei silti tarvitse upota sellaiseen analyttiseen suohon, jota edustavat esimerkiksi käsitteet kognitiivinen kapitalismi, behavioraalinen ylijäämä tai teknofeodalismi (emt., 120).

Käsitteellistä konkreettisemmalla ja myös poliittisten käytäntöjen kannalta hyödyllisemmällä tasolla liikkuvat sellaiset tutkimukset, joissa tarkastellaan poliittisen ja yhtiöiden vallan voimasuhteiden muutosta sekä kapitalismin uusia alustatalouden muotoja. Näistä esimerkkinä voi mainita Matti Ylösen teoksen *Yhtiövalta alustatalouden aikakaudella* (2021), Ville Lehdonvirran kirjan *Cloud Empires* (2022) sekä Anu Bradfordin uuden kirjan *Digital Empires* (2023). Vaikka Lehdonvirran kirjan nimi flirttailee myös viittauksella feodaalijalan imperiumeihin, kirjassa analysoidaan prosesseja, joiden kautta valtiot ovat jättäneet internetin

valvonnan globaalien monopoliyritysten keskitetylle hallinnolle, joka yrittää kontrolloida sekä oman alansa kilpailua että asiakkaita.

Tässä katsauksessa en käsittele käsitteitä vaan sitä, miten tähän nykyiseen vastuuttomuuden tilaan on päädytty. Käyn läpi internetin alkuvaiheen oikeudellista historiaa. Olipa kysymys sitten uuden ajan globaaleista monopoleista, oligopoleista, alkuperäisen kasaantumisen uudesta tulemisesta, datan ryöstämisestä, infotalouden tuottavuuden noususta tai alustatalouden hallinnasta, on syytä katsoa, miten nykytilanteeseen on tultu, ja kuinka internetin hallinta on epäonnistunut ja päästänyt globaalit informaatiojätit hallitsevaan asemaan.

Hahmottelen tässä internetin alkuhistoriaa, eli sitä, miten sen hallinnointi rakennettiin. Vaikka internetin voittokulkua voi tarkastella yksiviivaisena menestystarinana, sen hallinnan historiasta löytyy myös ristiriitoja ja käännekohtia.

Nykymuotoinen internet on muodostunut monikerroksisen kehityksen yhteistuloksena. Se on tulos seuraavien kerrosten toisiaan ruokkivasta kehityksestä: 1) laitteet (tietokoneet, puhelimet), 2) tietoliikenneyhteydet (puhelin-yhteydet, kaapelit, langattomat yhteydet), 3) ohjelmistot ja protokollat ja 4) palvelut (muun muassa rahaliikenne- ja tiedonsiirtopalvelut, joukkotiedotus, henkilökohtainen viestintä, verkkokokoukset sekä verkkokauppa). Kullakin kerroksella on omat hallinnan ja yhteistyön tapansa, joiden sovittaminen yhteen on tapahtunut osapuolten keskinäisen epäluottamuksen ja ristiriitojen värjäämässä ympäristössä.

Tiivistän internetin hallinnan kehityksen kolmeen isoon vaiheeseen. Ensimmäinen vaihe oli sisältöä koskevan vastuun erottaminen tietoliikenneyhteyksien järjestämisestä. Toinen vaihe koostui useista yrityksistä saada internet kansainvälisen yhteistyön ja kansainvälisten järjestöjen hallintaan. Ne kaikki epäonnistuivat. Nyt eletään kolmatta vaihetta, jossa valtiot (mukaan luettuna EU) ja internetin yritykset käyvät kamppailua pelisäännöistä.

Teknologinen asiantuntemus erotetaan sisältöä koskevasta vastuusta

Yleisesti internetin siemenenä pidetään kalifornialaisten yliopistojen 1970-luvun alussa toiminutta ARPANET-verkkoprojektia, jota rahoitti Yhdysvaltojen puolustusministeriö. Sen puitteissa jatko-opiskelija Jon Postel nimettiin pitämään yllä verkon osoiterekisteriä. 1970-luvun alussa luotiin myös viestintäprotokolla TCP/IP, jonka avulla syntyi uusia viestintäverkkoja yliopistojen, yrityksiä ja hallinnon välille. Verkon teknistä koordinoitua varten muodostettiin hallintoyksikkö, IANA (the Internet Assigned Numbers Authority). Vastaavia, IANA:n kautta koordinoituja osoitteistoista koostuvia verkkoja syntyi muualle Amerikkaan, Eurooppaan ja Aasiaan. Tätä verkkojen verkkoa alettiin kutsua internetiksi.

Laitteiden ja verkkoyhteyksien kehitys oli 1980- ja 1990-luvuilla nopeaa: koteihin ja konttoreihin ostettiin tietokoneita sekä laskentaan että tekstinkäsittelyyn, puhelinlankoja ja modeemeita käytettiin tiedostojen siirtoon ja pysyvät kaapeliyhteydet alkoivat yleistyä. Samalla myös sähköpostin käyttö lisääntyi merkittävästi. Ydinfysiikan tutkimuslaitos CERN:ssä työskennellyt britti-insinööri Tim Berners-Lee kehitti vuonna 1989 edelleen käytössä olevan verkkosivujen viittauskielen eli HTML-koodin. Myös matkapuhelimet yleistyivät 1990-luvun alussa ja niitä varten rakennettiin verkkoja. Pian sekä yritysmaailmassa että julkisessa hallinnossa oivallettiin internetin tarjoamat talouskasvun mahdollisuudet.

Yliopistojen tutkijoiden ja tekniikan asiantuntijoiden ylläpitämän verkon nähtiin kuitenkin estävän kehitystä. Presidentti Clintonin neuvonantajana toiminut Ira Magaziner kertoo videohaastattelussaan, kuinka tilanne oli 1990-luvun lopulla monella tavalla ristiriitainen. Seuraavassa on referaatti ICANN:in historiaprojektin videonauhasta (ICANN History Project 2017). Se kuvaa hyvin Yhdysvaltojen hallinnon käsitystä tilanteesta.

Oli halukkaita investoijia, mutta näkymät olivat epävarmoja. IANA-koordinaatiota hoiti Jon Postel huoneessa, jossa oli vaarallista liikkua paperipinojen vuoksi. Vanha Internet Society oli vain heittänyt koordinoinnin hänen tehtäväkseen.

Oikeudellisesti ympäristö oli epävarma. Maailmalla oli käynnissä 53 oikeudenkäyntiä, joissa haastettiin internetin reitittimien luotettavuutta. Euroopan unionin delegaatio vieraili kertomassa, että he eivät voi hyväksyä, että Yhdysvallat hallitsee tätä yksikköä. Yhdysvaltojen kongressin jäsenet taas sanoivat, että kun me kerran keksimme tämän, niin meidän täytyy pitää se hallinnassa.

Lobbareita oli ajamassa omiensa etuja. Moral League halusi, että pornografian leviäminen estetään. Kansainvälisen kaupan edustajat halusivat verkkoliikenteelle tulleja. Oli kysymyksiä tekijänoikeuksien suojelusta. Kaikki epävarmuudet olivat valtavan taloudellisen kehityksen tulppana.

Vuosina 1997–1998 laadimme ehdotuksen, jossa ratkottiin valtava määrä kysymyksiä. Neuvottelimme tullivapaudesta ja verovapaudesta, tekijänoikeus-sopimuksesta ja paljosta muusta. Halusimme ehdotukselle globaalien tahojen hyväksynnän.

Vaikka ICANN oli vain yksi osa ratkaisua, sekin oli ongelmallinen, sillä vanha Internet Society halusi säilyttää sen kontrollin itsellään. Myös YK:n teliikenteen unioni ITU halusi sen hallintaansa, vaikka juuri se oli aina vastustanut internetin uusia protokollia. Sen tukena oli YK:n arvovalta. Oli myös yritysryhmiä, jotka halusivat kontrolloida asioita. Samaan aikaan oli käynnissä useita oikeusjuttuja.

Tavallaan YK järjestönä näytti luontealta hallinnoimaan internetiä, mutta meidän mielestämme se oli aivan liian hidas nopeasti muuttuvan teknologian kehitystarpeisiin nähden. Sadan ihmisen neuvottelupöytä olisi ollut tuhoisa, mutta tällä tavoin YK toimii. Toisaalta silloin vallalla ollut anarkia ei myöskään ollut hyvä. Se näytti ihan villin lännen ympäristöltä.

Tilanne oli vaikea. Ajattelimme, että nyt pitää tehdä jotain ennennäkemättömiä. Minua kyllä varoitettiin, että se on myös vaarallista, koska siitä ei ole ennakkotapauksia.

Yhdysvaltojen hallinto ehdotti ratkaisuksi internetin sidosryhmien autonomisesti hallinnoimaa yritystä, joka olisi vapaa valtioiden hallitusten sääntelystä. Teknisen asiantuntemuksen itsenäisenä yksikkönä se pystyisi luovasti tuottamaan uusia standardeja ja keksintöjä. Se toimisi nopeammin kuin YK:n järjestöt ja saisi kuitenkin mukaan kaikki sidosryhmät. Se tarvitsisi tunnustuksen hallituksilta, jotta se olisi suojeltu oikeusjutuilta. Näin uskottiin luotavan puitteet internetiin perustuvan talouden kasvulle.

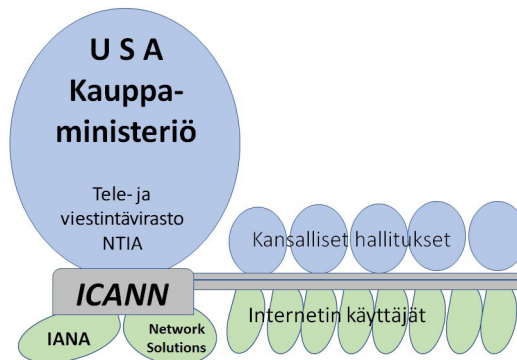
Näitä tavoitteita toteuttamaan perustettiin vuonna 1998 jo mainittu ICANN (the Internet Corporation for Assigned Names and Numbers). Sen hallinto perustui monien sidosryhmien itsehallintoon. Systemin ytimessä olivat tekniset asiantuntijatahot, joiden tukena olivat neuvoa-antavat elimet, joissa poliittiset keskustelut käytäisiin. Neuvoa-antaviin elimiin otettiin edustajia valtioiden hallituksista ja tärkeistä kansainvälisistä järjestöistä sekä eri maanosien internetin käyttäjätoimijoilta.

Tärkeä vastuunjaon periaate oli vetäytyminen verkkoliikenteen sisällön sääntelystä teknologisen neutraliteetin suojiin. ICANN:in yhtiöjärjestyksessä todetaan nimittäin, että se *ei harjoita regulaatiota* eikä sillä ole minkään hallituksen antamaa sääntelyvaltaa. Se vain pitää yllä osoitevaruutta. Vastuu verkossa liikkuvasta sisällöstä kuuluu viestintää harjoittaville yrityksille. Yhtiöjärjestyksessä todetaan kyllä myös, että yritys noudattaa kansainvälistä oikeutta ja kunnioittaa ihmisoikeuksia, mutta *vain oman tehtävänsä puitteissa*.

ICANN:in rakennetta ja päätöksentekoa voi perustellusti kutsua monimutkaiseksi. Yrityksen johtokunnassa ovat edustettuina perustajat ja tukiorganisaatiot, jotka huolehtivat teknisen ylläpidon osa-alueista, sekä neuvoa-antavat komiteat, jotka edustavat muita sidosryhmiä.

Poliittisia kysymyksiä käsittelevässä hallitusten neuvoa-antavassa komiteassa (Governmental Advisory Committee, GAC) on edustajia kaikkialta maailmasta (179 valtiota ja 38 tarkkailijaa). Suomen hallitusta edustavat virkamiehet ulkoministeriöstä ja liikenne- ja viestintäministeriöstä. Komiteaan kuuluu myös tarkkai-

lijoita lukuisista kansainvälisistä järjestöistä. Joukossa ovat telekommunikaatiojärjestöt, ihmisoikeusjärjestöt, taloudellisen yhteistyön järjestöt, CERN ja lähes kaikki YK-järjestöt, joilla on jotain tekemistä internetin kanssa. Intressien ja näkökulmien kannalta GAC on solmukohta. Näin ollen ICANN:in johto pysyy keskustelun ongelmien suhteen ajan tasalla. Toinen neuvoantava komitea (At-Large Advisory Committee, ALAC) taas edustaa internetin alueellisten komiteoiden nimeämiä internetin käyttäjätahoja. ICANN:in toimivan ytimen muodostavat kuitenkin tekniset asiantuntijat, jotka edustavat esimerkiksi osoitteiden juuripalveluja, tietoturvaa ja yhteyksiä muihin kansainvälisiin teknologiaorganisaatioihin. Hyvän kuvan ICANN:in ytimeen kuuluvista tahoista antavat vuoden 2013 Montevideon kannanoton allekirjoittajat. Internetin alueellisten yksiköiden lisäksi mukana olivat seuraavat tahot: the Internet Engineering Task Force, the Internet Architecture Board, the World Wide Web Consortium ja the Internet Society. Seuraava kaavio hahmottaa ICANN:in organisatorista asemaa:

Kaavio 1: Internetin hallinto 1998. ICANN, the Internet Corporation for Assigned Names and Numbers.

ICANN:in perustamisesta perityt ristiriidat

ICANN:in vetäytyminen verkon sisältöä koskevasta vastuusta ei onnistunut ilman kritiikkiä. Esimerkiksi eräs amerikkalainen kansalaisjärjestö vaati pornografian kieltämistä. Liittovaltion kauppakomissio totesi (2011), että ICANN oli epäonnistunut kuluttajien suojaamisessa nettihiijareilta. Toisaalta Yhdysvaltojen hallinnon kontrollin jatkuminen ”internetin turvallisuuden ja vakauden” varmistamiseksi herätti kansainvälistä vastustusta. Siinä nähtiin kolonialismin ja imperialismin valtarakenteiden jatkumista (BBC News 2005a).

Myös internetin sisälle jäi pysyviä jännitteitä. Jatkuvasti hiertävä kysymys on se, ovatko internetin osoitteet yritysten omaisuutta vai julkista palvelua. Pitkään maksuttomia päätteitä olivat .COM, .NET, .ORG, .EDU, ja .GOV tunnuksat. IANA:n yksinoikeutta tunnusten jakamiseen on syytetty monopoliksi ja on vaadittu, että muutkin saavat myydä netin osoitteita. Vuonna 1995 Network Solutions (myöhemmin Verisign) saikin oikeuden kerätä maksuja osoitteiden käytöstä. Maksullisuutta perusteltiin sillä, että tavaramerkkejä tulee suojella internetin tunnuksia itselleen ilmaiseksi varaavilta ”kaappareilta”. Kiistan pitkäkestoisuudesta kertoo se, että vielä vuonna 2019 useat järjestöt vaativat ICANN:ia keskeyttämään nimirekisteri PIR:in (Public Interest Registry) myymisen rahoitusyhtiö Ethos Capitalille. Nimirekisteri PIR on tärkeä niille kansalaisjärjestöille, joiden nettiosoitteet ovat .ORG-päätteisiä. Painostuksen vuoksi ICANN suostui aluksi torjumaan Ethos Capitalin ostosuunnitelman. Ethos Capital sai kuitenkin rekisterin hallintaansa mutkan kautta ostamalla rekistereitä ylläpitäneen toisen yhtiön (Donuts), joka oli jo ostanut .ORG-rekisteriä ylläpitävän yrityksen. Suomalaisen teknologialehti *Tivin* mukaan Ethos Capital oli tarjonnut .ORG-verkkotunnuksesta 1,1 miljardia dollaria ja oli joutunut kritiikin paineessa myöntymään joihinkin lisäehtoihin (Kangasniemi 2020).

PIR-vetoomuksen organisoinut EFF (Electronic Frontier Foundation) liittolaisineen pelkää edelleen, että kaupalliset intressit voivat tukahduttaa internetin käyttäjien ilmaisuvapautta. Erityisen hankala tästä näkökulmasta on palvelu, jonka avulla voidaan estää joidenkin sanojen käyttö domain-nimissä. Tällä halutaan suojata rekisteröityjä tavaramerkkejä.

PIR-vetoomuksen allekirjoittajien lista kuvaa hyvin sitä, keitä tahoja kuuluu tähän kansalaisjärjestöjen rintamaan. Sen allekirjoittivat mm. Communications Workers of America, Derechos Digitales, the European Climate Foundation, Farm Aid, Greenpeace, Girl Scouts of the USA, Human Rights Watch ja National Council of Nonprofits (EFF 2019).

Kansainvälisen sääntelyn yrityksiä

Oman ulottuvuutensa kansainväliseen kritiikkiin muodosti tyytymättömyys siihen, että ICANN oli syntynyt ja toimi edelleen Yhdysvaltojen hallinnon alla. Vaikka Yhdysvallat oli ilmoittanut haluavansa itsehallinnollisen internetin, tämä ei tyydyttänyt monia maita. Kun luvattu Yhdysvaltojen hallinnon vetäytyminen ICANN:in ohjauksesta viivästy, tyytymättömyys sen vaikutusvallan jatkumiseen kasvoi. Tyytymättömyyttä yritettiin purkaa sarjassa kansainvälisiä kokouksia ja aloitteita. Vuonna 2003 Genevessä järjestettiin maailmanlaajuinen tietoyhteiskun-

taa käsittelevä huippukokous (The World Summit on the Information Society, WSIS). Uutisten mukaan etenkin kehitysmaiden edustajat eivät olleet tyytyväisiä ICANN:in keskeiseen rooliin ja siihen, että se oli Yhdysvaltojen kontrollissa (BBC News 2005a).

Geneven huippukokous ehdotti YK:n pääsihteerille internetin tulevaisuutta pohtivan työryhmän (Working Group on Internet Governance, WGIG) perustamista. Ryhmä perustettiin, mutta sekään ei saanut aikaan yksimielistä ehdotusta seuraavalle huippukokoukselle, joka pidettiin Tunisissa 2005. Internetin alkuvaiheista lähtien ICANN:iin suunnatun arvostelun kärki oli ollut sen kyvyttömyys tarttua roskaposteihin ja verkkorikollisuuteen. Niiden hallinta nähtiin internetin tulevaisuuden kannalta keskeisenä. YK:n pääsihteerin työryhmä pyrki aikaansaamaan foorumin, jossa näihin ongelmiin voitaisiin tarttua hallitusten ja muiden sidosryhmien yhteistyöllä. Nythän ICANN ei pystynyt tarttumaan niihin kapeasti määritellyn tehtävänsä puitteissa. Ehdotuksiin kuuluivat ICANN:in valvonnan siirtäminen YK:n sisäiselle toimielimelle tai YK:n ulkopuoliselle kansainväliselle neuvostolle. Yksi vaihtoehto oli ICANN:in asettaman hallitusten neuvonantavan komitean (GAC) virallistaminen.

Myöskään Tunisin vuoden 2005 huippukokous ei saanut aikaan yksimielisyyttä internetin hallinnasta. Kuitenkin sen julistukset (Tunis Commitment; Tunis Agenda for the Information Society) jäivät elämään internetin kehityksen arvioinnin mittatikkuna. Tunisin huippukokous herätti myös paljon huomiota. Uutisten mukaan kokoukseen osallistui 17 000 osanottajaa 170 maasta. Kokous jäi historiaan myös siksi, että sen aikana lukuisat kansalaisjärjestöt protestoivat vaatien mielipiteen ja ilmaisun vapauden turvaamista internetissä. Protestit kohdistuivat erityisesti sellaisiin kansallisiin hallituksiin, jotka kontrolloivat internetin sisältöjä kansallisen turvallisuuden nimissä (BBC News 2005b).

Vaikka Tunisin huippukokous ei saanut aikaan yksimielisiä ratkaisuja, se ehdotti, että YK perustaisi internetin kehitystä käsittelevän foorumin (Internet Governance Forum, IGF). IGF perustettiin aluksi viideksi vuodeksi (alkaen vuodesta 2006), mutta sen toimikautta on jatkettu useaan kertaan. Se on kokoontunut vuosittain ja järjestyksessä 16. kokoontuminen järjestettiin 2021 Puolassa. Sen internetin tilaa käsittelevät raportit käsitellään vuosittain YK:n talous- ja sosiaali-neuvostossa (Economic and Social Council, ECOSOC) ja Yhdistyneiden kansakuntien yleisistunnossa.

Tunisin kokouksen tuloksiin pettyneet tahot tekivät vielä uusia aloitteita. Vuonna 2011 Intian, Brasilian ja Etelä-Afrikan (IBSA-ryhmä) huipputapaaminen ehdotti, että internetin hallinta siirretään pois Yhdysvalloilta YK:n komitealle. Vastavetona tähän internetin ytimessä olevat organisaatiot laativat aikaisemmin

mainitun Montevideo-kannanoton (2013), jossa varoitettiin internetin kansalliseksi verkoiksi murenemisen vaarallisuudesta ja kutsuttiin kaikkia globaaliin yhteistyöhön ICANN:in puitteissa. Vetoimuksen taustalla oli juuri paljastunut Yhdysvaltojen kansallisen turvallisuusviraston NSA:n tiedusteluskandaali. Montevideo-kannanotossa oleva internetin hallintaa koskeva muotoilu herätti huomiota. Sen mukaan tavoitteena oli ”toimintaympäristö, johon kaikki sidosryhmät osallistuvat tasaveroisina, mukaan luettuna myös maiden hallitukset”. Georgian yliopiston internetprojektin johtaja kirjoitti, että nyt internetin asiantuntijat ovat hylänneet Yhdysvaltojen hallituksen ja siirtyneet tasaveroisen kansainvälisen yhteistyön kannattajiksi (Mueller 2013).

Tätä kannanottoa seurasi pian konkreettisempi ehdotus, niin sanottu NET-Mundial Initiative, NMI. Internetin ytimen toimijoiden lisäksi se sai arvovaltaista kansainvälistä tukea muun muassa Maailman talousfoorumilta, Yhdysvalloilta ja Brasilialta. Tämän ehdotuksen mukaan internetin hallinto siirrettäisiin konsensuspäätöksiä tekeväälle kansainväliselle neuvostolle.

Tämäkin yritys kansainvälisen hallinnon pystyttämiseksi romuttui, kun paljastui, että hankkeen laatijat olivat varanneet itselleen pysyvät paikat 25-jäsenisessä neuvostossa, mikä olisi merkinnyt heille veto-oikeutta päätöksenteossa. Pian kaksi keskeistä organisaatiota, Internet Society ja Internet Architecture Board, peruivatkin tukensa, minkä jälkeen myös Maailman talousfoorumi ja ICANN vetäytyivät 2016.

Internetin kansainvälinen hallinnan hajanaisuus

Internetin kansainvälinen hallinta on erinäisten ristiriitojen vuoksi hajonnut kolmeksi toisistaan irralliseksi osaksi. Yhtenä osana ovat ICANN:in omat neuvokomiteat, joihin on koottu hallitusten ja erilaisten sidosryhmien edustajia. Niiden kokoonpano on kyllä monipuolinen ja keskustelut voivat olla asiantuntevia, mutta niiden toimivalta on rajattu ICANN:in teknisen tehtävän puitteisiin.

Toisen osan internetin kansainvälistä hallintaa muodostaa poliittinen keskustelu YK:n Internet Governance Forumissa. Näissä keskusteluissa arvioidaan internetin kehitystä yleisestä ja globaalista näkökulmasta. YK:n puitteissa on lisäksi laadittu kansainvälisiä yleissopimuksia internetin käytön erityistilanteita varten. Mainittakoon esimerkiksi yleissopimus elektronisesta viestinnästä kansainvälisten sopimusten yhteydessä sekä Tampereen sopimus teleliikenteen resursseista katastrofeissa ja avustusoperaatioissa. (UN Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts, New York 2005; Tampere Convention on the Provision of Telecommunication Resources for Disaster Mitigation and Relief Operations, 1998).

Kolmas, vielä hajanaisempi osa internetin kansainvälisiä hallintayrityksiä tapahtuu sellaisten kansainvälisten järjestöjen puitteissa, joiden toiminnan varsinaisen keskiö on muualla. Kysymykseen tulevat ITU:n, UPU:n, WTO:n, INTA:n, UNESCO:n ja Interpolin toiminta tai myös kansainvälistä kauppaa, työntekoa, kulttuurituotteita ja opetusmateriaaleja, säädyttömiä julkaisuja, verotusta ja tekijänoikeuksia koskevat sopimukset. Tällöin jokaista sopimusta sovelletaan kuitenkin sen omien sääntöjen mukaan.

Keskustelu internetin kansainvälisen hallinnan yleisistä periaatteista ei ole päätynyt. Oikeustieteilijä Darrel C. Menthe on ehdottanut, että internetin hallintaan saataisiin järkeä, jos sitä alettaisiin tarkastella ikään kuin se olisi Etelämantereen, ulkoavaruuden ja syvämeren tapainen kansainvälinen alue. Silloin siihen voitaisiin soveltaa aikaisempia erityisiä kansainvälisiä alueita koskevaa oikeutta, jossa oikeuksia ja velvollisuuksia lähdetään määrittelemään toimijoiden omien kansallisten oikeuksien perustalta. Toimijan kotimaa olisi oikeuksien ja velvollisuuksien lähtökohta (Menthe 1998).

Palvelujätit valtaavat verkon markkinat

Ennustukset siitä, että internetin leviäminen kaikkialle maailmaan tulee muuttamaan taloutta, ovat toteutuneet. Internetin poliittisesta taloudesta on kirjoitettu paljon kirjoja, joissa internetin erityispiirteet liitetään maailmantalouden nykyiseen kriisiin. Yksi tärkeä piirre on palvelujen nopea keskittyminen. Internetin valtava mittakaava ja vapaa kilpailu johtavat siihen, että voittaja vie kaiken (”The winner takes it all”). Uusille markkinoille ensiksi ehtineen startup-yrityksen tulevaisuuden haave onkin usein, että Google tai Microsoft ostaisi sen. F-Securen (nykyisin WithSecure) tietoturva-asiantuntija Mikko Hyppösen (2021, 23–24) mukaan me suomalaiset olemme pienen kulttuurin edustajina joutuneet tottumaan siihen, ettei teknologia-alustojen ja sovellutuksien haltijoita juuri kiinnosta meidän toiveemme, kulttuurimme tai sääntömme.

Pörssisijoittajien piirissä informaatioteknologian keskeisimmille suuryrityksille annettiin muutamia vuosia sitten nimitys FANMAG. Se muodostuu yritysten pörssinimien alkukirjaimista: Facebook, Apple, Netflix, Microsoft, Amazon ja Google. Nämä yritykset eivät kilpailleet keskenään vaan olivat jakaneet internetin mahdollistamat palvelukokonaisuudet. Mikko Hyppönen luonnehtii niiden valtaamia palvelumarkkinoita seuraavasti: Facebook ja Google keräävät käyttäjistä tietoja myydäkseen ne. Apple, Netflix, Microsoft ja Amazon eivät myy käyttäjien profileja, vaan ne tekevät rahaa muilla keinoilla. Apple myy ylihintaisia kännyköitä, Netflix elokuvia ja Microsoft Office-tuotteita, pilvipalvelua ja Xbox-pelejä.

Amazon puolestaan on pilvikaupan alusta, jolla on myös oma verkkosekatavara-kauppa (Hyppönen 2021, 102).

Internetin palvelumarkkinoilla on tapahtumassa kansainvälisten voimasuhteiden muutos. Kymmenen menestyneimmän mobiilisovelluksen joukossa puolet on Aasiasta. Viidentoista eniten vierailun sivuston listalla on kuusi yhdysvaltalaisista ja yhdeksän kiinalaista sivustoa (Hyppönen 2021, 23–24). Kiinalaisten palvelujen uhkaa käytetään perusteluna sille, että amerikkalaisten ja eurooppalaisten valtioiden tulisi tukea omia informaatiojättejään.

Kymmenen eniten vierailuja kerännyttä verkko-osoitetta	
1.	Google.com (USA)
2.	Youtube.com (USA)
3.	Tmall.com (Kiina)
4.	Baidu.com (Kiina)
5.	Qq.com (Kiina)
6.	Sohu.com (Kiina)
7.	Facebook.com (USA)
8.	Taobao.com (Kiina)
9.	360.cn (Kiina)
10.	Jd.com (Kiina)

Lähde: Hyppönen 2021, 23–24; Amazonin Alexa Internet -palvelu

Valtiollisen sääntelyn paluu

Internetin hallinnasta käytävässä keskustelussa on vallinnut pitkäaikainen epäluottamus verkon teknologisen neutraaliuden puolustajien ja poliittisen vastuun vaatijoiden välillä. Asiantuntijat, jotka pyörittävät ICANN:in kautta internetin teknistä perustaa, ovat halunneet pitää teknologian neutraalina, eivätkä ole halunneet päästää hallituksia sääntelemään sisältöä. Heitä ovat tukeneet suuret palveluyritykset, joiden mielestä sisällön sääntely johtaisi yritysten kilpailun ja viestinnän vapauden rajoituksiin.

Kansalaisjärjestöt ja osa hallituksista ovat puolestaan vaatineet mahdollisuuksia puuttua internetin kautta tapahtuvaan paheksuttavaan toimintaan, kuten valeuutisiin, valheelliseen mainontaan, nettihuijauksiin, piilotettuun rahaliikenteeseen, identiteettivarkauksiin, rikollisten ja terroristien tukitoimintoihin ja informaatioisotaan. Heidän mielestään verkon liikenteestä teknisesti vastaavien tahojen pitäisi puuttua tällaiseen toimintaan, koska heillä on siihen keinot.

Viime aikoina on syntynyt uudenlaisia neuvotteluyrityksiä teknologianeutraliteetin linjan yli. Kansalliset hallitukset vetoavat suvereniteettiinsa ja haluavat

kontrolloida internetin liikennettä ja verkkosivustoja sekä tukevat omien sisällöntuottajiensa kasvua. Ei tarvitse edes mainita, että itsevaltaiset hallitukset tekevät tätä itsevaltaisesti. Muualla turvaudutaan poliittisen julkisuuden voimaan ja oikeusmenettelyihin.

Euroopan unionin harjoittamaa sääntelyä voidaan ainakin joiltakin osin pitää kansallisen sääntelyn ulokkeena suhteessa globaaleihin yrityksiin, koska EU:n asetukset ovat kaikissa sen jäsenmaissa yhteisesti voimaan astuvaa kansallista oikeutta. EU sääti vuonna 2016 yleisen tietosuojasetuksen (General Data Protection Regulation, GDPR), jossa asetettiin yrityksille ja organisaatioille vaatimuksia, jotka koskevat henkilötietojen keräämistä, säilytystä ja hallinnointia. Niitä sovelletaan sekä eurooppalaisiin että EU:n ulkopuolisiin organisaatioihin, jos ne käsittelevät EU:n alueella asuvien ihmisten henkilötietoja. Tämä asetus astui voimaan kaikissa Euroopan unionin jäsenmaissa.

Euroopan unionissa tuli vuonna 2022 voimaan säädös, jossa digitaalisten palvelujen ja alustojen tarjoajat veloitetaan poistamaan välittömästi terroristinen tai siihen yllyttävä materiaali (Digital Services Act, DSA). Tällainen materiaali on jo ennestään lainvastaista ja sisältöjen tuottajien ehtojen vastaista, mutta siihen puuttumista on pidetty tarpeellisenä korostaa EU:n taholta. Uusin EU:n säädös on Digital Markets Act (DMA), jolla halutaan säädellä henkilökohtaisten tietojen käyttöä.

Ylen ykkösaamussa (marraskuussa 2021) haastateltu Euroopan unionin terrorismin torjunnan koordinaattori Ilkka Salmi perusteli terrorismiin yllyttävän materiaalin kieltoa sillä, että internetin sisältö on merkittävä vaikutin radikalisoitumisessa. Internetin sosiaalisen median palvelujen kannattavuus ja ansaintalogiikka perustuu käyttäjien ja käyttöaikojen määriin. Kun huomataan, että käyttäjä on kiinnostunut tietyn laatuista sisällöstä, tätä tarjotaan hänelle lisää, sekä kaupallisena että muuna sisältönä (Yle 2021). Näin tullaan ruokkineeksi tietyn idean ja tunnereaktion ympärille rakentuneita virtuaalisia yhteisöjä. Operaattorit perustelevat toimintaansa luonnollisesti kaupallisilla perusteilla. Sitä voidaan perustella myös demokraattisen keskustelun ja vapaan kansalaistoiminnan argumenteilla. Tämä sama mekanismi toimii kuitenkin myös terrorististen ideoiden kohdalla, jotka voivat johtaa kansallista ja ihmisten henkilökohtaista turvallisuutta rikkovaan toimintaan.

Valtiollisen sääntelyn tarve pulpahtelee esiin sellaisissa tapauksissa, joissa nettiyrittäjä laiminlyö lainsäädännössä kielletyn sisällön valvonnan. Esimerkiksi Facebook on ollut syytettynä Intiassa vihapuheen valvonnan laiminlyömisestä. *Foreign Affairs* -lehti kertoo yrityksestä vuotaneista muistioista, joista kävi ilmi, että työntekijät olivat kyllä tietoisia ja jopa huolissaan siitä, että Intian 172 miljoonasta

muslimista levitettiin vääriä tietoja ja heihin kohdistettiin väkivaltaan yllyttävää vihapuhetta. Kuitenkin alustan algoritmit ohjasivat tällaista aineistoa lisää siitä kiinnostuneille käyttäjille, koska sisällön valvonnan mekanismit pettivät. Facebook ei myöskään puuttunut asiaan, vaan vetosi resurssien vähäisyyteen (Sitapati 2021).

Internetin väärinkäyttäjiä voivat olla myös kansallisten hallitusten elimet. Apple nosti Yhdysvalloissa kanteen israelilaista NSO Group -organisaatiota vastaan. Haasteen mukaan NSO Group on sujuttanut Pegasus-vakoiluohjelmansa Applen puhelimiin, joita käyttävät yhteiskunnalliset aktivistit, journalistit ja myös hallituksen virkamiehet. Ohjelma pystyi ottamaan käyttöönsä puhelimen mikrofonin, kameran sekä datan. Apple vaatii tuomioistuimessa NSO Groupille toimintakieltoa Applen tuotteissa sekä hyvitystä lakien rikkomisesta (CNET 2021).

Nykyisin yritykset haluavat itse olla mukana muovaamassa uutta sääntelyä. Kun EU:n uutta sääntelyä valmistellaan, pöydissä istuu verkkojättien palkkaamia lobbareita. Monopoliaseman palvelujen markkinoilla saavuttaneet yritykset ymmärtävät keskitetyn sääntelyn logiikkaa. Tästä kertoo sekin, että tämän kirjoittaja sai joulukuussa 2021 sähköpostia Facebookilta, joka esitteli uutta nimeään ”Meta”. Samalla se ilmoitti kannattavansa internetin ongelmien uudenlaista sääntelyä: ”Paljon on muuttunut kuluneen 25 vuoden aikana mutta internetin sääntely ei ole muuttunut vuoden 1996 jälkeen. Me haluamme uudenlaista internet-sääntelyä, joka ohjaa vastaamaan tämän päivän vaikeimpiin haasteisiin.”

Lopuksi

Internetin sääntelyn ristiriitojen ymmärtämiseksi on hyödyllistä tarkastella internetiä koskevan vastuunjaon alkuhistoriaa. Kansainvälinen verkkorikollisuus, identiteettihuijaukset ja monien ryhmien mielestä moraaliton sisältö olivat ongelmia jo internetin syntyvaiheessa. Internet syntyi Yhdysvaltojen kauppaministeriön alaisuudessa. Vastaavia verkkoja syntyi nopeasti muualle Amerikkaan, Eurooppaan ja Aasiaan. Kuitenkin jo vuonna 2011 liittovaltion kauppakomissio joutui toteamaan, että verkkoa hallinnoiva ICANN oli epäonnistunut kuluttajien suojaamisessa netti-huijareilta. Myöskään vapaan kilpailun rikkomuksiin ei ole pystytty kunnolla puuttumaan.

Yhdysvaltain hallitus ja internetin sisältöä tuottavat yritykset eivät ole kuitenkaan olleet valmiita luomaan sellaisia internetin vastuunjaon kansainvälisiä malleja, joissa internetin väärinkäyttöön voitaisiin puuttua. Nykyisin internetin kontrolleista käyvät taistelua kansainvälisessä monopoliasemassa olevat jättiyritykset, kansalliset hallitukset, sekä Euroopan unioni. Ne määrittelevät yrittäjien vapauksia,

henkilöä koskevan datan käyttöä ja sananvapauden rajoja. Internetin tutkijat kirjoittavat kolmesta toisistaan poikkeavasta sääntelytyylistä, yhdysvaltalaisesta, kiinalaisesta ja eurooppalaisesta mallista (ks. Bradford 2023). Yhdysvaltalainen malli perustuu kilpailuun markkinoilla, kiinalainen keskushallintoon ja eurooppalainen oikeuksiin.

DOI – <https://doi.org/10.55294/tk.127153>

Tutkimus & kritiikki on lisensoitu Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-EiMuutoksia 4.0 Kansainvälinen -lisenssillä.

LÄHTEET

- ANTIKAINEN, A. (toim.) (2005/2007). *Transforming a Learning Society. The case of Finland*. Bern: Peter Lang.
- BBC NEWS (2005a). UN at odds over internet's future. Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/4692743.stm>.
- BBC NEWS (2005b). Controversy blights UN net summit. Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/4450474.stm>.
- BRADFORD, A. (2023). *Digital Empires. The Global Battle to Regulate Technology*. New York: Oxford University Press.
- CNET (2022). Pegasus spyware on State Department phones. Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <https://www.cnet.com/tech/mobile/pegasus-spyware-on-state-department-phones-what-you-need-to-know/>.
- EFF ELECTRONIC FRONTIER FOUNDATION (2019). Letter to ICANN regarding .ORG Sale. Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <https://www.eff.org/document/letter-icann-regarding-org-sale>.
- EFF ELECTRONIC FRONTIER FOUNDATION (2021). Ethos Capital grabbing power over domain names again, risking censorship-for-profit. Will ICANN intervene? Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <https://www.eff.org/deeplinks/2021/04/ethos-capital-grabbing-power-over-domain-names-again-risking-censorship-profit>.
- HARAKKA, T. (2023). *Datakapitalismi kriisien maailmassa*. Helsinki: Siltala.
- HYPPÖNEN, M. (2021). *Internet*. Helsinki: WSOY.
- ICANN HISTORY PROJECT (2017). Interview with Ira Magaziner, Policy Advisor to President Clinton (1993–1998). Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <https://www.icann.org/en/history/icann-usg>.
- JUNTILA, H. (2023). Pääkirjoitus: Tässä asiassa Eurooppa on Yhdysvaltoja edellä, mutta nyt sielläkin lähti iso pyörä liikkeelle ja Joe Biden vaatii yhtenäistä rintamaa teknojärjettä vastaan. *Tekniikka & Talous* 30.1.2023. Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <https://www.tekniikkatalous.fi/uutiset/paakirjoitus-tassa-asiassa-eurooppa-on-yhdysvaltoja-edella-mutta-nyt-siellakin-lah-ti-iso-pyora-liikkeelle-ja-joe-biden-vaatii-yhtenaista-rintamaa-teknojatteja-vastaan/c47c0479-90b1-4a7e-8972-0c4704374cd8>.

- KANGASNIEMI, T. (2020). Org-verkkotunnuksesta 1,1 miljardia tarjonnut sijoitusyhtiö myöntyi lisäehtoihin kritiikin vuoksi. *TTVI* 24.2.2020. Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <https://www.tivi.fi/uutiset/org-verkkotunnuksesta-1-1-miljardia-tarjonnut-sijoitusyhtio-myontyi-lisaehtoihin-kritiikin-vuoksi/1468a37f-16cd-4d2a-8192-d20e847b4f95>.
- KASVIO, A., LAITALAINEN, V., SALONEN, H. & MERO, P. (toim.) (2001). *People, Cities and the New Information Economy. Materials from an International Conference in Helsinki 14.–15. December 2000*. Helsinki: Palmenia-kustannus.
- LEHDONVIRTA, V. (2022). *Cloud Empires. How Digital Platforms are Overtaking the State and How we can Regain Control*. Cambridge, MA ja Lontoo: MIT Press.
- MENTHE, D. C. (1998). Jurisdiction in Cyberspace: A Theory of International Spaces. *Michigan Telecommunications and Technology Law Review*, 4(1), 69–103.
- MOROZOV, E. (2022). Critique of Techno-Feudal Reason. *New Left Review* II 133/134, Jan–April 2022, 89–126.
- MUELLER, M. (2013). The core Internet institutions abandon the US Government. Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <https://www.internetgovernance.org/2013/10/11/the-core-internet-institutions-abandon-the-us-government/>.
- SAARIKETO, M. (2020). *Kuvitelmia toimijuudesta koodin maisemissa*. Tampereen yliopiston väitöskirjat 241. Tampere: Tampereen yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-1531-3>
- SITAPATI, V. (2021). Facebook and India's Paradox of Inclusion. *Foreign Affairs*, November 24, 2021. Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <https://www.foreignaffairs.com/articles/india/2021-11-24/facebook-and-indias-paradox-inclusion>.
- VAROUFAKIS, Y. (2023). Techno-Feudalism: The Demise of Capitalism and the Rise of a New Power. Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <https://www.yanisvaroufakis.eu/category/technofeudalism/>.
- YLE (2021). Ylen ykkösaamu 20.11.2021 (kohdassa 20:28). Noudettu 5.4.2024 osoitteesta <https://areena.yle.fi/1-50654902>.
- YLÖNEN, M. (2021). *Yhtiövalta alustatalouden aikakaudella. Evolutionaarinen taloustiede ja yhtiöt yhteiskunnallisina toimijoina*. Tampere: Vastapaino.
- ZUBOFF, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.
- ZUBOFF, S. (2022). Surveillance Capitalism or Democracy? The Death Match of Institutional Orders and the Politics of Knowledge in Our Information Civilization. *Organization Theory*, 3(3), 1–79. <https://doi.org/10.1177/26317877221129290>

Tekoäly finanssi-infrastruktuurina

Edemilson Paranán haastattelu

Edemilson Paraná toimii tutkijaopettajana Lappeenrannan teknillisen yliopiston syksyllä 2023 toimintansa aloittaneessa yhteiskuntatieteellisessä tiedekunnassa. Hän on julkaissut teokset *Digitalized Finance: Financial Capitalism and Informational Revolution* (2018) sekä *Bitcoin: a utopia tecnocrática do dinheiro político* (2020, englanninkielinen käännös tulossa).

Rafael Grohmannin tekemässä haastattelussa Paraná esittelee tutkimusaiheensa ydinkysymykset, aiheen kytkökset kriittiseen tekoälytutkimukseen ja infrastruktuurin käsitteen, sekä tarkastelee teknologiaa koskevia keskusteluja marxilaisesta näkökulmasta.

Paraná esittää, että tekoälystä on tullut yhä tärkeämpi osa rahoitusmarkkinoiden toimintaa. Sen käyttö tarkoittaa rahoituslaitosten ja sijoittajien näkökulmasta mikrotason tehokkuutta, kun muun muassa vakuutuspäätökset voidaan tehdä entistä nopeammin. Makrotasolla seurauksena on kuitenkin epävakauden lisääntyminen. Yhtenä syynä tähän on tekoälyn luonne ”mustana laatikkona”, jonka toimintaperiaatteiden ymmärtäminen on vaikeaa. Paraná uskoo tekoälyn voivan muuttaa kapitalismia suurestikin. Hän suhtautuu kuitenkin varauksella näkemyksiin siirtymästä niin sanottuun teknofeodalismiin ja korostaa kapitalismin kykyä uusintaa itsensä.

Haastattelu on julkaistu alun perin englanniksi ja portugaliksi maaliskuussa 2023 *DigiLabour*-verkkojulkaisussa.¹

¹ <https://digilabour.com.br/ai-as-financial-infrastructure-interview-with-edemilson-parana/> ja <https://digilabour.com.br/pt/ia-como-infraestrutura-financeira-entrevista-com-edemilson-parana/>

DIGILABOUR: Mitä tarkoittaa tekoälyn käsittäminen finanssi-infrastruktuurina?

EDEMILSON PARANÁ: On keskeistä ymmärtää, ettei tekoälyn tunkeutuminen rahoitusmarkkinoille – ilmiö, joka on kiihtynyt viime vuosina – tapahdu yhdessä yössä. Siihen liittyy koko joukko eri tasoilla tapahtuvia muutoksia, jotka mahdollistavat tekoälyn jalkauttamisen nykyaikaisille markkinoille. Kuinka tekoälyä sitten käytetään? Tekoälyä käytetään johtamiseen, riskien arviointiin, luottokelpoisuuden arviointiin, markkinoiden hallintaan ja reaaliaikaiseen kaupankäyntiin mitä erilaisimmilla rahoitusinstrumenteilla. Sen käyttö lisääntyy rahoituslalla hyvin nopeasti. Kaikkein eniten tekoälyä käytetään kolmella osa-alueella, joita ovat: 1) luottoluokitus ja luotonhakijoiden asettaminen paremmuusjärjestykseen pankkipalveluissa, 2) rahoitusyhtiöiden tilinpito ja riskienhallinta, ja 3) sijoitusportfolioiden hallinta ja kaupankäynti pääomamarkkinoilla. Joukko suuria rahastoja käyttää algoritmista kaupankäyntiä ja tekoälyä, ja myy asiakkailleen ja sijoittajilleen pääsyä näihin tuotteisiin. Suuret varainhoitoyhtiöt, kuten BlackRock ja Bridgewater, hyödyntävät tekoälyä yhä enemmän.

Ensiksi on ymmärrettävä se mittakaava, jolla kaikki tämä tapahtuu. Rahoitusmarkkinoilla on viime vuosikymmeninä tapahtunut suuri murros, joka käytännössä sulauttaa markkinat yhteen teknologisen infrastruktuurin kanssa, siis muut interaktiot mahdollistavan sosioteknisen järjestelmän kanssa. Olen jo jonkin aikaa käsitellyt tutkimuksissani ajatusta siitä, että elämme ”digitalisoituneiden rahoitusmarkkinoiden” aikaa. Rahoitusta ei enää voi ajatella irrallaan informaatio-teknoisesta dynamiikasta. Digitalisoituneet rahoitusmarkkinat ovat sähköisiä markkinoita, joissa informaatio- ja kommunikaatioteknologian välityksellä käydyt kauppaneuvottelut ovat läsnä kaikkialla. Kun tietokoneiden prosessointikapasiteetti kasvaa, kaupankäyntimallit muuttuvat yhä hienostuneemmiksi. Kun eri kerrokset kasautuvat ja limittyvät toistensa päälle, syntyy pintatasolle ”äly”, siis tekoälyn ”älykäs” taso. Tätä varten on kuitenkin ensin luotava valtava määrä päällekkäisiä infrastruktuureja, jotta tekoäly voi saavuttaa sen hallitsevan aseman, joka sillä monilla aloilla jo on. Mittakaavan ymmärtäminen on erittäin tärkeää, jos haluamme ymmärtää, mitä tekoäly tarkoittaa rahoitusmarkkinoilla tänä päivänä.

Toisaalta tekoälyä sovelletaan mikrotasolla tietyissä finanssipalveluissa. Toisaalta – ja tätä ei ymmärretä yhtä hyvin – sitä otetaan systemaattisesti käyttöön myös rahoitusjärjestelmän makrotasolla. Tekoälyn käyttöönotto mahdollistaa mikrotasolla joillekin toimijoille voittoja, tuottoja ja tehokkuutta sanan tiukimmassa taloudellisessa mielessä, erityisesti toimijoille, jotka ovat parhaassa asemassa rahoitusmarkkinoiden taloudellis-teknologisessa infrastruktuurissa. Samaan aikaan ris-

kit, epävarmuus ja mahdollisesti myös tehottomuus voivat lisääntyä makrotasolla. Tätä ristiriitaa täytyy nähdäkseni tutkia tarkemmin, sillä siihen ei ole kiinnitetty riittävästi huomiota. Se, että suurempi tehokkuus mikrotasolla yhdistyy riskien ja monimutkaisuuden kasvuun, johtaa usein makrotasolla tehottomuuteen, kun valta ja tiedon hallinta keskittyvät markkinoilla entisestään. Tätä tutkin käsittelemällä tekoälyä *finanssi-infrastruktuurina*.

Nykyään tekoälyä ei voi välttää. Jos haluaa päästä markkinoille, oli sitten pien- tai suursijoittaja, on yhä tärkeämpää päästä käsiksi tekoälyn tarjoamiin resursseihin. Mutta mainitsemani mittakaavaero on perustavanlaatuisen tärkeä sekä markkinoimijoiden näkökulmasta että itse sosioteknisen järjestelmän toiminnan ymmärtämisen kannalta. Tähän liittyy niin kutsuttu koostumuksen virhepäätelmä [*fallacy of composition*], jota Keynes tutki paljon taloustieteessä. Usein tutkijat, jotka analysoivat teknologiaa markkinoilla, eivät huomaa kaikkein perustavimpia siihen liittyviä seikkoja, sillä heidän analyysinsä on pelkästään kuvailevaa ja keskittyy yksinomaan mikrotasoon. Mitä koostumuksen virhepäätelmä sitten tarkoittaa? Kyse on siitä, ettei kokonaisuus ole pelkästään määrällinen osiensa summa. Kokonaisuudella on emergenttejä ominaisuuksia, jotka eroavat laadullisesti osien summasta. Eräs esimerkki tästä on funktionalistinen oletus, johon sosiologia Durkheimin mukaan perustuu. Durkheimin mukaan sosiaalinen eroaa pelkästä yksilöiden vuorovaikutuksien summasta, sillä sosiaalisella on omat erityiset ominaisuutensa. Työssäni haluan korostaa, että sama pätee myös tekoälyn käyttöönottoon finanssi-markkinoilla, mikä tuottaa huolestuttavia vaikutuksia. Näitä vaikutuksia tarkasteltaessa on otettava huomioon mainitsemani ristiriita mikro- ja makrotason välillä.

DIGILABOUR: Mikä on keskeinen argumenttisi?

EDEMILSON PARANÁ: Argumenttini keskiössä on ajatus siitä, että suurempi tehokkuus mikrotasolla ei välttämättä johda suurempaan ”tehokkuuteen” makrotasolla; itse asiassa usein käy juuri päinvastoin. Kova kilpailu markkinoilla pakottaa ottamaan käyttöön tiettyjä informaatio- ja viestintäteknologioita. Markkinoiden sosiotekninen perusta ja infrastruktuuri – kuten myös rahoitusmarkkinat – ovat herkkiä informaatiolle. Rahoitusmarkkinat ovat yksi talouden informaatio-intensiivisimmistä sektoreista. Tieto on rahoitusmarkkinoilla strategisesti tärkeää. Siksi rahoitusmarkkinoilla otetaan uusia teknologioita käyttöön nopeammin kuin muilla aloilla. Olen kehitellyt tätä ajatusta jo jonkin aikaa.

Nykyään puhutaan algoritmeista, Piilaaksosta, mediayhtiöistä ja sosiaalisesta vuorovaikutuksesta, mutta rahoitusmarkkinoilla on käytetty algoritmeja jo

1980-luvulta lähtien. Nykyään tieto- ja viestintäalalla sekä opetuslalla puhutaan neurotietoverkoista, koneoppimisesta ja syväoppimisesta mutta näitä on sovellettu rahoitusmarkkinoilla jo kauan ennen kuin mainituista termeistä tuli osa joka-päiväistä kielenkäyttöä. Tosiasiassa ICT-teknologiat ovat jo jonkin aikaa toimineet markkinoiden infrastruktuurina perustana. Käsittelin tätä aihetta ensimmäisessä kirjassani *Digitalized Finance*. ICT-teknologiat ennakoivat ja kompressoivat aikavaruuden virtauksia ja mahdollistavat näin markkinoiden laajentumisen ja nopeammat rahoitusneuvottelut. Tämän seurauksena markkinat monimutkaistuvat ja ne keskittyvät kiihtyvää tahtia samalla kun sekä riskit että eriarvoisuus kasvavat. Kirjassani puhun tässä yhteydessä rahoitusmarkkinoiden monimutkaistumisen spiraalista. Tekoäly nousee esiin uutena finanssi-infrastruktuurina ja muodostaa *sosioteknisen kompleksin*, jolla on luonnollisesti myös poliittisia ja institutionaalisia vaikutuksia. Rahoitusmarkkinoiden merkittävät toimijat pyrkivät ottamaan tekoälyn käyttöön yleisteknologiana, siis teknologiana, joka toimii yhä enemmän muiden rahoituspalveluiden perustana.

DIGILABOUR: Millaisia imaginäärejä tekoölyyn liittyy rahoitusmarkkinoilla?

EDEMILSON PARANÁ: Toimijat odottavat tekoölyltä laajempaa kontrollia, läpinäkyvyyttä, ennakoitavuutta, tuottavuutta ja suurempaa kannattavuutta. On varsin tavallista, että säätelyelinten, suuryhtiöiden ja konsulttifirmojen raporteissa ylistetään tekoälyn aikaansaamaa muutosta infrastruktuurissa ja sen mahdollistamia markkinahyötyjä. Silti väitän, että mainitsemani kysymys mittakaavasta monimutkaistaa tätä sosioteknistä imaginääriä, jossa näihin taloudellisiin infrastruktuureihin ja tekniikoihin liittyvät vallan, kontrollin ja poliittisen hallinnan ongelmat jäävät huomioimatta. Tässä kohtaa tulevat esiin ongelmat, jotka johtuvat siitä, ettei mallien kausaalista logiikkaa tunneta: koostumuksen virhepäätelmä, kompleksisuus, volatilitteetti ja epävarmuus. Nämä ovat haasteita, joita tekoäly ei nykyisessä muodossaan kykene hallitsemaan vaan päinvastoin saattaa jopa lisätä.

Väitän siis, että tekoäly toimii usein juuri päinvastaisella tavalla kuin toimijat luulevat. Nämä mikro- ja makrotason, materiaalsen ja ideaalsen sekä teknisen ja poliittisen välillä vallitsevat jännitteet eivät toki ole mikään uusi asia, mutta niihin on tärkeä kiinnittää huomiota, jos halutaan ymmärtää mitä tekoälyn laajeneminen finanssi-infrastruktuuriksi tarkoittaa. Lisätty tekoäly [*augmented artificial intelligence*] finanssimarkkinoiden yleiskäyttöisenä teknologiana näyttää riskien hallitsemisen sijaan lisäävän sekä riskejä että läpinäkymättömyyttä. Tämä voi johtaa useampiin ongelmiin kuin toimijat itse ymmärtävätkään.

DIGILABOUR: Kuinka käsitteellistät infrastruktuuria?

EDEMILSON PARANÁ: Ymmärrän infrastruktuurin laajassa sosiologisessa merkityksessä. Infrastruktuuri ei tarkoita vain fyysisiä objekteja. Se ei ole vain summittainen joukko objekteja, jotka mahdollistavat tiedollisten prosessien teknisen toimivuuden. Infrastruktuurit ovat monimutkaisia ja monitasoisia kokoonpanoja, joiden osia ovat niin luonnonvarat, työvoima kuin tietysti myös niiden objektien materiaalisuus, joita infrastruktuurien sosiotekninen ja institutionaalinen toimivuus edellyttää. Rahoitusmarkkinoiden funktionaalinen infrastruktuuri koostuu niin sääntelyelimistä ja institutionaalisista järjestelyistä kuin merenpohjalla kulkevista kaapeleistakin. Myös tekoälystä on tulossa yhä enemmän osa tätä markkinoiden toiminnan edellyttämää infrastruktuurialista kompleksia.

Toisin sanoen se jokapäiväinen perusta, johon tekoäly kiinnittyy ja josta käsin se toimii, tulee osaksi rahoitusmarkkinoiden dynamiikkaa näkymättömällä ja hienovaraisella tavalla, ilman, että täysin ymmärrämme, kuinka eri tasojen keskinäiset suhteet järjestyvät tuottaakseen nykyiset markkinat kaikkine jännitteineen. Kun tarkastelemme tekoälyä, pyrimme pääsemään käsiksi tähän suureen globaaliin ”konejärjestelmään”², käyttäkseni alun perin Marxin käyttämää ja sittemmin kollegani Esther Majerowiczin³ uudelleenmuotoilemaa käsitettä. Tähän ”konejärjestelmään” kuuluu työn tuotannollisia suhteita, datan keruuta, käyttöä ja varastointia, konflikteja, jännitteitä sekä ideoita ja narratiiveja. Tavat, joilla visualisoimme, selitämme ja esitämme markkinat yhteiskunnassa, muokkaavat ja mukauttavat markkinoiden toimintaa. Kuten tieteen ja teknologian tutkimuksessa ja rahoitusmarkkinoiden sosiologisessa tutkimuksessa on korostettu jo joidenkin vuosikymmenten ajan, performatiivisuus, diskurssit ja erilaiset imaginäärit läpäisevät markkinat ja ovat siis materiaalisesti olemassa. Niinpä ne muokkaavat ja mukauttavat sitä, miten markkinat toimivat. Puhuessani infrastruktuurista ja ajatellessani tekoälyä infrastruktuurina pyrin yhdistämään tekoälyn kokonaisvaltaisempaan ja systeemisempään tapaan ajatella markkinoita.

2 Marx viittaa ”konejärjestelmään” sekä *Grundrissessä* että *Pääoman* ensimmäisessä osassa. Ks. Marx, K. (1986). *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset* (*Grundrisse*), osa 2, 168–170. Moskova: Edistys. Ks. myös Marx, K. (1974) *Pääoma. Kansantaloustieteen arvostelua*, osa 1, 345–346. Moskova: Edistys. (Toim. huom.)

3 Ks. Majerowicz, E. (2021). ICT as a Technological and Machinery System: implications for competitive dynamics. Discussion Paper 006. *Universidade Federal Do Rio Grande Do Norte, Departamento de Economia*. (Toim. huom.)

DIGILABOUR: Viime vuosina on nähty kriittisen tekoälytutkimuksen nousu, mutta rahoitusmarkkinat ovat silti tutkimuksen sokea piste. Miksi?

EDEMILSON PARANÁ: Luulen, että tämä tutkimusaukko johtuu siitä, että rahoitus näyttäytyy edelleen yhteiskunnallisten prosessien puhtaasti taloudellisena alueena. Vaikka tieteen ja teknologian tutkimus, tai yleisemmin tieteen ja teknologian sosiologia on erityisesti 2000-luvulla keskittynyt tutkimaan markkinoiden luonnetta sosiaalisesti konstruoituna, performatiivisena tai jopa narratiivisena instituutioon, kriittinen tekoälyn tutkimus harvemmin kuitenkaan tutkii tätä dynamiikkaa.

Minusta näyttää, etteivät finansialisaation tutkimus, alustatalouden tutkimus ja kriittinen teknologian tutkimus keskustele toistensa kanssa kovin tehokkaasti. Yksi tutkimukseni päämääristä onkin näiden maailmojen yhteen tuominen ja tämän tutkimusaukon täyttäminen yhdessä kollegoideni kanssa.

Yhtäältä ajatellaan, että rahoitusmarkkinoiden tutkimus kuuluu vain taloustieteilijöille, ei yhteiskuntatieteilijöille. Toisaalta kun yhteiskuntatieteilijät kritisoi- vat olemassa olevia valtasuhteita, he ottavat nämä sosiotekniset järjestelmät ja tuovat näkyviin tässä kontekstissa vaikuttavat riiston ja alistamisen suhteet. Kuitenkin rahoitusmarkkinoiden tapauksessa ongelmana on se, että vaikka paikallinen sääntely vaikuttaa siihen, kyseessä on monimutkainen globaalisti niveltävä järjestelmä. Siksi yhteiskuntatieteilijöille on metodologisesti haastavaa päästä käsiksi joihinkin rahoitusjärjestelmän valta-, hierarkia- ja epätasa-arvon dynamiikkoihin. Rahoitusmarkkinoiden kriittiseen tutkimukseen liittyy siis yhtäältä tieteenalaa koskeva haaste ja toisaalta metodologinen haaste.

Rahoitusmarkkinoiden kriittisen tarkastelun kannalta olisi nähdäkseni tärkeää tarkastella mittakaavojen välisiä keskinäissuhteita, eli huomioida systeemirakenteellinen taso. On pohdittava rakenteellisia kausaliitteita, jotka ilmenevät markkinoiden monimutkaisessa toiminnassa, johon kuuluu mikro- ja makrotasojen välinen jännite. Systeemiset seikat ovat avainasemassa, kun halutaan ymmärtää tekoälyä finansiinfrastruktuurina. Otetaan esimerkiksi systeemisen riskin logiikka: kuinka analysoida tekoälyn ja sen alati kasvavan käytön tuomia riskejä? Näitä riskejä täytyy ajatella kokonaisuutena ja koordinoitusti, sillä tekoälyä käytetään useilla markkinoilla samanaikaisesti ja useat erilaisilla tekoälystrategioilla varustetut toimijat ovat vuorovaikutuksessa toistensa kanssa. Näin rahoitusmarkkinat nykyään toimivat: ne ovat reaaliaikaisia, globaaleja ja verkottuneita. Jos tekoälyn riskejä tarkastellaan vain sen kautta, mitä tietyllä rahoitusmarkkinan alueella tai

tietyn tuotteen kohdalla tapahtuu, on hankalaa ymmärtää niitä ristiriitoja, joista minä olen kiinnostunut.

Toki kirjallisuudessa on jo pitkän aikaa kiinnitetty huomiota tekoölyyn sisäänkirjattuihin syrjiviin vinoumiin ja *mustiin laatikoihin*. Mielestäni on kuitenkin välttämätöntä tarkastella myös sellaisia ongelmia kuin tekoölyn taipumus myötäsyklisyyteen, joka tarkoittaa sitä, että tekoölyt vahvistavat toinen toistensa käyttäytymistä. Tämä johtaa markkinoilla systeemisten riskien kasvuun. Tätä vähälle huomiolle jäänyttä ongelmaa tulisi analysoida.

Toinen tärkeä esimerkki on tekoölymallien selitettävyyden ja kausaliteetin ongelma. Tämä on keskeinen ongelma, kun tekoölyä käytetään rahoitusmarkkinoilla. Salkunhoitohan tarkoittaa omaisuserien ostamista ja myymistä siten, että pyritään saavuttamaan tietty taloudellinen tulos ja tietty voitto. Tekoölyperusteisen syväoppimisen, joka on rahoitusallalla hallitseva malli, avulla voidaan saada tietty tarkkuusprosentti, eli erinomainen tarkkuus sen taloudellisen tuoton suhteen, joka annetulla strategialla voidaan saavuttaa. Ongelma on vain se, ettei kukaan tarkalleen tiedä, mitkä tekijät tuottavat nämä tulokset. Ei puhuta pikkuasiasta. Tällä kysymyksellä on erittäin paljon merkitystä esimerkiksi markkinoiden yhteensovittamisen, sääntelyn, riskien seurannan ja jopa yksittäisen sijoittajan toiminnan kannalta. Voittojen taustalla saattaa olla jokin piilevä tekijä, jolloin pienikin olosuhteiden muutos voi vaikuttaa niihin merkittävästi. Tällöin strategian tuottavuutta on vaikea ymmärtää sijoitussalkun maturiteetin pohjalta.

Tämä *mustan laatikon dynamiikka*, eli se, ettemme tiedä, miksi mallit antavat tietynlaisia tuloksia, on olennaista, jos halutaan ymmärtää, miten rahoitusmarkkinat toimivat operationaalisella tasolla. Toisaalta näillä dynamiikoilla on myös merkittäviä systeemisiä vaikutuksia, joita on usein mahdotonta ymmärtää, jos ei huomioida eri ulottuvuuksien suhteellista autonomiaa. Vaikka operationaalinen ja systeeminen taso vaikuttavatkin toisiinsa, nämä mikro- ja makrotasot ovat silti suhteellisen autonomisia suhteessa toisiinsa. Esimerkiksi talouden ja politiikan välisten suhteiden tapauksessa erilaiset valtdynamiikat risteytyvät, erityisesti silloin, kun erilaiset mittakaavat vaikuttavat samanaikaisesti. Tämä liittyy epätasaa arvon ja markkinoiden keskittymisen ongelmiin, jotka ovat hyvin keskeisiä alustoja koskevassa tutkimuksessa. Mittakaavat on siis otettava huomioon. Niissä on aina kyse vallasta. Niinpä sosioteknisen järjestelmän skaalautuvuuden tutkiminen tarkoittaa myös valtdynamiikkojen tutkimusta. Mielestäni tässä on hyvin kiinnostava kosketuspinta, josta käsin rahoitusmarkkinoita koskevaa tutkimusaukkoa voi alkaa täyttää.

DIGILABOUR: Olet tutkinut tekoälyä finanssi-infrastruktuurina. Tähän liittyy teknofeodalismia koskeva debatti.⁴ Kuinka asemoidut suhteessa siihen?

EDEMILSON PARANÁ: Aion osallistua tähän todella kiinnostavaan debattiin, johon monet osaavat kollegani ovat jo osallistuneet. Mielestäni kyseessä on erittäin tärkeä keskustelu. Kuten Jevgeni Morozov⁵, olen teknofeodalismien [paradigman] kriitikko. Uskon, että elämme yhä kapitalismissa. Kapitalismi on hyvin mukautuva järjestelmä, joka kykenee poikkeuksellisella tavalla uudelleenrakentamaan ja uudelleenkeksimään itsensä. En siis usko viime vuosikymmeninä tapahtuneiden muutosten tarkoittavan sitä, että olisimme menossa kohti uutta tuotantotapaa.

Kapitalismi on historiallisesti käyttänyt hyväkseen toisille tuotantotavoille tyyppillisiä näkökulmia, prosesseja ja rakenteita pystyäkseen uusintamaan itsensä ja ylittääkseen siihen itseensä sisältyviä ristiriitoja ja rajoituksia. Tämä ei kuitenkaan muuta sitä yhteiskunnallista tosiasiaa, että työvoimaa yleisesti ottaen riistetään, että voitontavoittelu on itsetarkoitus, ja että pääoman arvonlisäys on keskeinen ja talouden ja yhteiskunnan kehitystä jäsentävä tekijä.

Elämme siis edelleen kapitalismissa, mutta minusta olisi silti väärin sanoa, että kaikki on täsmälleen kuten aina ennenkin. Nyt tapahtuu äärimmäisen tärkeitä muutoksia, joita olisi eriteltävä tarkkaan, sillä ne voivat merkitä aikakauden muutosta, laajempaa muutosta kapitalismin sisäisissä suhteissa. Mielestäni näin voidaan perustellusti olettaa.

Uskon, että kapitalismi on muuttanut muotoaan viime vuosikymmeninä. Kapitalismi on muuttumassa joksikin hyvin erilaiseksi. *Welfarismi* eli keynesiläis-fordistinen kapitalismi erosi sitä edeltäneestä liberaalista kapitalismista, joka sekin oli jotain muuta kuin nykyaikainen uusliberaali finanssikapitalismi. Uskon, että olemme nykyään siirtymässä jälleen uudenlaiseen kapitalismiin. Nähdäkseni kapitalismin nykyisen muodonmuutoksen ytimessä on digitaalinen transformaa-

-
- 4 Michel Luc Bellemaren aihetta koskenut vuonna 2020 ranskaksi julkaistu kirja käynnisti keskustelun teknofeodalismista. Ks. Bellemare, M. L. (2020). *Techno-Capitalist-Feudalism*. Blacksatin Publishing. Käsitettä on käyttänyt myös marxilaisvaikutteinen Cédric Durand. Ks. Durand, C. (2020). *Technoféodalisme. Critique de l'économie numérique*. Pariisi: La Découverte. Myöhemmin käsitettä on tehnyt tunnetuksi erityisesti Yannis Varoufakis. Ks. Varoufakis, Y. (2021) Techno-Feudalism Is Taking Over. *Project Syndicate*. Haettu 20.3.2024 (<https://www.project-syndicate.org/commentary/techno-feudalism-replacing-market-capitalism-by-yanis-varoufakis-2021-06>). Ks. myös Varoufakis, Y. (2023) *Techno-Feudalism. What Killed Capitalism*. Lontoo: Penguin Books (Toim. huom.)
- 5 Ks. Morozov, E. (2022). Critique of Techno-Feudal Reason. *New Left Review*, 133/134, 89–126. Aiheesta on käyty myös laajempi debatti *New Left Review*'n sivuilla. (Toim. huom.)

tio, kun prosessit, dynamiikat ja sosiaalinen vuorovaikutus digitalisoituvat. Tämä tarkoittaa, että kapitalismin taloudelliset ja yhteiskunnalliset suhteet alkavat toimia laadullisesti toisenlaisella tavalla.

DIGILABOUR: Mitä teknologian tutkiminen marxilaisesta näkökulmasta tarkoittaa tänä päivänä?

EDEMILSON PARANÁ: On vaarallinen mutta myös kiinnostava aika olla marxilainen – jos pääsemme milloinkaan yksimielisyyteen siitä, mitä ”marxilainen” ylipäätään tarkoittaa. Ajattelen, että kapitalismi käy nykyään läpi perustavanlaatuista laadullista muutosta. Muutos on luonteeltaan ehkä jopa ennennäkemätön.

Miksi nykyään on vaarallista olla marxilainen? Minitsemistani kapitalismin muutoksista seuraa kaksi houkutusta, jotka vetävät puoleensa kaikkia analytikoita, mutta erityisesti marxilaisia. Ensimmäinen houkutus on ajatella, että nykyisiä muutoksia liioitellaan, vaikka tosiasiasa ne ovat pelkkää pintaa, ilmentymää jostain jo ennestään tuntemastamme. Jos ajattelemme näin, muutosten kritisointiin riittävät ne perusolettamukset ja käsitteet, jotka meillä jo on. Niinpä muutosten liian syvälinen kuvaaminen, ymmärtäminen ja tutkiminen olisi paitsi hyödyttömiä, myös jotain pahimmillaan fetisististä ja ideologista. Ensimmäisessä näkökulmassa siis korostuu ajatus siitä, ettei mikään ole muuttunut, että asiat pysyvät täsmälleen sellaisina kuin ne ovat olleet.

Toiseen näkökulmaan, jota meidän on yhtä lailla varottava, kuuluu ajatus siitä, että kaikki muuttuu vastustamattomalla, peruuttamattomalla ja väistämättömällä tavalla, ja että nämä muutokset tarkoittavat sitä, että kaikki muuttuu, mikä voi merkitä myös kapitalismin mahdollista loppua. Tähän vanhaan ajatukseen kapitalismin lopusta pitää suhtautua varovasti. Muistakaamme, että jotkut marxilaiset – eivät tietenkään ainoastaan marxilaiset – ovat ennustaneet kapitalismin loppua tähän mennessä jo muutamaan otteeseen, mutta kapitalismi on itsestään onnistunut uudelleenmuokkaamaan ja uudelleenkeksimään itsensä. Jokaisen suuren kriisin aikana osa kriittisistä ajattelijoina tuntuu julistavan, että ”kapitalismin loppu on lähellä”. Järjestelmä on kuitenkin onnistunut hyötymään näistä kriiseistä, sillä kapitalismi keksii itsensä uudelleen luovan tuhon avulla – Schumpeterin määritelmää silmällä pitäen –, vaikka se tämän ”uudelleenkeksimisen” yhteydessä tuottaakin joukon tragedioita.

Siksi ajattelen, että nykyään tarvitaan toisaalta avointa mieltä ja halua ymmärtää mikä on uutta ja toisaalta varovaisuutta ja riittävää tieteellistä nöyryyttä, jottei päädytä siihen patenttiratkaisuun, että yksinkertaisesti kaikki olisi muuttunut. Tällaisella haastavalla hetkellä marxilaisuus tarkoittaa teoreettisesta täsmällisyyt-

tä, analyttistä syvyyttä ja empiiristä huolellisuutta uuden edessä, mutta ilman naiiveja luuloja siitä, että kyse on jostain kaiken olemassa olevan poispyyhkivästä täyskäännöksestä. Uusi toteutuu vanhassa ja vanha jatkaa eloaan uudessa. Tämän dialektiikan yksityiskohtien ymmärtäminen on haastavaa ja vaatii kekseliäisyyttä sekä suuria ponnistuksia.

Lavea ja kauaskantoinen teoreettinen veikkaukseni on, että aikamme perustavanlaatuista dilemmaa, joka koskee kapitalismin uudelleenjäsentymistä, voidaan käsitellä paremmin finansialisaation ja digitalisaation keskinäissuhteesta käsin. Ympäristökatastrofin ja sen vaatiman yhteiskunnallisen uudelleenjärjestelyn ohella kaksi muuta tärkeintä nykyajan kehityskulkua ovat ensinnäkin pääoman toimintalogiikan muutos, kun tuotannon ja rahoituksen väliset suhteet jäsentyvät uudella tavalla, ja toiseksi laajamittaisen digitalisaation aiheuttamat muutokset tuotannossa ja yhteiskunnallisessa elämässä.

Kun teknologian ja yhteiskunnan välinen suhde tulee – hyvässä tai pahassa – yhä keskeisemmäksi yhteiskunnalliselle elämälle, tarvitaan nähdäkseni kriittistä, poikkitieteellistä, systemaattista ja kompleksisuuden suhteen tarkkaavaista ajattelua. Tällaisella lähestymistavalla on selkeitä etuja verrattuna muihin, nykyisin valalla oleviin lähestymistapoihin.

Suomentanut Joel Hänninen

Voitot, verot, tuloerot: taloudellisen eriarvoisuuden dynamiikkaa Suomessa 1960–2005

Lectio praecursoria 10.6.2023

Arvoisa kustos, kunnianarvoisa vastaväittäjä, hyvä yleisö,

Suomessa siirryttiin vuoden 1993 alussa uuteen, eriytettyyn tuloverojärjestelmään. Tässä edelleen käytössä olevassa järjestelmässä ansiotuloja verotetaan progressiivisesti ja pääomatuloja suhteellisesti eli tasaverokannalla. Valtiovarainministeri Iiro Viinanen lausui lain johdosta 2. lokakuuta 1992 näin:

Arvoisa puhemies! Eduskunnalle annetaan nyt käsiteltäväksi verouudistus, joka on suurempi kuin yksikään aikaisempi uudistus. Tätä [uudistusta] ei ole saateltu matkaan samanlaisella rumpujen päristyksellä ja torvien toivotuksella kuin aiempia verouudistuksia. Asiallisesti pääoma- ja yritystulojen verouudistus on kuitenkin paljon merkittävämpi kuin viime vuosina tehdyt verotuksen tarkistukset. Nyt tehdään todellista vuosisadan verouudistusta.¹

Tämä poliittinen asianosais- ja aikalaisarvio on sittemmin saanut vahvistusta useissa tuloeroja käsitelleissä tutkimuksissa. Näiden tutkimusten mukaan tuloerot kasvovat Suomessa 1990-luvulla juuri eriytetyn tuloveron johdosta. Kyseiseen Esko

¹ Valtiopäivät 1992, pöytäkirja 4, 3520. Noudettu 26.4.2024 osoitteesta <https://avoindata.eduskunta.fi/#/fi/digitoidut/>

Ahon hallituksen aikaiseen veromuutokseen viitataan yleisesti myös tuloeroista käytävässä julkisessa keskustelussa.

Tuloerojen kasvun selittäminen vuoden 1993 verouudistuksella tuntuu järkeenkävältä. Uudistus kevensi suurimpien pääomatulojen verokantoja selvästi. Sen on nähty luoneen kannusteita pääomatuloja kireämmin verotettujen ansiotulojen muuntamiseksi pääomatuloiksi. Tämä tulomuuntelu on mahdollistunut varsinkin pörssilistaamattomissa osakeyhtiöissä, joiden omistajat ovat usein voineet päättää osingoistaan kannattavuuden ja yhtiön nettovarallisuuden sanelemissa puitteissa. Tämän ohella tiedetään, että tuloerot kasvoivat Suomessa 1990-luvulla varsin jyrkästi. Vielä näidenkin lisäksi tiedetään, että tuloerojen muutoksia on 2000-luvulla selitetty verotuksella myös kansainvälisessä, johtavassa tutkimuskirjallisuudessa.

Esitän nyt tarkastettavassa väitöstutkimuksessani, että tämä, alkuun järkevältä kuulostava tulkinta on tietyiltä osin perusteeton. Ajallisesta yhteydestä eli siitä, että tuloerot kasvoivat Suomessa verouudistuksen jälkeen, ei voida vielä johtaa, että vuoden 1993 verouudistus selittäisi tuloerojen kasvua. Erojen kasvua ei myöskään voida johtaa veromuutoksen nimellisestä jyrkkyydestä. Osoitan tutkimuksessani, että kun vuoden 1993 verouudistusta arvioidaan todellisten eli efektiivisten veroasteiden avulla, ei se näyttäydä enää yhtä selvänä kevennyksenä, vaan tietyiltä osin jopa verotusta kiristäneenä muutoksena.

Esitän väitöksessäni, että yhtiöiden kannattavuus on pääosin sivuutettu tuloeroja käsittelevässä tutkimuksessa niin Suomessa kuin kansainvälisestikin. Tämä puutos tuntuu kouriintuntuvalta, kun tutkimuksen pohjalta tiedetään yleisesti, että tuloerojen muutoksessa on 1900- ja 2000-luvulla ollut kyse usein kaikkein suurituloisimpien osuuden vaihtelusta, ja kun tiedetään, että yhtiöiden omistus on Suomessa ja kansainvälisesti keskittynyt harvalukuiselle ja varakkaalle vähemmistölle. Puutoksen ilmeisyyttä korostaa lisäksi se, että yhtiöiden keskimääräinen kannattavuus kasvoi Suomessa 1990-luvun jälkipuolella selvästi.

Väitökseni keskeisenä tutkimuskysymyksenä onkin, onko kannattavuuden ja tuloerojen välillä ollut Suomessa yhteys. Kun kannattavuus on kasvanut, ovatko tuloerot kasvaneet? Kun kannattavuus on laskenut, ovatko myös tuloerot laskeutuneet? Haen näihin kysymyksiin vastausta ajanjaksolta, jonka puitteissa niin kannattavuus kuin tuloerot alkuun pienentyivät, sitten kasvoivat. Tuloerot pienentyivät Suomessa 1960-luvun alusta aina 1980–1990-luvun vaihteeseen. Erot kasvoivat vuosien 1991–1993 laman jälkeen jyrkästi aina 2000-luvun alkuun. Tämän jälkeen tuloerot ovat olleet hyvin vakaita. Samanlainen kehitys on havaittavissa myös yhtiöiden keskimääräisessä kannattavuudessa. Kannattavuus alentui Suomessa vähittäin 1960-luvun alkuvuosista aina 1990-luvun lamaan. Laman jälkeen keskimääräinen kannattavuus kohosi hyvin jyrkästi niin ikään 2000-luvun alkuvuosiin.

Vaikka kannattavuuden muutokset ovat ajoittain, kuten vuosina 1975–1977 ja 1991–1993 olleet selvästi jyrkempiä kuin tuloerojen muutokset, nähdään kummankin tekijän kehityksessä pääpiirteittäistä samanlaisuutta.

Väitöstutkimukseni saa innoituksensa useasta eri lähteestä. Sen keskeisenä teoreettisena lähtökohtana on kiinnostus klassiseen, 1700–1800-luvun poliittiseen talouteen ja sen marxilaiseen kritiikkiin. Kysyn tutkimuksessani, kuinka hyvin näitä perinteitä voidaan soveltaa tuloerojen tutkimukseen Suomen kaltaisessa, pohjoismaisessa hyvinvointivaltiossa. Esitän, että näiden sinänsä vanhojen perinteiden innoittamana on mahdollista tehdä uutta, merkityksellistä tutkimusta paitsi yhtiöiden kannattavuuden myös tuloerojen muutoksesta. Esitän tutkimuksessani, että 2000-luvun tuloerotutkimusta hallinneiden tutkijoiden, kuten Thomas Pikettyn, Emmanuel Saezin ja Anthony B. Atkinsonin näkemyksissä on selviä yhtäläisyyksiä klassiseen poliittiseen talouteen ja marxilaisuuteen. Kuten poliittisen talouden klassikoilla Adam Smithillä, David Ricardolla, John Stuart Millillä ja Karl Marxilla, myös näiden tuorempien tutkijoiden tuloksissa on korostunut se, miten pääoman omistus ja sen keskittyneisyys pienen, varakkaan vähemmistön käsiin on ollut pääoman tuoton eli voittojen välityksellä yhteydessä tuloeroihin koko väestön tasolla.

Väitökseni keskeiset tilastolähteet perustuvat tulo- ja varallisuusverotilastoon, kotitaloustiedusteluihin, tulojakotutkimuksiin ja kansantalouden tilinpitoon. Nämä aineistot ehdollistavat osin myös sen aikarajausta. Analyysissa tarvitsemäni tilastot yltyvät Suomessa pääosin vuoteen 1960. Koska sen paremmin kannattavuus kuin tuloerotkaan eivät ole juuri muuttuneet Suomessa vuosituhanen taitteesta, olen päättänyt lopettaa tarkastelun vuoteen 2005. Täydentäviä aineistojani ovat muun muassa teollisuuden ja yritystilaston tilinpäätösaineistot, Suomen tilastolliset vuosikirjat ja muutamat muut Tilastokeskuksessa laaditut erityisselvitykset. Toissijaisena tutkimusaineistona ovat muun muassa verojuridiset aikalaiskommentaarit, lait ja hallituksen esitykset.

Tutkin kannattavuuden ja tuloerojen muutosta aikasarja-analyttisin menetelmin. Tutkimukseni rakentuu hypoteettisen yhteysketjun varaan. Tämän ketjun ensimmäinen lenkki on kannattavuus. Ketjun seuraava lenkki on yhtiöiden omistuspohja, verotus ja voitonjako. Kolmas lenkki on kannattavuuden ja voitonjaon yhteys suomalaisten suurituloisimman prosentin tuloihin ja veroihin. Neljäs ja viimeinen lenkki on suurituloisimman prosentin tulojen yhteys koko väestön tuloeroihin. Tutkimukseni keskeisiin kysymyksiin lukeutuu, onko kaikkien näiden lenkkien välillä tilastollisesti merkitsevää yhteyttä, vai onko verotus katkaissut ketjun joko yhtiöiden tai verovelvollisten yksilöiden päässä. Voidaanko tuloerojen muutosta selittää kaikkein suurimmilla tuloilla? Voidaanko näitä tuloja edelleen

selittää yhtiöiden kannattavuudella? Väitän, että vastaus näihin kysymyksiin on tutkimukseni perusteella myöntävä, joskaan ei ehdoitta.

Käyn tutkimuksessani läpi yksityiskohtaisesti Suomen yhtiö- ja henkilötulo-verotuksen historiaa varsinkin toisen maailmansodan jälkeisellä jaksolla. Keskeinen havaintoni on, että sekä yhtiö- että henkilöverotukseen liitetyt vähennykset, varaukset ja poistot ovat keventäneet yritysten ja yksilöiden efektiivistä verotusta hyvin voimakkaasti ennen 1980–1990-luvun taitteen suuria verouudistuksia. Kun nimellisiä verokantoja kevennettiin Harri Holkerin ja Esko Ahon hallitusten suurissa veroreformeissa, luovuttiin samalla suuresta joukosta erilaisia veronkevennyksiä. Näiden muutosten seurauksena on ollut, etteivät todelliset eli efektiiviset veroasteet muuttuneet näissä uudistuksissa yhtä voimakkaasti kuin on usein esitetty. Siinä missä nimellisissä verokannoissa havaitaan katkoksia, nähdään efektiivisessä verotuksessa jatkuvuutta.

Tutkimukseni keskeisenä tuloksena ja sen uutena tietona on, ettei vuoden 1993 verouudistusta voida välttämättä pitää tuloerojen kasvun juurisyyinä 1990-luvun jälkipuoliskon Suomessa. Vaikka verouudistus muutti pääoma- ja yhtiöverotuksen kantoja varsin jyrkästikin, on verovaraus-, vähennys- ja poistojärjestelmän voimakas karsiminen 1980–1990-luvun taitteessa tehnyt efektiivisistä veromuutoksista vähäisempiä.

Vaikka vuoden 1993 uudistus onkin voinut vaikuttaa yhtiöiden pääomaraken-teisiin ja voitonjaon muotoon, ei sillä näytä olleen, ainakaan keskimäärin, merkittävää vaikutusta yhtiöiden suhteelliseen voitonjakoon. Yhtiöt eivät toisin sanoen ole keskimäärin jakaneet voitoistaan sen suurempaa osaa pääomatuloina kuin aiemmin, muuttunut on lähinnä niiden kannattavuus. Vaikka tutkimuksessa esitettäviin tuloksiin onkin tässä kohden syytä suhtautua varovaisesti, on niiden perusteella kuitenkin mahdollista kysyä, ovatko aiemmat, vuoden 1993 verouudistusta korostaneet tulkinnat liioitelleet sen merkitystä, kun ymmärretään, mikä yhteys yhtiöiden kannattavuuden samanaikaisella ja uudistuksesta riippumattomalla muutoksella on ollut ylimpiin palkka- ja pääomatuloihin 1990–2000-luvun Suomessa.

Tutkimukseni keskeisiin tuloksiin lukeutuu myös se, että sen hypoteettinen, tilastollinen yhteysketju yhtiöiden kannattavuudesta niiden voitonjaon ja verotuksen kautta tuloeroihin näyttää pitävän. Ketjun lenkkien välillä havaitaan tilastollisesti merkitseviä yhteyksiä, vaikka nämä yhteydet eivät aina ylläkään sen lenkkien yli. Näin esimerkiksi yritysten kannattavuuden muutokset eivät välttämättä ole olleet tilastollisesti merkitsevässä yhteydessä eri tuloeromittoihin, kuten Gini-ker-toimeen ja Theilin indeksiin, vaikka kannattavuuden ja huipputulojen sekä huipputulojen ja tuloeromittojen välillä olisikin ollut merkitsevä yhteys.

Tutkimukseni ei missään määrin ole lopullinen sana käsillä olevasta aiheesta. Sen tuloksiin liittyy vääjäämätöntä aineistollista, menetelmällistä ja tulkinnallista epävarmuutta. Olen koettanut vähentää väärien positiivisten ja negatiivisten tulosten sekä vahvistusharhan riskiä koettelemalla tilastollisten mallieni tulosten vakautta. On kuitenkin selvää, että tulokset ovat jossain määrin riippuvaisia tutkijasta itsestään. Mikäli tutkimuksen kannalta keskeiset aikasarja-aineistot yltaisivät ajassa kauemmas tai mikäli tutkimusjaksoa olisi venytetty kohti tätä päivää, olisi tällä voinut olla vaikutusta sen tuloksiin. Veromuutosten vaikutusten tutkiminen on erittäin vaikeaa. Yhtenä syynä tähän on, että varsinkin Ahon hallituksen vuoden 1993 verouudistus pantiin täytäntöön keskellä yhtä Suomen talous- ja sosiaalhistorian pahinta taloudellista kriisiä. Verouudistuksen vaikutuksia on vaikea eristää näistä aikakauden suurista mullistuksista. Toisena ongelmana ovat aineistolliset puutteet. Vuoden 1993 verouudistusta on vaikea tutkia niin sanottuna luonnollisena kokeena, sillä monet tällaisen tutkimusasetelman vaatimat tilastot alkavat vasta uudistuksen jälkeisenä aikana. Tästä huolimatta uskon, että olen pystynyt vähentämään erilaisten virhepäätelmien vaaraa monipuolisella analyysillä ja tuloerojen historiallisen asiayhteyden huolellisella tarkastelulla. Vaikka tuloerojen tasoa ei voidakaan palauttaa yksin tässä tutkimuksessa käsiteltyihin tekijöihin, vaikuttaa yhtiöiden kannattavuuden vaihtelu olleen Suomessa yhteydessä kaikkein suurimpien tulojen ja sitä myöten tuloerojen muutokseen. Toivonkin, että tämä tutkimus kirvoittaa keskustelua paitsi vuoden 1993 verouudistuksesta myös tuloeroihin vaikuttavista tekijöistä maamme ja miksei muidenkin maiden lähihistoriassa.

Saska Heino
Helsingin yliopisto

Saska Heinon talous- ja sosiaalhistorian väitöskirja *Voitot, verot, tuloerot: taloudellisen eriarvoisuuden dynamiikkaa Suomessa 1960–2005* tarkastettiin Helsingin yliopistossa 10.6.2023. Vastaväittäjänä toimi professori (emeritus) Ilkka Nummela Jyväskylän yliopistosta ja kustoksena professori Sakari Saaritsa Helsingin yliopistosta. (Lektioita on muokattu kevyesti luettavuuden parantamiseksi.)

DOI – <https://doi.org/10.55294/tk.144367>

Tutkimus & kritiikki on lisensoitu Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-EiMuutoksia 4.0 Kansainvälinen -lisenssillä.

Hegemonian jäljillä

Giuseppe Cospiton teoksesta Hegemonia – Homeroksesta sukupuolentutkimukseen

MIKKO LAHTINEN

Hegemonia on nykyään laajasti käytetty sana ja käsite ihmistieteissä. Ennen muuta se liitetään Antonio Gramscin (1891–1937) nimeen. Hän puolestaan on ollut jo parin kolmen vuosikymmenen ajan eniten maailmalla siteerattu italialainen 1900-luvun ajattelija – kiitos pitkälti juuri ”hegemonian”. Varsinkin angloamerikkalaisessa akateemisessa maailmassa Gramsci tuli tunnetuksi – 1970-luvulta lähtien – ”hegemonian teoreetikkona”, kun taas italialaisessa ja ranskalaisessa Gramsci-reseptiossa hegemonia nousi keskustelujen fokukseen vasta verrattain myöhään, kuten Giuseppe Cospito toteaa kirjassaan *Hegemonia – Homeroksesta sukupuolentutkimukseen* (s. 159).¹ Sitä ennen, 1940-luvulta 1970-luvun alkuun italialaisen vasemmiston piirissä ja osin laajemminkin kiisteltiin ”Gramscin perinnöstä” ja esitettiin arvioita hänen suhteestaan toisaalta neuvostomarxismiin ja Leniniin, toisaalta italialaiseen uushegeliläiseen perinteeseen (Croce ja Gentile). Tässä italialaisten Gramsci-reseptioiden historiassa esiintyviä hegemonian tulkintoja Cospito selostaa asiantuntevasti kirjansa viimeisessä luvussa ”Hegemonia Gramscin jälkeen”. Sitä ennen hän tekee yli kahden ja puolen vuosituhannen mittaisen matkan ”hegemonian” käsittehistoriaan antiikin Kreikasta Gramscin *Vankilavihkoihin* (kirj. 1929–1935).

¹ Giuseppe Cospito: *Hegemonia – Homeroksesta sukupuolentutkimukseen*. Suom. Tapani Kilpeläinen. Eurooppalaisen filosofian seura / niin & näin 2024. 206 s. Viittaukset pelkällä sivunumerolla kyseiseen teokseen. Cospito (s. 1966) on Pavian yliopiston filosofian historian apulaisprofessori. Hän osallistuu Gramscin koottujen teosten tekeillä olevan kansallisedition (*Edizione nazionale*) toimitustyöhön.

Hegemonian käsitehistorian erityispiirre on se, että itse sanaa hegemonia ei esiinny latinankielisessä roomalaisessa antiikissa tai keskiajan kirjallisuudessa, eikä myöskään renessanssin oppineilla tai eri maiden kansankielisessä kirjallisuudessa ennen 1800-lukua. Cospito ei kuitenkaan tyydy kartoittamaan pelkästään sanan hegemonia esiintymiä, vaan myös pyrkii paikallistamaan sellaisia muita sanoja, joiden käsitteellisellä sisällöllä on yhteyksiä hegemonian kreikkalaiseen käsitesisäl- töön eli siihen, ”miten käsite ymmärrettiin ennen sanan paluuta” (s. 59).

Hegemonian lähtökohtana on kreikan verbi *hegeomai*, joka esiintyy jo Home- roksella yleisluontoisesti muun muassa ”etenemisen”, ”ratsastamisen”, ”johtamisen” ja ”tien näyttämisen” merkityksissä. *Odysseiassa* substantivoitu adjektiivi *hegemón* tarkoittaa ”ohjaajaa” ja *Iliassa* ”päällikköä” (s. 17–18). Historioitsija Herodotok- sesta lähtien hegemonia saa merkityksen ”liittoutuneiden joukossa vallitseva etu- sija” (s. 21). Siinä ei ole kysymys pelkästään voimaan perustuvasta vallanpidos- ta vaan myös ja ennen kaikkea kulttuurisesta ylemmyydestä (s. 17). Isokrateen mukaan Ateenan hegemonia perustui ennen muuta intellektuaaliseen ja morali- seen, eikä vain poliittis-sotilaalliseen ylemmyyteen suhteessa kreikkalaisiin ja bar- baarisiin valtioihin (s. 24). Ateenalaiset menettivät hegemoniansa, kun he luo- puivat moraalisesta johtoasemastaan ja alkoivat orjuuttaa liittolaisiaan, esittää historioitsija Thukydidēs *Peloponnesolaissodassaan*.

Hegemoniaa pidettiin ”itämaisen” despotismin vastakohtana eli yhteisymmär- rystä hallitsevien ja hallittujen välillä tavoittelevana suostuttelevana käytäntönä. Isokrateen mukaan ateenalainen hegemonia perustui maltillisuuteen (*sofrosyne*), kun taas spartalaisessa vallankäytössä oli kysymys raakaan voimaan perustuvasta tyranniasta. Jälkimmäinen ei noudattanut retoriikan periaatetta *logos hegemón panton*, ”sana (puhe) harjoittaa hegemoniaa kaikkiin asioihin” (s. 25). Toisin sa- noen hegemoniassa oli kysymys järkeen ja tunteisiin vetoavasta kuulijoiden suos- tuttelusta sanan voimalla. Näin ollen helleenisessä kulttuurissa hegemonian kat- sottiin edellyttävän johtajuutta, intellektuaalista ja moraalista ylemmyyttä sekä taitoa käyttää rauhanomaisia suostuttelun keinoja pakottamisen ja väkivallan si- jasta tai ainakin ohella.

Hegemonia 1800-luvulla tapahtuvaa paluun kannalta erityisen merkittävää on se, että sanaa olivat töissä käyttäneet sekä Platon että Aristoteles, koska juuri näihin kahteen ”klassikkoon” kohdistuvan uuden ja laajamittaisen tutkimuksen myötä hegemonia saattoi luontevasti siirtyä osaksi modernien kielten sanavaroja.²

2 *Historiallisessa sanomalehtiarkistossa* tekemäni haun mukaan sana hegemonia esiintyy suoma- laisessa lehdistössä ensi kerran ruotsinkielisessä *Finland Allmänna Tidningissä* tammikuussa 1834 uutisessa, jossa kerrotaan huhutusta Italian niemimaan valtioiden välisestä liitosta Itävallan johdolla: ”under Österrikes anförande (hegemonie)”. Puhe hegemoniasta yleistyi

Hegemonialle olikin paljon käyttöä kuvattaessa 1800-luvulla voimakkaasti kehittyviä kansakuntia ja niiden välisiä moninaisia suhteita.

Myöhäisvaiheen dialogissaan *Lait* Platon luonnehtii hegemoniaa pakkovallaksi, joka kuitenkin perustuu alistettujen suostumukseen (s. 28). Toisin sanoen hegemoniassa voi olla mukana sekä pakottava (jopa väkivaltainen) että suostutteleva elementti tai ulottuvuus – pakko ja suostunta eivät ole toistensa vastakohtia. Myöhemmin Gramsci korosti samaa asiaa *Vankilavihkojensa* kehittämissä. Aristoteles puolestaan esittää *Politiikassa*, että hegemonia tarkoittaa paitsi sotapäällikön auktoriteettia sodassa myös jonkin osapuolen ”poliittista” etusijaa liittolaisiin nähden, hegemonista *polista*, tai jonkin etusijaa *poliksen* sisällä (s. 28). Samassa teoksessa Aristoteles käyttää ensimmäisiä kertoja ilmausta *hegemonia politiké*, ”poliittinen hegemonia”, jolla hän Cospiton mukaan tarkoittaa ”*leadershipiä* vastakohtana herruudelle [*dominio* – lisäys M. L.]” (s. 29).

Roomalaisessa ja keskiajan latinankielisessä kirjallisuudessa *sanaa* hegemonia ei siis esiinny, kuten ei myöskään renessanssissa tai uuden ajan ensimmäisillä vuosisadoilla. Tästä huolimatta nämä ajanjaksot eivät ole ilman hegemoniaa. Cospiton mukaan Rooman vallan aikaan hegemonian kreikkalaisista yhteyksistä tutut merkitykset johtaminen, käskeminen ja ylemmyys olivat mukana sellaisissa sanoissa kuin *diktatuuri* ja *imperiumi*. Rooman historian kirjoittaja Titus Liviuksen mukaan ”diktatuuri itse asiassa otettiin käyttöön Rooman tasavaltakauden alussa *magister populi* -hahmon myötä ja tarkoituksena oli puolustaa uusia demokraattisia järjestelyjä monarkian palauttamisen vaaralta” (s. 36). Nykykäsituksesta poiketen diktatuuria ei ollut kielteinen asia, vaan ”sopivin väline plebeijien valloituksen määrittelemiseen ja samaan aikaan *populuksen* yhtenäisyyden säilyttämiseen” (s. 36). Cicero katsoi, että *imperiumi* viittasi moraaliseen ylemmyyteen, eikä siinä suinkaan ollut kysymys alistettujen sortamisesta. Stoalainen Seneca vertasi imperiumin hallitsijaa piikittömään mehiläiskuningattareen, joka hallitsee pesää muiden mehiläisten tunnustamalla auktoriteetilla (s. 41).

Keskiajan Euroopassa vallalla olivat eriarvoisuuteen perustuvat itsevaltaiset rakenteet. Poliittista ajattelua hallitsi teokraattinen hierarkkinen käsitys vallasta. Tällaisen tiukan alustusjärjestelmän oloissa oli luonteva ajatella, ettei suostuttelua ja

ruotsinkielisessä lehdistössä seuraavalla vuosikymmenellä. Suomenkielisissä sanomalehdissä sanan hegemonian ensiesiintyminen näyttää olevan keväältä 1873. *Tampereen Sanomien* lukijakommentissa kysytään ”toiwotteko jompikumpi puoli hegemoniaa (yliwattaa) puolellenne?”. Käsitöläiskisällöihin lukeutuva kirjoittaja on huolissaan omiensa ja tehtaalaisten välisistä valtataisteluista. Suomenkielisessä lehdistössä sanan hegemonia käyttö yleistyi 1880-luvulla. Kaiken kaikkiaan hegemonia näyttää esiintyvän 1800-luvun suomalaisessa lehdistössä vain satunnaisesti.

liittolaisuutta korostavalle ”hegemonialle” olisi mitään käyttöä. Cospiton mukaan feodaalisissa yhteiskunnissa on kuitenkin mahdollista havaita pakkovallan rakenteiden ohessa ”hegemoniatyyppisiä suhteita”, kuten herrojen ja vasallien velvollisuuksien molemminpuolisuutta, konsensusta sekä yhteisöinstituutioita (s. 49).

Italialaisen renessanssin vuosisatoina ”hegemonia” merkitsi Cospiton mukaan Firenzen ja eräiden muiden kaupunkivaltioiden avautumista uusille ”kansanomaisille (populaareille) elementeille”. Firenzeläiset renessanssioppineet katsoivat, että Firenzen ja Milanon välisessä kilpailussa oli kysymys vastakkainasettelusta ”demokraattisen” ateenalaisen ja ”despoottisen” spartalaisen vallankäytön mallin välillä (s. 50). Firenzen 1500-luvun alun intellektuelleihin lukeutuneen, italiaksi kirjoittaneen Machiavellin teoksiin ei sisälly sanaa hegemonia, mutta sen sijaan niistä voi löytää lukuisia viittauksia ”hegemonian tai suostumuksen momenttiin”. Gramscinkin hyödyntämiin italianisti Luigi Russon teoksiin viitaten Cospito esittää, että tasavaltoja kuvaavassa *Valtiollisissa mietelmissä* on puhe ”hegemonian ja suostumuksen momentista”, mutta toisaalta *Ruhtinaastakaan* ei puutu ”vihjeitä” hegemoniasta (s. 53). Niistä ehkä keskeisin on kentaurin figuuri, jota Gramsci luonnehtii voiman ja suostumuksen, auktoriteetin ja hegemonian, väkivallan ja siivestyksen yhdistelmäksi (s. 54).

Machiavellin vaikutus seuraavien vuosisatojen poliittiseen ajatteluun oli vaihteleva, mutta tuntuva. Missä määrin muun muassa sellaiset merkittävät yhteiskuntasopimusteoreetikot kuin Hobbes, Pufendorf, Locke ja Rousseau tai vallan kolmijako -opillaan mainetta saavuttanut Montesquieu ottivat huomioon ”hegemonian ja suostumuksen momentin”? Cospiton vastaus on sangen niukka. Hän kyllä toteaa, että näiden sopimusopit edellyttivät sellaista ”sopimusta, jossa alamaiset suostuvat suvereenin tai poliittisen ruumiin hallintaan juuri oman etunsa mukaan” (s. 58), mutta ei ryhdy erittelemään hegemonian roolia 1600- ja 1700-luvun ajattelussa. Cospito ei lainkaan noteeraa muun muassa Hobbesin, Locken, Shaftesburyn ja Humen käänteentekeviki arvioituja näkemyksiä suostutteluun perustuvasta mielipiteen (*opinion*) vallasta ja sitä tuottavista hegemonisista apparaateista kehittyvissä porvarillisissa yhteiskunnissa.³

Jos 1600- ja 1700-luvun näkemykset ”hegemoniasta” ohitetaan nopeasti, niin sanan hegemonia ”paluu” saa osakseen huomattavasti tarkemman selvityksen. 1800-luvulla hegemonia löytää tiensä paitsi kirjoihin myös sanomalehtiin ja sanakirjoihin. Keskeistä roolia tässä näytteli saksalainen kulttuuripiiri, jonka oppineiden keskuudessa tapahtui monimuotoinen ”kohtaaminen antiikin Kreikan kanssa”

3 Hobbesin ym. näkemyksiin sisältyvästä ”käänteestä hegemoniaan”, ks. Juha Koivisto, *Unruly Subjects* (2005), erit. s. 7–20.

(s. 67). Saksalaiseen filosofiseen sanastoon hegemonia ei kuitenkaan vakiintunut, mutta merkittävät historioitsijat ottivat sen käyttöönsä kuvatessaan kansainvälisiä suhteita ja niiden ”suuria mahteja” (von Ranke) tai Rooman (Mommsen) ja Aleksanteri Suuren historiaa (Droysen). Saksan yhdistymispyrkimyksiä seuraavassa eurooppalaisessa lehdistössä käytiin keskustelua ”Preussin hegemoniasta” ja Italiassa filosofi-intellektuelli Vincenzo Gioberti nosti esille hegemonian arvioidessaan omaan maansa yhdistymisen vaatimuksia. Suurten murre-erojen luonnehtimassa Italiassa kysymys ”kielellisestä hegemoniasta” ja kansalliskielestä nostatti monenlaisia kiistoja ja keskusteluja (s 76).

Cospiton kirjan kolme viimeistä lukua (luvut 5–7) keskittyvät marxilaiseen keskusteluun hegemoniasta. Eniten tilaa saa ymmärrettävästi Gramscin käsitys hegemoniasta sekä siitä tehdyt tulkinnat ja sovellutukset. Aluksi Cospito käsittelee Marxia ja Engelsiä. Hänen mukaansa vähemmän yllättävää on ”sanan lähes täydellinen puuttuminen” parivaljakon kirjoituksista. Toisaalta Cospito toteaa, että Marxin esittämät näkemykset proletariaatin diktatuurista tai jatkuvasta vallankumouksesta (*die Revolution in Permanenz*) siirtymisenä kapitalistisesta kommunistiseen yhteiskuntaan ovat eräänlaisia hegemonisia projekteja, joissa ”edellinen muutetaan vallankumouksen kautta jälkimmäiseksi [...] ja vastaavasti tulee olemaan myös poliittinen siirtymäkausi, jolloin valtio ei voi enää olla mitään muuta kuin proletariaatin vallankumouksellista diktatuuria” (*Gothan ohjelman arvostelua*, 1875). Cospito nostaa tässä esille Gramscin tulkinnan. Sen mukaan varsinkin Marxin konkreettisista historiallisista analyysistä (kuten *Brumairekuun kahdeksastoista* ja *Kansalaissota Ranskassa*) on hahmotettavissa hegemonian teoria eli näkemys, jonka mukaan taloudellisen aspektin lisäksi Marxilla on mukana myös suostumuksen politiikan tai teorian eettis-poliittinen aspekti (s. 84). Tältäkin kannalta katsoen Marxista esitetyt ekonomistiset ja deterministiset tulkinnat ovat ilmeisen vääriä.

Cospiton mukaan Engelsin ansiota on, että ”ensin käsite ja sitten termi hegemonia tulivat keskeisiksi työväenliikkeen sisäisessä keskustelussa” (s. 85). 1800-luvun viimeisillä vuosikymmenillä hän osallistui aktiivisesti kansainvälisen työväenliikkeen toimintaan. Saksan sosialidemokraatteja hän kehotti hankkimaan maatyöläisten suostumuksen ja anastamaan ideologisen vallan suurmaanomistajilta. Engelsin peräämä työläisten ja maatyöläisten liitto, jota ensi mainitut johtavat, omaksuttiin strategiaksi bolševikkien piirissä 1900-luvun alkuvuosina. Tällaiselle ”hegemoniselle projektille” loi otollista maaperää se, että venäläisessä marxilaisuudessa *gegemonijasta* oli keskusteltu jo 1880-luvulla. Sanan hegemonia toi venäläiseen marxilaiseen keskusteluun venäläisen marxilaisuuden perustanlaskija Georgi Plehanov. Hänen kirjoituksissaan hegemonia tarkoittaa ennen muuta proletariaa-

tin johtoasemaa vallankumouksessa. Gramscin kannalta merkittävin venäläinen hegemonian teoreetikko oli kuitenkin Lenin. Cospiton mukaan Leninin kirjoituksissa hegemonia esiintyy sanana ja käsitteenä ensimmäisen kerran vuoden 1905 vallankumouksen yhteydessä, kun hän pitää välttämättömänä liittoutumista talonpoikien kanssa. Tässä liitossa proletariaatin tulee ottaa ”hegemonin tehtävä” (s. 89). Monipuolisessa esityksessään Cospito tarkastelee hegemoniaa myös Trotskilla, Buharinilla, Zinojevilla, Radekilla ja Stalinilla. Luokkaliittoumaa ja työväenluokan poliittista ja intellektuaalista johtajuutta esille tuonut venäläismarxistien hegemoniateoretisointi kuitenkin tyrehtyi 1930-luvun myötä, sillä stalinistinen totalitarismi tukahdutti alleen hegemonian kysymykset.

Sitäkin enemmän niitä pohdittiin lokakuun vallankumouksen edellä ja heti sen ensimmäisinä vuosina 1920-luvulla. Uudessa neuvostovaltiossa kysymys hegemoniasta olikin mitä akuutein. Miten luoda valtavan kokoisesta monikielisestä ja -kulttuurisesta maasta yhtenäinen ja yksituumainen kokonaisuus, semminkin kun väestön enemmistö oli vasta muutama vuosikymmen aikaisemmin maaorjuudesta vapautuneita talonpoikia? Mikä suuressa maassa tulisi olla valtiokoneiston suhde monikymmenmiljoonaiseen väestöön tai venäläisväestön suhde maassa eläviin muihin kansoihin? Jo ennen vallankumousta marxilainen intellektuelli Aleksandr Bogdanov oli esittänyt näkemyksiä ”yleiskulttuurisesta hegemoniasta”, joka voisi olla mahdollinen vain ”käyttämällä menneisyyden kulttuuria, porvarillista kulttuuria, luomaan uusi proletaarinen kulttuuri, joka voidaan asettaa porvarillista kulttuuria vastaan ja levittää massojen joukkoon” (s. 94–95). Tähän näkemykseen sisältyy jo Marxilta tuttu ajatus siirtymäkaudesta, jolloin tapahtuisi siirtyminen porvarillisesta kulttuurista proletaariseen ”yleiskulttuuriseen hegemoniaan”. Oma kysymyksensä on se, mitä mainittu ”porvarillinen kulttuuri” saattoi tarkoittaa Venäjällä, jonka väestöstä suurin osa oli perinteistä agraarista elämää eläviä talonpoikia, jossa keisari oli hallinnut itsevaltiaana, ja jossa porvariston sijasta maan hallitsevan ryhmän oli muodostanut etuoikeuksiensa varassa ja talonpoikien työvoiman riistosta elänyt loismainen aatelisto.

Venäläisissä keskusteluissa merkittävässä asemassa oli kysymys hegemonian kielellisestä ulottuvuudesta. Taustalla vaikuttivat kielen sosiaalisuudesta tuolloin keskustelleet ”aikakauden suurimmat venäläiset marxilaiset kielitieteilijät Mihail Bahtinista Valentin Vološinoviin ja Viktor Žirmunskista Roman Jakobsoniin” (s. 96). Näistä Bahtin ja Jakobson eivät tosin olleet marxilaisia. Cospiton esityksestä ei selviä, keskustelivatko mainitut kielitieteilijät nimenomaan *sanan* hegemonia käsitteellisestä sisällöstä ja teoreettisesta merkityksestä. Ehkä ennemminkin oli kysymys heidän näkemysten yleisistä yhteyksistä hegemoniaan. Gramsci puolestaan pääsi vuosina 1922–1923 seuraamaan läheltä neuvostovenäläisiä keskusteluja hege-

moniasta ja sen kielellisistä ulottuvuuksista, kun hän toimi lähes kahden vuoden ajan Italian edustajana Kominternissa Moskovassa.⁴

Gramsci itse kuitenkin kehitteli hegemonian käsitettä ja teoreettista näkökulmaa huomattavasti pitemmälle kuin kukaan edeltäjistään. Hegemonia tulee esille jo hänen vankeusvuosiansa edeltäneissä kirjoituksissaan, varsinkin keskeneräiseksi jääneessä esseessä *Eräitä näkökohtia Etelän kysymyksessä* (1926). Sekin on kuitenkin vain alkusoittoa niille moniulotteisille hegemonian kehittelyille, joita Gramsci tekee *Vankilavihkoissaan*. Cospito näyttää taitavasti, miten hegemonia tulee mukaan ensimmäisiin vihkoihin, sitten kehittyä, muuntuu ja syvenee myöhemmissä vihkoissa, mutta ei ”lopulta” kuitenkaan kiteydy selkeästi rajatuksi hegemonian käsitteeksi, saati valmiiksi ”hegemoniateoriaksi”. Syynä ”keskeneräisyyteen” eivät ole vain vankilan vaikeat olosuhteet, vaan ”Gramscin ajattelun luonne, jossa käsitteet eivät saa yksiselitteisiä määritelmiä” (s. 107). Gramscin käyttämät käsitteet ”ovat usein hyvin kaukana arkikäytöstä tai siitä, mikä on kristallisoitunut erilaisiin filosofisen ja poliittisen ajattelun versioihin” (s. 107).

Gramscia käsittelevä luku on Cospiton kirjan ylivoimaisesti paras. Hänen dia-kronisen analyysinsä lyhyt referoiminen ei tee oikeutta tämän esityksen hienosyiselle ja asiantuntevalle analyysille hegemoniasta *Vankilavihkoissa*.⁵ Lyhyesti sanoen Cospito näyttää, miten ensimmäisen vihkon alustavasta erottelusta hegemonian rajoitetumman (johtaminen) ja laajemman merkityksen (johtaminen + herruus) välillä sukeutuu vihkojen kirjoitustyön edetessä yhä uusia historiallisia ja teoreettisia tarkasteluja. Gramsci kehritteleekin hegemoniaa niin konkreettisten historiallisten tapahtumakulkujen yhteydessä (kuten Italian *risorgimento*, Venäjän vallankumous ja fasismien valtaannousu) ja toisaalta suhteessa marxilaisiin ja muihin teorioihin. Kirjoitustyön edetessä käy selväksi, ettei hegemonia suinkaan rajoitu vain kansalaisyhteiskuntaan, vaan se on yhteydessä myös poliittiseen yhteiskuntaan (valtio) ja tuotannon maailmaan (taloudellinen perusta). Hegemonia ei myöskään perustu vain suostuntaan, vaan se on aina myös yhteydessä pakottamiseen (*coersione*) ja herruuteen (*dominio*).

4 Gramscin hegemoniaa koskevien käsitysten yhteyksiä 1920-luvun neuvostovenäläisiin keskusteluihin avaa Craig Brandist teoksessaan *The Dimensions of Hegemony – Language, Culture and Politics in Revolutionary Russia* (2015). Hänen mukaansa Gramscin näkemyksiin poliittisesta ja kulttuurisesta hegemoniasta vaikuttivat enemmän kuin aiemmin on oletettu hänen omakohtaiset kokemuksensa vallankumouksen Venäjällä.

5 Cospiton esitys perustuu hänen teokseensa *Il ritmo del pensiero. Per una lettura diacronica dei "Quaderni del carcere" di Gramsci* (2011; engl. *The Rhythm of Thought in Gramsci. A Diachronic Interpretation of Prison Notebooks* (2016)). Merkittävä tutkimus, jossa esitetään oivaltavasti ja kielialueiden rajat ylittäen Gramscin hegemoniakäsityksen keskeiset tulkintatavat on Peter Thomasin vastikään ilmestynyt teos *Radical Politics. On the Causes of Contemporary Emancipation* (2023).

Vankilavihkojen kirjoitustyön edistyessä Gramsci onnistuu yhä uusien historiallisten esimerkkien valossa selvittämään ja konkretisoimaan sitä, miten hegemonian tuottaminen ja ylläpitäminen on aina kompleksinen ja epävarma prosessi, jossa uhkana väijyy ”hegemonian kriisi”. Vihko vihkolta lisääntyvät määreet, joilla Gramsci luonnehtii ”hegemoniataistelun” ehtoja ja edellytyksiä. Apuun tulee myös Machiavelli ja hänen *Ruhtinaansa* (erityisesti vihkossa kolmetoista), kun Gramsci kehittää näkemystään ”nykyajan ruhtinaasta” eli uudentyypisestä puolueesta, ”joka haluaa perustaa valtion”. Cospiton diakroninen lukutapa tuo näkyville myös sen, kuinka hegemonisen kamppailun osapuolia eivät ole vain alkupään vihkoissa esillä olevat luokat sellaisenaan, vaan niihin eri tavoin liittyvät ja asemoituvat moninaiset yhteiskunnalliset ryhmät ja ryhmittymät. Merkittävän roolin tässä saavat perinteiset ja orgaaniset intellektuellit ”suurista intellektuelleista” omassa jokapäiväisessä elämässään toimiviin tavallisiin ihmisiin. Gramscin tunnetun teesin mukaanhan ”jokainen ihminen on intellektuelli”, vaikka kaikilla ei olekaan intellektuellin perinteisiä tehtäviä.

Gramsci-luvun lopuksi Cospito kiteyttää Gramscia siteeraten, että ”hegemonian pohdiskeleminen implikoi kuitenkin myös, ellei ennen kaikkea, paluuta Marxiin, joka vie – jo mainittuun – johtopäätökseen, että Trierin filosofiaan ’sisältyy *in nuce* voiman ja talouden puolen lisäksi myös eettis-poliittinen puoli hegemonian ja suostumuksen politiikasta tai teoriasta” (s. 139).

Kuten sanottu, Cospito aloittaa kirjansa viimeisen luvun ”Hegemonia Gramscin jälkeen” asiantuntevalla selostuksella Italiassa 1940–1970-luvulla käydyistä kiistoista ”Gramscin perinnöstä” ja erityisesti hänen hegemonian käsitteelleen annetuista tulkinnoista, jotka olivat monella tapaa aikakauden poliittisten ristiriitojen ja vasemmiston sisäisten kamppailuiden ylimääräisiä. Italialaisen Gramsci-reseption keskeisenä lähtökohtana oli Palmiro Togliattin johdolla toimitettu *Vankilavihkojen* kuusiosainen temaattinen laitos (1948–1951). Cospiton mukaan tässä laitoksessa hegemoniaa koskevat kehittelyt eivät tule yhtä selkeästi esille kuin vuonna 1975 ilmestyneessä Valentino Gerratanan toimittamassa kriittisessä laitoksessa, joka suunnilleen noudattaa vihkojen julkaisujärjestystä (s. 142). Gerratana myös selvittää huolellisesti kunkin vihkon syntyhistorian. Gramsci kirjoitti kahta tai useampaa vihkoa samanaikaisesti. Joistakin alkupään vihkoista hän kirjoitti myös uuden version (ns. A- ja C-tekstit) ja joitakin vihkoja hän täydensi useaan otteeseen.

Toisen maailmansodan jälkeisinä vuosikymmeninä keskeisenä ongelmana pidettiin sitä, miten Gramscin hegemonia suhtautuu proletariaatin diktatuuriin käsitteeseen. Joidenkin mukaan ne ovat suunnilleen sama asia, kun taas toisten tulkintojen mukaan hegemonia merkitsi vaarallista irtaantumista tuosta marxismileninisin keskeisestä käsitteestä. Eräät liberaalisosialistiset tutkijat, kuten

Norberto Bobbio, puolestaan halusivat nähdä hegemonian edustukselliseen demokratiaan viittaavana ja sitä syventävänä reformistisena käsitteenä. Toiset taas pyrkivät kytkemään hegemonian italialaisen uusidealisticen filosofian (mm. Croce ja Gentile) ”eettis-poliittisiin” tarkasteluihin.

Gerratanan kriittisen laitoksen ilmestymisellä oli erittäin suuri merkitys italialaisen Gramsci-tutkimuksen kehityksen kannalta. Nyt myös hegemoniaa koskevat tulkinnat muodostuivat aiempaa hienosyisemmiksi ja Gramscin omia ajatuskulttuureja aiempaa huolellisemmin seuraaviksi. Tämä mahdollisti myös sellaisen korkeatasoisen *Vankilavihkojen* diakronisen tutkimuksen, jonka keskeisiin nimiin Cospito itse lukeutuu. Tämän tutkimussuunnan perusteos on Gianni Francionin *L'officina gramsciana. Ipotesi sulla struttura dei "Quaderni del carcere"* (1984).

Vahva poliittis-historiallinen ylimääräytyneisyys pätee myös toisen maailmansodan jälkeisten vuosikymmenten ranskalaiseen Gramsci-reseptioon, jossa vaikutusvaltaista roolia näytteli Ranskan kommunistinen puolue. Sen piirissä Gramsciin suhtauduttiin pitkään vihamielisesti tai ainakin vähättelevästi. Toisaalta hegemonian käsite samastettiin proletariaatin diktatuuriin käsitteeseen (Denis Richet) tai Gramsci määriteltiin ”Leninin oppilaaksi”, kuten teki Georges Cogniot Gramscin valittujen teosten ranskankielisen laitoksen esipuheessaan (s. 154–155). Vasta vuoden 1968 tapahtumien myötä Ranskassa koettiin jonkinasteinen Gramsci-rensanssi, joskin sellaiset vaikutusvaltaiset ranskalaismarxistit kuin Roger Garaudy ja Louis Althusser suhtautuivat Gramsciin varauksellisesti. Poikkeuksen muodostivat Jacques Texierin ohella Althusserin oppilaisiin lukeutuneet Nicos Poulantzas ja Christine Buci-Glucksmann. Jälkimmäisen laaja teos *Gramsci et l'État* (1975) on korkeatasoinen tutkielma ja yksi ensimmäisistä esityksistä, joissa *Vankilavihkoja* pyritään lukemaan diakronisesti. Tämän teki mahdolliseksi se, että Buci-Glucksmann saattoi käyttää tutkimustyönsä lähteenä tuolloin vielä tekeillä ollutta Gerratanan kriittistä laitosta.

Cospiton kirjan heikointa antia on selostus gramscilaisen hegemonian käsitteen reseptiosta englanninkielisessä maailmassa kuusikymmenluvulta yhdeksänkymmmentäluvulle. Tässä vain muutaman sivun pituisessa esityksessä mainitaan lyhyesti Stuart Hallin hegemonia-analyysit thatcherismista, Raymond Williamsin yritys määrittellä Gramscin hegemonian käsite uudelleen, E.P. Thompsonin hyökkäys strukturalistista marxilaisuutta vastaan ja Perry Andersonin ”terminologisen kurinalaisuuden puutetta” ilmaiseva tulkinta Gramscin hegemoniakäsitykseen muka sisältyvistä ”antinomioista”. Cospito ei edes yritä avata lukijalle näitä britti-marxismissa esiintyneitä hegemonian tulkintoja. Hän päättää lyhyen esityksensä toteamukseen, että ”kahdeksankymmmentäluvulta lähtien hegemoniakeskustelun ytimellä on ollut taipumus siirtyä Englannista Yhdysvaltoihin ja historian ja

kirjallisuudentutkimuksesta kansainvälisten suhteiden ja poliittisen talouden tutkimukseen” (s. 161). Sen sijaan, että Cospito loisi tämän jälkeen katsauksen yhdysvaltalaiseen tutkimukseen, kuten angloamerikkalaisessa maailmassa pioneerityön asemassa olevaan John M. Cammettin kirjaan *Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism* (1967), hän yllättäen palaakin saksalaiseen historiantutkimukseen nostaten esille Ludwig Dehion toisen maailmansodan jälkeiset sinänsä mielenkiintoiset analyysit modernin historian ”neljästä suuresta hegemoniahankkeesta” (s. 162) sekä hänen aloittamaansa keskustelua jatkaneet Hans Morgenthau, Raymond Aronin ja Charles Doranin. Sen sijaan saksalaiset tulkinnot Gramscin hegemonian käsitteestä Cospito sivuuttaa tyystin.

Edellistä informatiivisempi esitys Gramsci-reseptiosta hegemonian näkökulmasta katsottuna on Cospiton kuvaus hegemoniasta Latinalaisesta Amerikasta. *Vankilavihkojen* temaattinen laitos käännettiin espanjaksi Argentiinassa jo 1950-luvulla, seuraavalla vuosikymmenellä ilmestyi uusia käännöksiä ja jo 1980-luvun alussa Gerratanan kriittisen laitoksen espanjankielinen versio Meksikossa. Cospito myös lyhyesti noteeraa Meksikossa maanpaossa eläneiden José Maria Aricón ja Juan Carlos Portantieron työt Gramscin hegemonian käsitteestä. Sen sijaan ehkä merkittävin Latinalaisen Amerikan gramscilainen, brasilialainen Carlos Nelson Coutinho saa Cospiton tunnustusta vain *Vankilavihkojen* brasilialaisen temaattisen laitoksen käännöstyöstä. Samaan lukuun hän ymppää myös Intiassa ja arabimaailmassa esitetyt näkemykset hegemoniasta. Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, että hän viittaa hyvin lyhyesti ns. Kalkuttan koulukuntaan (Ranjit Guha ja Gayarit Chakravorty Spivak) sekä palestiinalaistaiseen postkolonialistisen tutkimuksen klassikkoon Edward Saidiin.

Cospiton kirjan loppusanojen alaotsikko on ”Hegemonia tänään”. Sen sijaan, että hän esittäisi edes lyhyen katsauksen hegemonian tulkintoihin viime vuosikymmeninä, hän tarkastelee lyhyesti hegemonian tuloa sukupuolentutkimukseen. Kokonaisuutena arvioiden Cospiton teoksen parhainta antia Gramsci-luvun ohella on hegemoniaan antiikin Kreikassa käsittelevä luku sekä esitys hegemoniasta venäläisten vallankumouksellisten keskuudessa. Puutteistaan ja epätasapainoisuudestaan huolimatta on toki ilahduttavaa, että tämän merkittävän italialaisen Gramsci-tutkijan kirja on julkaistu myös suomeksi. Tapani Kilpeläisen suomenos on sujuva ja sanavalinnat pääosin onnistuneita. Alkutekstin nimihakemisto olisi ollut pienellä vaivannäöllä liitettävissä myös suomennokseen. Samoin teoksen kirjoittajan esittely olisi ollut paikallaan.

Joissakin käännösratkaisuissa esiintyy horjuvuutta: ylärakenne – päällysrakenne, sosiaalinen hegemonia – yhteiskunnallinen hegemonia, *Vankilavihkojen* – *Vihkojen*. Yhdessä kohtaa Gramscin essee ”Etelän kysymyksestä” on saanut nimen ”Välimeren kysymyksestä”. Muutaman kieltämättä alkuperäiseltä asultaankin monimutkaisen

Vankilavihkojen passuksen suomennos on epäselvä, kuten sivulla 126. Ongelmallista on myös se, että ”apparato egemonico” on suomennettu ”hegemoniseksi koneistoksi”. ”Hegemoninen apparaatti” olisi ollut ainakin siinä suhteessa parempi valinta, että ”koneisto” synnyttää mekanistisemmän mielikuvan kuin ”apparaatti”. Sivulla 118 olevan sitaatin suomennoksessa puhutaan ”määräyhteiskunnasta” (in una determinata società), kun kohdallinen suomennos olisi ”missään yhteiskunnassa” ja sivulla 119 ”annetun puolueen” sijasta kyseessä on ”tietty puolue” (eli kommunistinen puolue). Sivulla 143 Cospito viittaa Gramscin *Vankilakirjeisiin* (*Lettere dal carcere*, julk. ensimmäisen kerran 1947), mutta suomennos puhuu *Vankilavihkoista*.

Arkaaiselta ratkaisulta kuulostaa marxismin kirjoitusasu ”marksismi”. Johdonmukaisesti ajatellen tällöin pitäisi myös tälle opille nimensä antaneen Karl Marxin sukunimi kirjoittaa Marks(i). Kuninkaiden ja keisarien tapauksessa tällainen käytäntö (kuten Aleksanteri tai Kaarle) on ollut tavallinen, mutta ei sentään ulkomaisten filosofien ja muiden oppineiden yhteydessä.

Toivottavasti Eurooppalaisen filosofian seura jatkaa Cospiton teoksella aloittamaansa merkittävien Gramsci-tutkijoiden teosten suomennosten julkaisemista ja niiden myötä liittyy Gramscin nykyistä elimellisemmäksi osaksi suomalaista vasemmistolaista teoreettista keskustelua ja hegemonista kamppailua!

DOI – <https://doi.org/10.55294/tk.145295>

Tutkimus & kritiikki on lisensoitu Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-EiMuutoksia 4.0 Kansainvälinen -lisenssillä.

LÄHTEET

- BRANDIST, CRAIG (2015). *The Dimensions of Hegemony – Language, Culture and Politics in Revolutionary Russia*. Leiden & Boston: Brill.
- COSPITO, GIUSEPPE (2011). *Il ritmo del pensiero. Per una lettura diacronica dei “Quaderni del carcere” di Gramsci*. Napoli: Bibliopolis.
- FRANCIONI, GIANNI (1984). *L’officina gramsciana. Ipotesi sulla struttura dei “Quaderni del carcere”*. Napoli: Bibliopolis.
- KOIVISTO, JUHA (2005). *Unruly Subjects*. Tampere: Tampere University Press. <https://trepo.tuni.fi/handle/10024/67461>
- THOMAS, PETER D. (2023). *Radical Politics. On the Causes of Contemporary Emancipation*. Oxford & New York: Oxford University Press.

Saksalaista tutkimusta venäläisestä kapitalismista

Felix Jaitner: *RUSSLAND: Ende einer Weltmacht. Vom autoritär-bürokratischen Staatssozialismus mit Ressourcenextraktivismus und Kriegswirtschaft in die Zukunft?* Hampuri: VSA 2023, 293 s.

Felix Jaitner: *Russlands Kapitalismus. Die Zukunft des 'System Putin'*. Hampuri: VSA 2003, 183 s.

Saksalainen Felix Jaitner on julkaissut kaksi venäläistä kapitalismia koskevaa kirjaa VSA-kustantamolla: *Russlands Kapitalismus* (sit. RK) ja *RUSSLAND: Ende einer Weltmacht* (sit. REW). Kummatkin teokset perustuvat hänen aikaisemmille tutkimuksilleen. Mittavampi ja teoreettisempi jälkimmäinen kirja on päivitetty versio Jaitnerin väitöskirjasta, kun taas ensin mainittu lyhyempi teos on deskriptiivisempi ja keskittyy Venäjän 1990-lukuun. Kirjat ovat osittain päällekkäisiä, mutta toisaalta tukevat toisiaan painotuseronsa vuoksi. Jaitner tarkastelee marxilaisvaikutteisesta näkökulmasta venäläistä kapitalismia yhdistäen ekologisen näkökulman, regulaatioteorian ja maailmanjärjestelmänalyysin. Hän pyrkii siis yltämään vastakkainasettelun sisäisen ja ulkoisen tarkastelutavan välillä.

Jaitner kritisoi kahta näkökulmaa, jotka hänen mukaansa ovat vallitsevia Venäjän suhteen. Ensinnäkin hän kritisoi näkökulmaa, joka pelkistää Venäjän politiikan ulkopolitiikkaan ja pelkistää esimerkiksi Ukrainan sodan syyn tähän. Tätä vastoin Jaitner korostaa, että ”Venäjän yhä suuremmissa määrin ekspansiivinen ulkopolitiikka on valtablokin reaktio

moninaisesti kriisiprosesseihin Venäjällä ja jälkineuvostoliittolaisella alueella” (RK, 9). Venäjän ulkopolitiikkaa ei siis voi poliittisesti palauttaa pelkästään esimerkiksi Naton itälaajentumiseen, vaikkei Jaitner sen merkitystä kyseenalaistakaan. Toisekseen Jaitner vastustaa liiallista keskittymistä Vladimir Putinin henkilöön ja ideologiaan, sillä ”tällainen tarkastelutapa estää tarkastelemasta yhteiskunnan sisäisiä konflikteja ja prosesseja” (RK, 9). Jaitner korostaakin, että Venäjää voidaan ymmärtää vain historiallisesta ja kapitalismiteoreettisesta perspektiivistä käsin. Teoksista voidaan tiivistää kolme pääteemaa: ekstraktivismi Venäjän kapitalismissa, 1990-luvun autoritäärisyyden merkitys nykyhetkelle ja venäläisten pääomafraktioiden välinen kamppailu.

Jaitnerin keskeinen käsite, joka hänen mukaansa puuttuu suuresta osasta kriittistä Venäjä-analyysiä, on *ekstraktivismi* (REW, 22–29). Käsite on ollut keskeinen Latinalaisen Amerikan keskusteluissa. Ekstraktivismilla tarkoitetaan kasautumismallia, jossa raaka-aineet kuten öljy, kaasu ja kaivannaiset ovat maan keskeinen vientituote ja sen talouden perusta. Raaka-aineiden vienti tuottaa suuria tuloja, mutta toisaalta raaka-aineiden painoarvon seurauksena maan sisäinen teollinen tuotanto on yksipuolista, investoinnit muille aloille vähäisiä. Lisäksi ekstraktivistiseen kasautumismalliin perustuvat taloudet ovat poikkeuksellisen riippuvaisia maailmanmarkkinoista. Ekstraktivismi on myös ekologisesti tuhoisaa ja vaatii usein maa-alueiden pakkoluovuttamis-

ta. Empiirisesti ekstraktivismilla näyttää olevan yhteys autoritaariseen hallintoon. Jaitner korostaa, että ekstraktivismiin käsitteen soveltaminen Venäjään mahdollistaa tiukan etelä/pohjoinen -dikotomian kyseenalaistamisen (REW, 27). Luonnollisesti Venäjä sotilasmahtina ja suurena taloutena eroaa klassisista esimerkeistä ekstraktivismista Afrikassa tai Latinalaisessa Amerikassa. Jaitner kutsuu Venäjää, maailmanjärjestelmäteoreetikko Boris Kagarlitskiä seuraten, ”perifeeriseksi imperiumiksi” (REW, 33).

Ekstraktivismi auttaa Jaitnerin mukaan ymmärtämään Venäjän kapitalismin Länsi-Euroopasta eroavaa luonnetta ilman että tämä erityisluonne redusoidaan ”totalitaariseen perintöön” tai ”epätäydelliseen” siirtymään kapitalismiin (REW, 58). Samoin ekstraktivismiin käsite kytkee venäläisen kapitalismin länsieurooppalaiseen kehityskulkuihin. Ekstraktivismi oli keskeistä jo Neuvostoliiton aikana, sekä sen sisäisen teollistumisen perustana että 1970-luvulta lähtien osana Neuvostoliiton kasvavaa riippuvuutta läntisistä markkinoista. Kuitenkin kotimaisen teollisuuden tuhoutuminen 1990-luvun shokkiterapiassa, jonka myötä tuotannon taso laski noin 50 % (REW, 62), vahvasti huomattavasti ekstraktivismiin painoarvoa. Siinä missä Neuvostoliitossa ekstraktivismi yhdistyi pitkälti kotimaisen teollisuuden kehittämiseen, joskin ylläpitäen alueellisia hierarkioita Neuvostoliiton sisällä, 1990-luvulta alkaen länsimaat ovat yhä enemmän ulkoistaneet ekologisia kustannuksiaan Venäjälle (REW, 86–89).

Ekstraktivismi on siis vain vahvistunut taloudellisen integraation myötä. Ekstraktivismiin vakiintuminen Putinin valtakaudella on vaikuttanut ratkaisevasti Venäjän valtion muotoon ja toimintaan: ”Viimeistään Putinin aikakaudella raaka-aineteollisuuden ja valtion kehitys ovat olleet mitä tiukimmin yhteen kietoutuneita.” (REW, 103.) Tässä mielessä Venäjän kapitalismin erityispiirteet eivät selity vain maan sisäisistä syistä käsin.

Kiinnostava Jaitnerin huomio on, että ekstraktivismiin merkitys selittää, miksi ympäristöliike on ollut Venäjällä niin heikko ja usein valtiollisesti vainottu. Ympäristöaktivistien valtiollinen vaino on tunnetusti merkittävä kysymys myös Latinalaisessa Amerikassa ja se näyttääkin olevan yhteydessä ekstraktivistiseen kasautumismalliin. Myöskään venäläinen vasemmisto ei valtavirtaisessa muodossaan ole juuri kyseenalaistanut ekologisesti tuhoisaa kasautumismallia. Paitsi että kyse on itseään Neuvostoliiton perillisenä pitävän nimellisen venäläisvasemmiston produktivismista, vasemmiston ja ympäristöliikkeen etäisyys Venäjällä johtuu Jaitnerin mukaan myös siitä, että 1990-luvulla aiemmin Neuvostoliiton ympäristötuhoja vastustaneet ympäristöaktivistit usein kannattivat kapitalismia ja jopa ääriusliberaalia Jeltsinin shokkiterapiaa. Markkinat nimittäin nähtiin suunnitelmatalouden verrattuna tehokkaina ja täten ekologisina. (REW, 86–87.)

Jaitner korostaa, että nykyisen Venäjän autoritaariset piirteet voidaan ymmärtää vain tarkastelemalla 1990-luvun kehitys-

kulkuja. Tässä mielessä Putinin hallinnon autoritäärisyys – joka yhdistyy uusliberaaliin sosiaalipolitiikkaan – ei varsinkaan 2000-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä merkinnyt katkosta Jeltsinin aikaan vaan ennemminkin jatkuvuutta, vaikka valtion rooli taloudessa kasvoikin. Sekä Jeltsin että Putin edustavat Jaitnerin mukaan klassista bonapartistista autoritääristä hallintoa, joka perustuu heikkoon kansalaisyhteiskuntaan, rajoittuneeseen hegemoniaan ja vahvaan keskusjohtoon. (REW, 96–112.) Putin ja Jeltsin jakavat myös laajassa mielessä uusliberaalin ja talouskuriin perustuvan sosiaalipolitiikan. Jaitner käsittelee 1990-luvun shokkipolitiikan tunnettuja sosiaalisesti katastrofaalisia seurauksia (RK, 72–76), mutta korostaa, ettei Putinin aikakausi tuonut merkittävää sosiaalipoliittista muutosta. Toki erityisesti 2000-luvun alussa vahva, joskin alueellisesti epätasainen, talouskasvu pehmitti väestön taloudellista ahdinkoa ja lisäsi kulutusmahdollisuuksia (REW, 108), mutta tultaessa 2010-luvulle sosiaalinen eriarvoisuus ja Putinin hallinnon leikkauspolitiikka johtivat laajoihin protestiliikkeisiin, jotka kertoivat valtablokin ristiriidoista (REW, 170–174).

Jaitner korostaa, että väkivalta oli keskeinen väline jo Jeltsinin kaudella, mistä on osoituksena muun muassa ensimmäinen Tšetšenian sota, jossa tuhottiin 50–70 % alueen asuntokannasta (RK, 108). Sen lisäksi Jaitner korostaa, kuinka Jeltsin 1993 hajotti parlamentin laittomasti, ja kun parlamentti vastusti tätä, sotilaat miehittivät parlamentin 4.11.1993. Jeltsi-

nillä oli, kuten hän Jaitnerin siteeraamissa muistelmissaan kertoo, toimilleen lännen ja erityisesti Saksan Helmut Kohlin tuki, sillä autoritäärisiä toimia pidettiin välttämättöminä kommunismin lopulliseksi kukistamiseksi. (RK, 88.) Jaitner siteeraa Saksan yleisradion ulkomaankirjeenvaihtajaa Dirk Sageria: ”Lännessä päivää juhliittiin uutena Jeltsinin voittona kommunismista. Jos läntisten kirjeenvaihtajien raportointi ei vastannut tätä lukutapaa, he näyttäytyivät epäilyttävässä valossa” (RK, 90). Tämän jälkeen Jeltsin ajoi läpi hyvin presidenttivetoksen uuden perustuslain kansanäänestyksellä, jonka äänestysprosentti oli vain 54,4 %. Uusi perustuslaki määritteli yksityisomaisuuden ihmisoi-keutena. Jaitnerin mukaan Jeltsinin ajan ”erityinen autoritarismi muodosti perustan Venäjän nykyiselle tuotanto- ja yhteiskuntamallille” (RK, 91).

Putinin ajan uutuus on yhä vahvempi nationalismi, joka toimii yhä merkittävämpänä integroivana ideologisena tekijänä. 1990-luvulla nationalismi kukoisti Jeltsinin uusliberaalin politiikan vastustajien joukossa sekä vasemmalla että oikealla, mikä lähensi konservatiivis-autoritääristä Venäjän kommunistipuoluetta ja äärioikeistoa toisiinsa. Viimeistään 2010-luvulle tultaessa nationalismi on kuitenkin vahvistunut merkittävästi myös Venäjän hallinnossa. Jaitner näkee tässä ideologisessa käänteessä valtablokin keinon vahvistaa asemiaan, kun aiemmin vallan legitimaatiolle keskeinen talouskasvu ei enää tavoita 2000-luvun alun lukemia (REW, 169). Toisaalta nationalistinen käänne on

osaltaan myös uhka valtablokille, kuten Putinia liiallisesta lepsuudesta sotatoimissa syyttävän äärioikeiston suosio Venäjällä osoittaa (vrt. REW, 263). Olennaista Jaitnerin mukaan on se, että ennen Ukrainan sotaa nationalismi ei juuri näkynyt talouspolitiikassa. Finansialisaation kiihtyminen Putinin valtakaudella lisäsi Venäjän taloudellista uusliberalisaatiota pitkälle 2000-luvulle. (REW, 166–174.) Jaitner huomauttaa, että huono Venäjä-tuntemus – ja Venäjän kommunistisen puolueen Putinia tukeva politiikka – sai monet läntiset vasemmistolaiset näkemään Venäjän Vladimir Putinissa vastavoiman uusliberaalille kapitalismille (REW, 110).

Nationalismi on Jaitnerin mukaan yhteydessä myös venäläisten pääomafraktioiden välisiin kamppailuihin. Jaitner katsoo, että Venäjällä on kaksi kilpailevaa kehitysmallia, joista toinen perustuu kansalliseen pääomaan ja toinen ulkomaille myytäviin energiaan ja raaka-aineisiin. Kummatkin kasautumisstrategiat tukeutuvat kuitenkin niin vahvasti ekstraktivismiin, että ne ovat enemmänkin kilpailevia variantteja samasta ekstraktivistisesta kasautumismallista. Lisäksi kummatkin ovat osa samaa valtablokkia. (REW, 33.) Ukrainan sota on siirtänyt ekstraktivismiin painopistettä itään, erityisesti Kiinaan, mutta ei ole muuttanut sen perusrakenteita (REW, 236–237). Nationalistisen politiikan tukeminen on edullista teollisuuspääomalle, sillä länsisuuntautuneisuus edellyttää keskittymistä raaka-aineisiin, eikä juuri mahdollista kotimaisen teollisuuden kehittymistä.

Toisaalta ”EU:n niin kutsuttu Green New Deal tarkoittaa valtavaa uhkaa venäläiselle kehitysmallille” (REW, 219). Venäjän hyökkäyksen myötä langetetut sanktiot ovatkin venäläisen teollisuuspääoman näkökulmasta edullisia, sillä ne pakottavat valtion tukemaan kotimaista teollisuutta. Kansallinen teollisuuspääoma onkin vahvistunut Krimin valtauksesta seuranneista sanktioista alkaen (REW, 254). Siksi Jeltsinin kaudesta alkaen alakynnässä olleilla ei-ekstraktivistisilla pääomafraktioilla on intressi tukea sodan jatkumista (REW, 259). Jaitner kirjoittaakin: ”Niin paradoksaaliselta kuin se kuulostaakin: perifeeriset pääomafraktiot voivat pitkällä tähtäimellä parantaa kilpailukykyään vastakkainasetteluja hakevan ulkopoliittisen strategian avulla” (REW, 246).

Jaitnerin kirjat tarjoavat paljon materiaalia Venäjän kehityksen ymmärtämiseen, eivätkä sorru hallitsevan keskustelun kulturalistisiin tai essentialistisiin sudenkuoppiin. Tämän lisäksi *RUSSLAND: Ende einer Weltmacht* on varsinainen tilastotiedon aarreaitta. Jaitner tarjoaa myös ainakin osittaisen selityksen sodan suolle venäläisen kapitalistiluokan keskuudessa nähdessään sodan edesauttavan kansallista teollisuuspääomaa sen kamppailuissa ulkomaille orientoitunutta ekstraktivistien alojen pääomaa vastaan. Teosten puutteena voidaan nähdä niiden talouskeskeisyys, joskin ekologisen problematiikan keskeisyys on kirjojen ehdoton ansio. Venäjän ideologisen kehityksen analyysi jää osin pintapuoliseksi, samoin venäläisen vasemmiston. Kommunistipuolueen

linjasta toki ei jää epäselvyyttä: se on integraalinen osa kansalliseen teollisuuspäömaan tukeutuvaa autoritääriskonservatiivista blokkia (REW, 106). Regulaatio-teorian ja maailmanjärjestelmäänalyysin luova yhdistäminen on joka tapauksessa pirstävää, samoin kirjojen 1990-luvun merkitystä korostava aikajänne. Marxilaisille kirjat muistuttavat siitä, ettei Venäjän toimintaa voi ymmärtää yksinomaan ulkopoliittikkaan ja Naton itälaajentumiseen perustuvan analyysin avulla. Talouden rakenteiden ja sisäpoliittisten suhteiden analyysi on välttämätöntä.

Sauli Havu

DOI – <https://doi.org/10.55294/tk.142947>

Tutkimus & kritiikki on lisensoitu
Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-
EiMuutoksia 4.0 Kansainvälinen -lisensillä.

Rasismien ja köyhien mollaamisen aatehistoriaa

Michel Husson: *Portrait du pauvre en habit de vaurien. Eugénisme et darwinisme social*. Lausanne & Pariisi: Éditions Page 2 & Éditions Syllepse 2023. 325 s.

Michel Husson (1949–2021) oli ranskalainen marxilainen talous- ja tilastotieteilijä, joka työskenteli muun muassa Ranskan ammattiliittojen 1980-luvulla perustamassa tutkimuslaitoksessa IRES:ssä (Institut de recherches économiques et sociales). Nyt käsillä oleva teos on julkaistu postuumisti hänen ystäviensä Odile Chagnyn ja Norbert Holcblat'n viimeistelemänä, täydennettynä Laurent Cordonnier'n esipuheella ja Alain Bihrin jälkisanoina. Teos käsittelee yhteiskuntateorioita, joiden avulla on perusteltu nuivaa tai suorastaan vihamielistä suhtautumista köyhiin ja erityisesti työttömiin. Kirjan otsikko voidaan vapaasti kääntää suunnilleen näin: ”Köyhien kuvaaminen lurjuksina”.

Kyse on teorioista ja oppirakennelmista, joissa köyhyyden ja työttömyyden syyt nähdään tavalla tai toisella köyhissä ja työttömissä itsessään. Yksi tällainen aatesuunta oli 1800-luvulla kehitetty sosiiaalidarwinismi, joka kuvasi yhteiskunnan elämää olemassaolon taisteluksi, jossa kelvollisimmat yksilöt menestyvät ja jossa heikosti pärjäävät joutuvat ja joutavatkin häviölle. Hussonin mukaan nykyajan työttömyysteorioissa ”on olemassa sosiiaalidarwinismin pysyvä houkutus, joka palaa takaisin enemmän tai vähemmän

eufemistisissa muodoissa” (15).

1700- ja 1800-luvun yhteiskunta-ajattelussa oli tavanomaista esittää köyhyys joko köyhien omana synnä tai sitten välttämättömyytenä, jotta köyhät suostuisivat olemaan työteliäitä ja ahkeria. Brittiläinen tiedemies ja pastori Joseph Townsend (jota Marxkin kommentoi *Pääoman* I osassa) katsoi, että nälkä on lakeja parempi pakote, jos halutaan, että köyhät ovat ahkeria ja uutteria (38). Hän vastusti köyhien auttamiseksi säädettyjä lakeja, koska ne hänen mielestään tuhosivat ”Jumalan luoman järjestyksen, harmonian, kauneuden ja symmetrian” (36).

Ranskalainen tehtaanomistaja Étienne Mayet kirjoitti vuonna 1786, että teollisuuden menestys edellyttää, että työläiset eivät koskaan rikastu ja että he heillä on vain se, mitä välttämättä tarvitaan ravinnoksi ja pukeutumiseen (40). Englannissa agrologi Arthur Young kirjoitti vuonna 1771, että vain idiotit eivät ymmärrä, että alemmat yhteiskuntaluokat on pidettävä köyhydessä, tai niistä ei koskaan tule uutteria (89).

Poliittista taloustiedettä popularisoinut filosofi ja kirjailija Bernard Mandeville, jota Marx myös kommentoi, katsoi, että köyhät eivät tarvitse koulutusta. ”Jokainen tunti, jonka köyhän lapset käyttävät kirjojen lukemiseen, on kokonaan menetettyä aikaa yhteiskunnalle” (42). Husson kiinnittää huomiota siihen, että nykyajan uusliberalismin oppi-isiin kuuluva Friedrich von Hayek siteeraa eräässä artikkelissaan hyväksyvästi Mandevillea kuvaten tätä merkittäväksi talousliberalismin teoreetikoksi.

Englannin köyhyyslait (niin sanotut Speenhamlandin lait vuodelta 1795) olivat monien kiistojen aiheena. Köyhyyslaki turvasi perheille eräänlaisen takuutulon, joka oli sidottu leivän hintaan ja perheen kokoon. Vuonna 1834 julkaistussa virallisessa raportissa köyhyyslakien väitettiin tuhoavan työmoraalin ja aiheuttavan laiskuutta, tietämättömyyttä ja epärehellisyttä. (78). Husson kiinnittää huomiota siihen, miten Yhdysvalloissa presidentti Reaganin aikana vuonna 1986 eräässä virallisessa raportissa samankaltaisin sanankääntein väitettiin sosiaaliavun aiheuttavan riippuvuutta sosiaaliturvasta ja haluttomuutta hakeutua työmarkkinoille (78).

Husson selostaa kirjassaan myös reaktioita Irlannin vuosina 1845–1851 kokemaan nälänhätään. Vapaakauppaideologit katsoivat, että valtion ei tule auttaa irlantilaisia selviytymään. Nälänhätä nähtiin jopa jumalan antamana opetuksena irlantilaisille, jota kuvattiin perverssiksi, egoistiseksi ja epävakaaksi kansaksi. Nälänhätä nähtiin toisinaan myös yhtenä todistuksena Malthusin väestöteorialle. Siinä köyhyyden syyksi selitetään liiallinen väestönkasvu. Liian nopeaan väestönkasvuun olisivat taasen köyhät itse syyllisiä. Myös Malthus arvosteli Englannin köyhyyslakeja, koska ne hänen mielestään siirsivät vastuuta lisääntymisestä pois kansalaisilta itseltään.

Husson kiinnittää huomiota siihen, että 1800-luvun lopulla kirjallisuuteen ilmestyi käsitys siitä, että on olemassa ihmisiä, joita ei voi työllistää (*inemployables*) ja jotka siten ovat taloudellisesti arvot-

tomia (*economically worthless*). Tällainen ajattelutapa vie kohti rodunjalostusteorioita, joiden mukaan väestökehitystä eri tavoin sääntelemällä turvattaisiin riittävän ”laadukas” väestö. Fabian Societyn Sidney Webb näki uhkana sen, että annettaessa ”huonolaatuisen” väestönosan vapaasti lisääntyä, Englanti joutuisi irlantilaisen ja juutalaisten valtaan (183). Tämä on esimerkki siitä, että myös joissakin sosialistisissa piireissä rodunjalostuksella ja rasismilla oli kaikupohjaa 1900-luvun alussa. Husson mainitsee, että John Maynard Keynes oli brittiläisen Eugenics Societyn puheenjohtaja vuosina 1937–1945, joskaan rodunjalostusopeilla ei Hussonin mukaan ollut vaikutusta Keynesin talousteorian.

Husson esittää myös lukuisia esimerkkejä siitä, miten tunnetut talous- ja tilastotieteilijät kuten Vilfredo Pareto, Karl Pearson ja Corrado Gini esittivät rasistiseksi tai sosiaalidarwinistisiksi tulkittavia teesejä tai muulla tavalla köyhiä halveksivia teorioita. Esimerkiksi nykyajankin taloustieteessä usein siteerattu Pareto katsoi, että köyhien sosiaaliapuun kerätyt verot ovat työläisille rasite, joka useimmiten tukee laiskureita (242). Pareto oli myös naisten vapautumisen vastustaja kuvaten feminismiä rikkaiden sairaudeksi (243).

Laurent Cordonnier’n esipuheesta ilmenee, että Hussonin tarkoitus oli käsitellä kriittisesti myös nykyajan työttömyysteorioita ja pyrkiä osoittamaan miten niihin liittyy täystyöllisyyden tavoitteesta luopuminen. Valitettavasti Husson ei kuitenkaan ehtinyt viedä projektiaan loppuun, mutta keskeneräisenäkin kirja

on mielenkiintoinen aate- ja teorianhistoriallinen katsaus. Sen ohella, että Husson dokumentoi lukuisten teoreetikkojen rassistisia, sosiaalidarwinistisia tai muulla tavoin köyhien ja työttömien alempiarvoisuutta julistavia lausuntoja, hän esittää myös lyhyitä yhteenvetoja Marxin, Engelsin ja muiden tutkijoiden kriittisistä kommenteista. Kirjan aihepiiri tuntuu ajankohtaiselta nykyhetken Suomessa, jossa kovia leikkauksia kohdistetaan sosiaaliturvaan ja erityisesti työttömyysturvaan ja jossa leikkauksia perustellaan muun muassa työttömyyden vapaaehtoisuutta olettavilla laskentamalleilla. Muis-tettakoon myös Juhana Vartiaisen pu-heenvuorot, joissa hän vertasi työttömiä

rikkaruohoihin ja puolusti teorioita, joi-den mukaan työttömyys on vapaaehtois-ta, työttömien rationaalisten valintojen tulosta (ks. Vartiainen 2019).

Pertti Honkanen

DOI – <https://doi.org/10.55294/tk.144392>

Tutkimus & kritiikki on lisensoitu
Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-
EiMuutoksia 4.0 Kansainvälinen -lisenssillä.

LÄHTEET

VARTIAINEN, J. (2019). *Suomalaisen talousajattelun kritiikki*. Helsinki: Otava.

Kohti solidaarisempaa kamppailua

Angela Y. Davis: *Naiset, rotu ja luokka* (*Women, Race and Class*, 1981). Suom. Anna Tuomikoski. Helsinki: Tutkijaliitto 2021. 312 s.

Mustan feminismin ja marxilaisen perinteen uranuurtaja Angela Davis käsittelee klassikkoteoksessaan *Naiset, rotu ja luokka* Yhdysvaltojen historiaa orjuuden ajalta aina 1980-luvun alkuun. Alun perin teos julkaistiin vuonna 1981 nimellä *Women, Race and Class*, ja sen luvuissa käydään läpi huomattava määrä eri aiheita orjuuden vastaisesta taistelusta varhaiseen naisliikkeeseen, mustien naisten klubiliikkeeseen, kommunistinaisten historiaan, lisääntymisoikeuksiin ja kotitöihin. Näitä kaikkia Davis tarkastelee teoksen otsikon mukaisesti sukupuolen, ”rodun” ja luokan analyysin kautta painottaen etenkin afrikkalaisamerikkalaisten naisten asemaa ja historiaa. Aktivistina, tutkijana ja filosofina tunnetulta Davisilta on aiemmin suomennettu vain hänen omaelämäkertansa *Angela Davis: An Autobiography* (1974, suom. *Sydämeni halusi vapautta*, 1975) ja onkin merkittävä lisäys suomenkieliseen tutkimuskirjallisuuteen, että Davisin *Women, Race and Class* on saanut vuonna 2021 ensimmäisen suomennoksensa.

Suuri osa Davisin teoksesta keskittyy naisten oikeuksien historiallisiin vaiheisiin ja samalla tematisoi historiankirjoittamiseen liittyviä vallan kysymyksiä. Eniten huomiota saavat Yhdysvaltojen varhainen naisliike ja naisten äänioikeusliike, joille pyhitetään jopa viisi teoksen

kolmestatoista luvusta. Tarkastelemalla uudestaan kanonisoituja kertomuksia yhdysvaltalaisesta naisliikkeestä Davisin teos nostaa esiin kysymyksen siitä, kenen näkökulmasta naisliikkeen kamppailut on kirjoitettu ja ymmärretty. Miten erilainen kuva kyseisistä historiallisista prosesseista syntyy, kun lähtökohdaksi otetaan eri sortavien rakenteiden risteävyys ja sukupuolen rinnalle nostetaan ”rodun” ja luokan näkökulmat?

Davis tekeekin merkittävää työtä tuomalla esiin sorrettujen ryhmien kamppailuja, jotka jäävät helposti historiankirjoituksessa pimentoon. Yhdysvaltalaisen naisliikkeen on tyypillisesti nähty alkaneen vuoden 1848 Seneca Fallsin konferenssista, johon noin 300 osallistujaa koontui käsittelemään naisten oikeuksia. Kun naisliikkeen historiankirjoitus aloitetaan Seneca Fallsin tapahtumista, kanonoidaan valkoisten ja porvarillisten naisten näkökulma ja ymmärrys naiseudesta. Konferenssia johtivat ajan keskiluokkaan kuuluneet valkoiset naiset, ja tämä näkyy Davisin mukaan myös tapahtuman julkilausuman sisällössä: siinä mainitaan vain ohimennen työhön liittyvä tasa-arvo eikä mustien naisten oikeuksista sanota sanaakaan (74–75). Valkoista ja porvarillista näkökulmaa painottavassa historiankirjoituksessa jätetään samalla huomiotta esimerkiksi mustien naisten pitkät kamppailuperinteet orjuuden ajoilta lähtien (luku 1) ja yhdysvaltalaisen työläisnaisen järjestäytyminen jo huomattavasti ennen Seneca Fallsin kokoontumista (luku 3). Vaiettujen historioiden esiintuomista teoksessa toimii hyvänä esimerkkinä

myös luku 10 ”Kommunistinaiset”, joka nimensä mukaisesti esittelee sekä mustien että valkoisten kommunistinaisten elämäkertoja ja kamppailuja yhdenvertaishenkilöiden yhteiskunnan puolesta.

Sen lisäksi, että Davis tuo esiin sorrettujen ryhmien historiaa, toimii hänen sukupuolta, ”rotua” ja luokkaa korostava analyysinsä keinona uudelleenarvioida aiempien kamppailujen kipupisteitä ja epäonnistumisia. Näistä yksi keskeisimpiä oli sokeus taloudelliselle riistolle niin orjuuden vastaisessa liikkeessä kuin sitä seuranneessa naisliikkeessäkin:

Tavallisesti valkoiset orjuuden vastustajat joko puolustivat teollisuuskapitalisteja tai eivät olleet millään tapaa luokkatietoisia. Myös naisliikkeen ohjelmasta näkyi, että kapitalistinen talousjärjestelmä hyväksyttiin kyselemättä. [...] Naisliikkeen keulahahmoille ei tullut mieleenkään, että Mustien orjuuttaminen etelävaltioissa, pohjoisen työläisten taloudellinen riisto ja naisten yhteiskunnallinen sorto saattaisivat kytkeytyä järjestelmän tasolla toisiinsa. (84–85)

Naisliikkeen luokkasokea näkökulma johti patriarkaatin puutteelliseen analyysiin, mikä osaltaan vieraannutti mustia ja työväenluokkaisia naisia liikkeen toiminnasta. Siinä missä porvarillinen naisliike korosti seksismiä luokkasorron ja rasismien kustannuksella ja näki naisten etujen ”vihollisena” miehet, satoi luokkasorto ja rasismi työläisnaiset ja mustat naiset miehiinsä, joiden kanssa he jakoivat sorron eri muotoja (173). Näille ryhmille ensi-

sijainen vihollinen ei ollut yleinen mieskategoria, vaan sortoa harjoittava pomo tai kapitalisti. Porvarillisten naisten äänioikeusliikkeen vajavainen ymmärrys patriarkaatista johti osittain kyseisen liikkeen entistä rasisempaan ja luokkasortavampaan kehitykseen, kun liikkeen valkoiset naiset lähtivät yhteistyöhön ajan nousevien monopolikapitalistien ja etelän osavaltioiden rasisistien vaikuttajien kanssa.

Davisin analyysit korostavat, miten feministiset, antirasistiset ja antikapitalistiset kamppailut eivät toimi, ellei niitä yhdistetä toisiinsa. Yksi teoksen keskeisimpiä argumentteja onkin se, että seksistiset, rasisistiset ja luokkasortavat rakenteet ovat toisiinsa linkittyneitä – ja siksi myös eri sortomuotojen analyysit tulee yhdistää. Mikäli näin ei tehdä, on vallassa olevien luokkien helpompi käyttää hajotusta ja hallitsemista -taktiikoita. Tällaisesta solidaarisuuden ja sisaruuden (*sisterhood*) puutteesta on Davisin teoksessa useita esimerkkejä. Edellä kuvatun naisten äänioikeusliikkeen rasisistisuuden lisäksi teoksessa käsitellään myös historiallisia pyrkimyksiä hajottaa yhdysvaltalainen työväenliike sisäisen rasismien avulla:

Mustien ja valkoisten välisiä konflikteja ei puhjennut spontaanisti, vaan taloudellista valtaa pitävän luokan edustajat junailivat niitä tarkoituksella. Heidän oli ehkäistävä työväenluokan yhtenäisyys, jotta sen riistäminen kävi helposti. (152)

Davisin risteävien valtarakenteiden ja sorron muotojen analyysi julkaistiin 1980-luvun alussa, noin vuosikymmenen ennen

Kimberlé Crenshaw'n (1989; 1991) keksimän intersektionalisuus-termin syntyä. Eri valtarakenteiden ja identiteetti-positioiden risteäviä muotoja painottavasta intersektionaalisuudesta on tullut 2010- ja 2020-luvuilla globaalien feministisen liikkeen varsinainen *buzzword*. Vaikka monet osaavat nykyisin yhdistää intersektionaalisuuden mustan feminismin perinteesen ja etenkin Crenshaw'n lainopillisiin teksteihin, intersektionaalisen analyysin marxilainen ja sosialistinen historia jää melko usein unohtuiksi.

Esimerkiksi seksismin, rasmin, heteronormatiivisuuden ja luokkasorron risteävää analyysiä on tuotettu jo ennen Crenshaw'n termin syntyä. Yksi keskeinen lähtökohta tällaiselle teoreetisoinnille löytyy rodullistettujen naisten 1970- ja 80-lukujen teksteistä, etenkin mustan feministisen ja sosialistisen aktivismin liikkeestä. Näihin intersektionaalisen analyysin edelläkävijöihin kuuluivat keskeisesti Angela Davisin lisäksi esimerkiksi bell hooks ja Audre Lorde, joista jälkimmäinen kuului myös Combahee River Collective -järjestöön.¹ Intersektionaalisuuden sijaan kyseiset aktivistit ja kirjoittajat

käyttivät varhaisissa teksteissään muita samantapaisia termejä, kuten ”*interlocking*” tai ”*interconnected*”.² Vaikka tässä 1970- ja 80-lukujen ajatteluperinteessä on paljon samaa kuin Crenshaw'n myöhemmissä teksteissä, löytyy niistä myös sävy- ja näkökulmaeroja. Tämä näkyy jo valitussa sanastossa: mustan sosialistisen feminismen teksteissä puhutaan tyypillisemmin kollektiivisuutta ja rakenteita painottavasta sorrosta (*oppression*) ja riistosta (*exploitation*), siinä missä Crenshaw'n teksteissä esiintyy useammin sana ”syrjintä” (*discrimination*), joka voidaan helpommin tulkita yksilötason ongelmaksi.

Intersektionaalisuus-käsitteen viimeaikainen popularisoituminen ja valtavirtaistuminen tekee Davisin klassikkoteoksen suomentamisesta entistä ajankohtaisempaa. Sillä on merkitystä, mihin aktivisti- ja ajatteluperinteeseen intersektionaalinen analyysi paikannetaan ja miten se ymmärretään. Onkin erityisen tärkeää palata intersektionaalisuuden juurille mustan sosialistisen feminismen liikkeessä nyt, kun intersektionaalisuus-käsitteestä käydään hegemonista kamppailua myös suomalaisella poliittisella ja kulttuurisella

1 Intersektionaalisen ajattelun juuret nähdään tyypillisesti jo 1800-luvun mustien naisaktivistien, kuten Sojourner Truthin ja Anna Julia Cooperin teksteissä. Myös Angela Davis tuo teoksessaan esiin, miten risteävien valtarakenteiden analyysiä löytyy esimerkiksi Sojourner Truthin 1800-luvun puheissa ja valkoisen kommunistinaisen Elizabeth Gurley Flynnin teksteissä 1900-luvulta.

2 Esimerkiksi Combahee River Collective Statementissa (1977) todetaan: ”The most general statement of our politics at the present time would be that we are actively committed to struggling against racial, sexual, heterosexual, and class oppression and see as our particular task the development of integrated analysis and practice based upon the fact that the major systems of oppression are interlocking” (Combahee River Collective 1977/2012). Angela Davis (1982, 6) painottaa samantyyllisesti: ”Sexism can never be seen in isolation. It has to be placed in the context of its interconnections with racism, and especially with class exploitation”.

kentällä. Siinä missä äärioikeisto yhdistää intersektionaalisuuden ja identiteettipoliitiikan yleisen *woke*-vastaisen kampanjansa alle,³ ovat liberaaleja arvoja mainonnan saan käyttävät korporaatiot valkopesseet intersektionaalisesta feminismistä pinnallisen representaatiokysymyksen: kun tarpeeksi monenlaisia kehoja näytetään mainoksissa, elokuvissa tai yritysten johtoasemissa, on yhdenvertaisuus näennäisesti saavutettu.⁴ Kulttuuriset representaatiot ovat toki merkittäviä – niillä voidaan joko kyseenalaistaa tai pönkittää vallitsevia valtarakenteita – mutta representaatioiden muutos ei yksinään riitä, ellei myös intersektionaalisen analyysin paikantamiin ja paljastamiin rakenteisiin puututa.

Davisin teos muistuttaakin meitä siitä, miten sekä identiteettipoliittikka että intersektionaalinen valta-analyysi toimivat parhaimmillaan lähtökohtana sorraristeävien muotojen ymmärtämiselle ja siten myös radikaalille yhteiskunnalliselle muutokselle.⁵ 1970- ja 80-lukujen mustan feminismin perinteessä toistuvasti paino-

tetaan, että tällaiselle teorialle on keskeistä kapitalismin ja taloudellisen riiston ymmärtäminen yhdistettynä seksistisen ja rasistisen alistamisen analyysiin. Davis tuo esiin, miten pyrkimyksenä on solidarisuuden rakentaminen yhtenäisemmän kamppailun mahdollistamiseksi:

Kuten Karl Marx sanoi, ”valkoinen työläinen ei ole vapaa niin kauan kuin musta on polttomerkitty”, ja yhtä lailla totta oli, kuten [abolitionisti ja naisasianainen] Angelina Grimke terävänäköisesti vaikutti, että aikakauden demokraattiset kamppailut – erityisesti naisten tasa-arvon puolesta – olisivat olleet parhaiten voitettavissa yhdistämällä ne Mustien vapaustaisteluun. (88)

Samanlaisia kaikuja löytyy The Combahee River Collective Statement -tekstissä (1977), jossa luokkasorron, rasismin ja seksismin yhteisvaikutuksia omassa elämässään analysoivat mustat feministit toteavat: ”Jos mustat naiset olisivat

- 3 Esseessään ”There Is No Hierarchy of Oppressions” (1983, 9), Audre Lorde tuo esiin oikeiston pyrkimykset kääntää alistettujen ryhmien väliset erot heitä vastaan: ”[I]t is a standard of right-wing cynicism to encourage members of oppressed groups to act against each other, and so long as we are divided because of our particular identities we cannot join together in effective political action”. Vastineeksi tälle Lorde ehdottaa solidaarisuuden rakentamista erojen tiedostamisen kautta. Klassikkotekstissään ”The Master’s Tools Will Never Dismantle the Master’s House” Lorde (1979/1993, 112) toteaa: ”In our world, divide and conquer must become define and empower”.
- 4 Lisäksi tällaiseen liberaaliin näkökulmaan sisältyy ajatus siitä, että positiot kuten ”nainen” tai ”musta” ovat materiaalisesta todellisuudesta irrallaan leijailevia identiteettikategorioita, joihin ihmiset haluamallaan tavalla kiinnittyvät. Kuten Ashley Bohrer (2018, 56–57) tuo esiin, mustien ja ruskeiden naisten intersektionaalisessa perinteessä päinvastoin painotetaan näiden kategorioiden syntymistä ja muovaantuvista historiallisesta kontekstissaan; tietynlaiset valtarakenteet luovat, kehystävät, ylläpitävät ja valvovat tietynlaisia identiteettipositioita.
- 5 Ks. myös alaviitteessä 4 mainittu Bohrer (2018, 59) ja Lye (2020).

vapaita, se merkitsi sitä, että kaikkien muidenkin tulisi olla vapaita, sillä meidän vapautemme edellyttäisi kaikkien sortojärjestelmien tuhoutumista”.⁶ Mustien feministien teksteissä painottuu solidarisuuden rakentaminen erojen yli (ei niitä pois pyyhkimällä), ja Davisin teos tuo historiallisten kipupisteiden lisäksi esiin myös onnistuneita esimerkkejä tällaisesta toiminnasta muun muassa Frederick Douglassin, W. E. B. Du Boisin ja Elizabeth Gurley Flynnin antiseksistisen, antisivistisen ja antikapitalistisen aktivismin kautta.

Lopuksi on syytä korostaa, että historiallisesta painotuksestaan huolimatta Davisin teos käsittelee etenkin loppua kohti monia erityisesti nykypäivän yhteiskuntaa koskevia ongelmakohtia, joissa taloudellinen, sukupuolittunut ja rasistinen alistaminen linkittyvät toisiinsa. Nostan näistä lyhyesti esiin teoksen parhaimpiin kuuluvan viimeisen luvun ”Eroon kotitöistä – työväenluokan näkökulma”, jossa Davis esittää sekä teoreettisen että pragmaattisen vasta-argumentin aikansa marxilaisten feministien *Wages for Housework* -liikkeelle. Tarkastelemalla kotityötä eri aikakausina eri yhteiskuntajärjestelmissä ja tuomalla esiin sen rodullistaviin mekanismeihin linkittyvää historiaa etenkin Yhdysvalloissa (myös luvussa 5), Davis onnistuu kritisoimaan aikansa marxilaisten feministien värisokeaa ja keskiluokkaista näkökulmaa

kapitalismiin. Davis ottaa osaa teoreettiseen debattiin siitä, onko yhteiskuntaa uusintava hoivatyö arvoa tuottavaa vai ei, mutta hän myös siirtyy teoriasta käytäntöön pohtimalla parhaimpia strategioita naisten aseman parantamiseksi ja palkattomasta kotityöstä eroon pääsemiseksi. *Wages for Housework* -liikkeen vaatima palkanmaksu kotitöistä tekisi Davisin mukaan naisten ”kotiorjuudesta” (280) yhteiskunnallisesti hyväksyttävämpää – se sitoisi naiset edelleen kodin piiriin yksitoikkoisen, uuvuttavan ja tuottamattoman työn tekemiseen. Sen sijaan kotityöt tulisi järjestää kaikille saatavilla olevana julkisena palveluna samalla, kun naisille tulisi vaatia töitä tasa-arvoisesti miesten kanssa. Kodin ulkopuolella olevissa työpaikoissa naisilla on myös paremmat mahdollisuudet liittyä yhteen muiden työntekijöiden kanssa ”ja käydä kapitalisteja vastaan tuotantoprosessin ytimessä” (284). Kotitöitä käsittelevä luku – ja samalla koko teos – päättyy vaatimukseen kotitöiden yhteiskunnallistamisesta (*socialization*) ja teollistamisesta sekä samalla kutsuun kohti sosialistista yhteiskuntajärjestelmää.

Kotitöitä käsittelevä luku toimii erinomaisena esimerkkinä siitä, miten Davisin tutkimus painottaa analysoimiensa ilmiöiden materiaalista todellisuutta ja historiallista kontekstia sekä käytännönläheisiä ratkaisuja yhteiskunnallisiin ongelmiin.⁷ Tämänkaltaisessa mustan feminismin

6 ”If Black women were free, it would mean that everyone else would have to be free since our freedom would necessitate the destruction of all the systems of oppression”. Suomennos kirjoittajan.

7 Samantyylistä analyysiä löytyy Davisin toisesta keskeisestä teoksesta *Are Prisons Obsolete?* (2003), jossa hän käy läpi vankilajärjestelmän historiaa ja nykypäivää etenkin Yhdysvaltojen kontekstissa.

perinteessä teorian ja tutkimuksen pyrkimyksenä on yhteiskunnallisen ja materiaalisuuden muokkaaminen paremmaksi ja yhdenvertaisemmaksi. Vaikka Davisin analyysit pohjautuvat Yhdysvaltojen historiaan ja poliittiseen kontekstiin, tarjoaa jo 40 vuotta vanha teos ajankohtaista luettavaa myös 2020-luvun suomalaisyleisölle – eikä vähiten siksi, että monet Davisin analysoimat kamppailut ja sorron muodot jatkuvat edelleen globaalilla mittakaavalla. Esimerkiksi kotitöitä käsittelevistä luvuista löytyy paljon mietittävää 2020-luvun Suomelle, jossa ikääntyvän väestörakenteen ratkaisuksi on ehdotettu alipalkkatun hoivatyön sysäämistä rodullistetuille vähemmistöille.⁸

Anna Tuomikoski on tehnyt onnistuneen käännöksen, joka tuo esiin Davisin analysoimia kompleksisia ilmiöitä samantapaisella selkeydellä kuin alkuperäistekstinkin. *Naiset, rotu ja luokka* -tyylisen teoksen kääntäminen on erityisen haastavaa siksi, että teokseen kuuluu paljon sellaista rodullistettuihin vähemmistöihin ja rasismiin liittyvää termistöä, jolle ei ole olemassa vakiintunutta suomennosta. Välillä englanninkielinen termi on jätetty pois ja korvattu suomenkielisellä selityksellä

(esim. ”*maroon community*”, ”paenneiden orjien ja heidän jälkeläistensä muodostama yhteisö” [34]). Joskus yksittäinen sana on käännetty useammalla eri tavalla (esim. ”*miscegenation*”, ”rotujen sekoittuminen”, ”valkoisten ja mustien väliset sukupuolisuhteet” [38]). Lisähaasteen kääntämiseen tuo se, että Davis siteeraa suoraan monia tutkijoita ja poliitikkoja, joiden tekstejä ei ole aiemmin suomennettu – näihin kuuluu esimerkiksi mustia marxilaisia tutkijoita ja varhaisen naisliikkeen vaikuttajia.

Suomessa on viime vuosina käyty paljon keskusteluja puutteellisesta suomenkielisestä sanastosta liittyen juuri rodullistettuihin vähemmistöihin ja rasismiin. Keskusteluissa on painotettu vähemmistöjen itsemäärittelyoikeutta ja sanavalintojen kytkeytymistä laajempiin valtakäsymyksiin. Davisin teoksen suomennos olisikin voinut hyötyä jonkinlaisesta puheenvuorosta, jossa tehtyjä käännösvalintoja lyhyesti perustellaan ja avataan lukijalle.⁹ Tämä auttaisi myös tulevien kääntäjien työtä, sillä Tuomikoski onnistuu navigoimaan hienovaraisesti esimerkiksi Davisin teoksessa esiintyvien, mustaa yhteisöä kuvaavien lukuisten eri termien

Teoksen lopuksi Davis tuo esiin, miten tärkeää (ja vaikeaa) on tasapainoilla kahden samanaikaisen yhteiskunnallisen päämäärän kanssa: parantaa tällä hetkellä vangittujen ihmisten elinoloja ja samalla kamppailla kohti vankilatonta tulevaisuutta. Davis listaa useita tapoja, joilla nykypäivän vankiloolosuhteita tulisi parantaa painottaen samalla, että reformit itsessään eivät riitä – tulee kamppailla vankilateollisuuden kokonaisvaltaisen lakkauttamisen puolesta.

- 8 Daria Krivonos (2021, 173) on tutkinut, miten Suomessa rakenteellisesti tuotetaan ”tietäntyyppisiä maahanmuuttajatyöntekijöitä matalapalkka-aloille” esimerkiksi kodinhoitotyön ja siivoustyön pariin.
- 9 Viimeaikainen esimerkki tällaisesta kääntäjien jälkisanasta löytyy esimerkiksi Koko Hubaran ja Astrid Swanin suomentamasta Toni Morrisonin teoksesta *Toiseuden synty: Rodusta, rajoista ja kirjallisuudesta*. Ks. Hubara & Swan (2020).

lomassa. Tuomikoski on myös lisännyt tekstiin hyödyllisiä ja kontekstualisoivia alaviitteitä, joissa yhdysvaltalaisista historiaa vähemmän tuntevalle suomalais-yleisölle annetaan tärkeää taustatietoa Davisin mainitsemista tapahtumista, henkilöistä ja järjestöistä.

Kuten Maryan Abdulkarim toteaa suomennoksen alkusanoissa, Davisin kääntäminen on erityisen arvokasta nyt, kun Black Lives Matter ja Me Too -liikkeet ovat vaikuttaneet yhdenvertaisuuskeskusteluihin myös Suomessa. Viime vuosina onkin alkanut ilmestyä kauan kaivattuja suomennoksia mustien ja ruskeiden feministien klassikkoteoksista – yksittäisinä esimerkkeinä Audre Lorden *Sister Outsider* (1984, suom. *Sister Outsider – Esseitä ja puheita*, 2022) ja Gloria Anzaldúan *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza* (1987, suom. *Rajaseutu – La Frontera: Uuden mestizan kutsu*, 2021). Tämä on suotuisa kehityssuunta ja ilmen-

tää suomalaisessa tutkimus-, kulttuuri- ja aktivismikentässä tapahtuvaa murrosta, jonka taustalta löytyy esimerkiksi Ruskeat Tytöt, Fem-R ja Anti-Racist Forum -tyylijärjestöjä sekä globaali Black Lives Matter -liikehdintä. Silti paljon käännettä on vielä jäljellä, jotta Davisin klassikkoteoksen kaltaiset tekstit saadaan yhä laajemmin käyttöön myös suomalaisessa tutkimuksessa ja opetuksessa.

Iida Pöllänen

DOI – <https://doi.org/10.55294/tk.144748>

Tutkimus & kritiikki on lisensoitu Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-EiMuutoksia 4.0 Kansainvälinen -lisenssillä.

LÄHTEET

- ANZALDÚA, GLORIA (1987/2021). *Rajaseutu – La Frontera. Uuden mestizan kutsu*. Suom. Heta Rundgren ja Oscar Ortiz-Nieminen. Helsinki: Tutkijaliitto.
- BOHRER, ASHLEY (2018). Intersectionality and Marxism: A Critical Historiography. *Historical Materialism*, 26(2), 46–74. <https://doi.org/10.1163/1569206X-00001617>
- COMBAHEE RIVER COLLECTIVE (1977/2012). The Combahee River Collective Statement. Noudettu 23.4.2024 osoitteesta <https://www.blackpast.org/african-american-history/combahee-river-collective-statement-1977/>
- CRENSHAW, KIMBERLÉ (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167.
- CRENSHAW, KIMBERLÉ (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.
- DAVIS, ANGELA (1974/1975). *Sydämeni halusi vapauttaa*. Suom. Seppo Lopenen. Helsinki: Tammi.

- DAVIS, ANGELA (1982). Women, Race and Class: An Activist Perspective. *Women's Studies Quarterly*, 10(4), 5–9.
- DAVIS, ANGELA (2003). *Are Prisons Obsolete?* New York: Seven Stories Press.
- HUBARA, KOKO & SWAN, ASTRID (2020). Suomentajien jälkisanat. Teoksessa Toni Morrison, *Toiseuden synty. Rodusta, rajoista ja kirjallisuudesta* (suom. Koko Hubara & Astrid Swan), 112–120. Helsinki: Tammi.
- KRIVONOS, DARIA (2021). Valkoisuus, luokka ja rodullinen eriarvoisuus työmarkkinoilla. Teoksessa Sui Keskinen, Minna Seikkula & Faith Mkwesha (toim.), *Rasismi, valta ja vastarinta: Rodullistaminen, valkoisuus ja koloniaalisuus Suomessa*, 164–184. Helsinki: Gaudeamus.
- LORDE, AUDRE (1979/1993). The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House. Teoksessa *Zami; Sister Outsider; Undersong*, 110–113. New York: Quality Paperback Book Club.
- LORDE, AUDRE (1983). There Is No Hierarchy of Oppressions. *Homophobia and Education: Interracial Books for Children Bulletin*, 14(3–4), 9.
- LORDE, AUDRE (1984/2022). *Sister Outsider – Esseitä ja puheita*. Suom. Kaijamari Sivill. [Helsinki:] Kosmos.
- LYE, COLLEEN (2020). Identity Politics, Criticism, and Self-Criticism. *The South Atlantic Quarterly*, 119(4), 701–714. <https://doi.org/10.1215/00382876-8663603>

Surveillance Capitalism – A New Logic of Capital Accumulation?

MATTI KORTESOJA

Shoshana Zuboff's book *The Age of Surveillance Capitalism* (2019) explores the realm of communications surveillance conducted by internet and social media giants, particularly Google and Facebook, in the United States. Zuboff terms this phenomenon surveillance capitalism, identifying it as a new economic logic that commodifies human experience, generates wealth for a select few, and challenges democracy. This article argues that her concept of surveillance capitalism is better suited for sociological Zeitdiagnose than for critical research. It proposes a Marxist critique of surveillance capitalism, challenging Zuboff's focus on knowledge capitalism by emphasizing Marx's theory of surplus value and capital accumulation. The article contends that the issues of surveillance capitalism extend beyond Google and Facebook, being characteristic of all commercial internet and social media platforms. In conclusion, the article challenges Zuboff's interpretation of surveillance capitalism by examining its adaptations in the Nordic welfare state.

Keywords: Behavioral Surplus, Capitalism, Internet, Social Media, Surveillance

The Aesthetics and Politics of Totality: Tracing Fredric Jameson's Cognitive Mapping

SIMO PIENINIEMI

What kind of political art can support political movements that aim to overcome capitalism? This article examines the aesthetic of cognitive mapping as outlined by Fredric Jameson, which offers a possible answer to the question. The overall aim is to clarify the idea of cognitive mapping and explore its theoretical underpinnings, especially its relationship to Jameson's analysis of late capitalism. The main argument is that the aim of cognitive mapping is not to find ways to represent late capitalism which is ultimately unrepresentable, but rather to arouse class consciousness and promote class struggle. Moreover, the article suggests that Jameson's idea of cognitive mapping relies more heavily on Georg Lukács's writings on realism than is generally acknowledged. Lastly, it is argued that Jameson's tendency towards class reductionism, among other questionable emphases, may weaken the effectiveness of the entire project.

Kirjoittajan ohjeet

Tutkimus & kritiikki julkaisee, pääasiassa suomen kielellä, vertaisarvioituja empiirisiä ja teoreettisia tieteellisiä artikkeleita sekä toimituksellisesti arvioituja katsauksia, keskustelupuheenvuoroja, kirja-arvioita sekä muita mahdollisia tekstejä.

Tarjottavat artikkelit jätetään *Tutkimus & kritiikin* julkaisualustalle (<https://journal.fi/tk>), mistä löytyvät myös yksityiskohtaisemmat kirjoitusohjeet. Kirjoittajia pyydetään tutustumaan julkaisualustalta löytyviin yksityiskohtaisiin ohjeisiin ja noudattamaan niitä mahdollisimman tarkoin. Tutkimusartikkelit jätetään anonymieinä ja niiden oheen liitetään erillinen tiedosto kirjoittajista ja heidän yhteystiedoistaan.

Tutkimus & kritiikki pyrkii edistämään hyvää suomalaista tieteellistä kielenkäyttöä. Kirjoittajia pyydetään välttämään lainasanoja vieraista kielistä ja kiinnittämään huomiota translitteroituihin sanoihin ja erillisnimiin.

Tieteelliset artikkelit ovat alkuperäistekstejä joita ei ole julkaistu aiemmin muualla. Ne annetaan pääsääntöisesti kahden asiantuntijan arvioitavaksi, jonka perusteella tehdään käsikirjoitusten julkaisupäätös. Arvioijilla on mahdollisuus esittää muutoksia, jotka kirjoittajien toivotaan ottavan huomioon.

Artikkelien pituus lähdeluettelo, taulukot ja kuvat mukaan lukien on 30 000–60 000 merkkiä välilyönteineen. Artikkeleihin liitetään suomen- ja englanninkieliset abstraktit, joiden pituus on 1 400–2 000 merkkiä.

Tutkimus & kritiikki julkaisee alkuperäisartikkelien ohella katsauksia, puheenvuoroja ja lyhyempiä tekstejä, jotka arvioidaan toimituksellisesti. Katsaukset ovat määrätyn tutkimusalueen tai teeman uusimman tutkimuskirjallisuuden systemaattisia esittelyjä ja arviointeja. Katsauksia toivotaan erityisesti kansainvälisen keskustelun kentältä ja myös eri kieli- ja kulttuurialueilta. Katsauksen pituus on korkeintaan 30 000 merkkiä.

Kirja-arvostelujen pituus voi vaihdella lyhyestä esittelystä laajempaan esseemuotoiseen arvioon, pituudeltaan korkeintaan 10 000 merkkiin.

Käsikirjoitusteksti tasataan vasempaan reunaan ja fonttina on Times New Roman, kirjasinkoko 12. Otsikoinnin, kuvien ja taulukoiden sekä lähdeviitteiden yksityiskohtaiset ohjeet ovat julkaisualustalla. Tiedostot tallennetaan .doc-muotoon.

Marxin ja Engelsin teoksiin viittaaminen
Viittausten yhdenmukaisuuden takaamiseksi suosittelemme käyttämään suomennoksista *Marx-Engels Valitut teokset* -kuusiosaista laitosta, joka lähdeluettelossa ilmaistaan muodossa *MEVT6*. Saksankielisiin alkuperäisteksteihin viitataan *Marx-Engels Werke* -kokoelman (*MEW*), ja englanninkielisiin käännöksiin *Marx-Engels Collected Works* kokoelman (*MECW*) mukaan.

JOURNAL.FI →

Kirjoittajat

Sauli Havu

YTM, FM, väitöskirjatutkija
Tampereen yliopisto
sauli.havu@gmail.com

Saska Heino

VTT, projektitutkija
Helsingin yliopisto
saska.heino@helsinki.fi

Pertti Honkanen

VTT, eläkkeellä oleva tutkija
pertti.o.honkanen@gmail.com

Matti Kortesoja

YTT, Tampereen yliopisto
matti.kortesoja@tuni.fi

Mikko Lahtinen

FT, YTT, yliopistonlehtori
Tampereen yliopisto
mikko.lahtinen@tuni.fi

Jukka Oksa

YTT, eläkkeellä oleva tutkija
jukka.oksa@lammasoja.net

Simo Pieniniemi

YTT, yliopisto-opettaja
Tampereen yliopisto
simo.pieniniemi@tuni.fi

Iida Pöllänen

PhD, Suomen Akatemian
tutkijatohtori
Tampereen yliopisto
iida.pollanen@tuni.fi